

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

KUR'AN'DA İDEAL BAĞLANMA MOTİFİ OLARAK
TANRI TASAVVURU

Fatma Nur ERYILMAZ

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Süheyl ÜNAL

İZMİR-2019

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAY SAYFASI

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Adı ve Soyadı : Fatma Nur Eryılmaz
Öğrenci No : 2014801000
Tez Başlığı : Kur'an'da İdeal Bağlanma Motifi Olarak Tanrı Tasavvuru

Savunma Tarihi : 19/07/2019
Danışmanı : Dr.Öğr.Üyesi Mehmet Süheyl ÜNAL

JÜRİ ÜYELERİ

<u>Ünvanı, Adı, Soyadı</u>	<u>Üniversitesi</u>
Dr.Öğr.Üyesi Mehmet Süheyl ÜNAL	- Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof.Dr.İbrahim EMİROĞLU	- Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç.Dr.Hasan OCAK	- İzmir Katip Çelebi Üniversitesi

İmza

Fatma Nur Eryılmaz tarafından hazırlanmış ve sunulmuş olan bu tez savunmada başarılı bulunarak oy birliği / oy çokluğu () ile kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Metin ARIKAN
Müdür

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Kur’an’da İdeal Bağlanma Motifi Olarak Tanrı Tasavvuru” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

../../2019

Fatma Nur ERYILMAZ

İmza

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Kur'an'da İdeal Bağlanma Motifi Olarak Tanrı Tasavvuru

Fatma Nur ERYILMAZ

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Felsefe ve Din Bilimleri Programı

İnsanlar hayatları boyunca birçok kişi ile duygusal bağ kurmaktadır. Bu bağların ilki, hiç kuşkusuz anne ile çocuk arasında kurulan bağdır. Anne ile çocuk arasındaki bu bağla başlayan bağlanma süreci, bu ilişkide edinilen içsel çalışan modeller aracılığıyla diğer duygusal ilişkilere de etki eder. Şüphesiz, bu ilişkilerden biri de kişinin Tanrı ile kurduğu ilişkidir. Bu tez kapsamında yapılmak istenen John Bowlby tarafından geliştirilen bağlanma kuramından yola çıkarak kişinin annesiyle kurduğu ilişki sonucu edindiği bağlanma stillerinin, onun gelecekte Tanrı ile kurduğu ilişki üzerinde etkisinin olup olmadığına dair bir teorik çerçeve oluşturmak ve Kur'an'daki Allah tasavvurunun ideal bir bağlanma figürü olarak düşünülüp düşünülemediğini ortaya koymaktır.

Bu bağlamda tez üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde bağlanma kavramı ele alınarak, John Bowlby'nin ortaya attığı bağlanma kuramının detayları açıklanmış, ardından Mary Ainsworth'un deneysel yöntemle belirlediği bağlanma stilleri (güvenli, kaygılı-kararsız ve kaçınan) açıklanmıştır. Bowlby'nin beşikten mezara kadar uzanan bağlanma davranışı düşüncesinden etkilenen Hazan ve Shaver'ın yetişkinlerde bağlanma sürecinin gelişimi çalışmalarına yer verilmiştir. Bu kapsamda farklı bir yetişkinlerde bağlanma stilleri çalışması yapan Bartholomew'nun araştırmasına da değinilmiştir. Bu bölümde son olarak kişinin bebeklikten başlayarak ergenlikte ve yetişkinlikte geçirdiği bağlanma süreci ele alınmıştır.

İkinci bölümde ise insanlık tarihi boyunca insanların fikir uğraşlarında önemli bir yer edinmiş Tanrı fikri ele alınmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda Tanrı tasavvurunun ne olduğu açıklanarak Tanrı düşüncesinin felsefî arka planı genel olarak ele alınmış ve sonrasında psikolojideki bu alanda fikir beyan eden önemli kişilerin Tanrı tasavvurlarına değinilmiştir.

Son bölümde ise din psikolojisi çalışmalarına bağlanma perspektifinden bakılabileceğini öne süren Kirkpatrick'ın düşüncelerinden yola çıkarak Kur'an'da tasavvur edilen Allah'ın özellikleri ile güvenli bağlanılabilecek ideal bir bağlanma figürünün özellikleri arasında karşılaştırma yapılmıştır. Kur'an'da Allah tasavvurunun ideal bir bağlanma figüründen beklenen yakınlık sağlanma, güvenli bir sığınak ve güvenilir bir dayanak olma, her zaman ulaşılabilir, güçlü ve bilge olma gibi özellikleri karşıladığı görülmektedir. Bu açıdan kendisine inananlar için Allah'ın ideal bir bağlanma figürü olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bağlanma Kuramı, John Bowlby, Tanrı Tasavvuru, Allah Tasavvuru.

ABSTRACT

Master's Thesis

The Representation of God As The Ideal Attachment Motif In The Qur'an

Fatma Nur ERYILMAZ

Dokuz Eylül University

Graduate School of Social Sciences

Department of Philosophy and Religious Sciences

Philosophy and Religious Sciences Program

People have an emotional relationship with many people throughout their lives. The first of these bonds is undoubtedly the attachment between mother and child. The attachment process between the mother and the infant affects the other emotional relationships through the internal working models acquired in this relationship. Exactly, one of these relations is the relationship that one establishes with God. The aim of this thesis is to establish a theoretical framework to base on attachment theory that developed by John Bowlby and whether or not attachment styles that the person as a result of the relationship with his mother can impress the relation with God in the future. Also, it purposed to find out if representation of Allah in the Quran was an ideal attachment figure.

In this context, the thesis consists of three main parts. In the first chapter, the concept of attachment was discussed, and John Bowlby's attachment theory was explained. Then, the attachment styles (safe, anxious-ambivalent and avoidant) determined by Mary Ainsworth were explained. Hazan and Shaver, who are affected by Bowlby's idea of attachment behavior from cradle to grave, have been involved in the development of the attachment process in adults. Moreover Bartholomew's study on a different attachment styles in adult was mentioned. Consequently the process of attachment of the person from infancy to adolescence and adulthood is discussed.

In the second chapter, the idea of God, which had the most important place in people's ideas during the history of mankind, was tried to be addressed. In this context, the philosophical background of the idea of God was explained in general by explaining what the concept of God representation. Likewise then the representation of God of the important persons who expressed their opinions in psychology was stated.

In the last chapter, a comparison is made between the characteristics of an ideal attachment figure that can be secure attachment with the characteristics of Allah, which is envisioned in Quran, based on the ideas of Kirkpatrick, who suggest that it can be studied from the perspective of attachment to the psychology of religion studies. It is seen that the representation of Allah in the Qur'an matches the characteristics of an ideal attachment figure, such as providing the expected proximity, being a safe haven and a secure base, being always reachable, strong and wise. In this respect, it is concluded that God is an ideal attachment figure for those who believe in him.

Keywords: Attachment Theory, John Bowlby, The Representation of God, The Representation of Allah.

KUR'AN'DA İDEAL BAĞLANMA MOTİFİ OLARAK TANRI TASAVVURU

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xi
ŞEKİLLER LİSTESİ	xii

GİRİŞ	1
-------	---

BİRİNCİ BÖLÜM

BAĞLANMA KURAMI

1.1. BAĞLANMA KAVRAMI	6
1.2. BAĞLANMA KURAMI VE TARİHÇESİ	9
1.2.1. John Bowlby ve Bağlanma Kuramı	9
1.2.1.1. Bağlanmanın Önemi ve Fonksiyonu	12
1.2.1.2. İçsel Çalışan (Zihinsel) Modeller	19
1.2.2. Mary Ainsworth ve Bağlanma Kuramı	22
1.2.3. Hazan ve Shaver'da Bağlanma Kuramı	26
1.2.4. Bartholomew ve Bağlanma Kuramı	27
1.3. GELİŞİM DÖNEMLERİNE GÖRE BAĞLANMA	29
1.3.1. Bebeklikte ve Çocuklukta Bağlanma	29
1.3.2. Ergenlikte Bağlanma	33
1.3.3. Yetişkinlikte Bağlanma	36

İKİNCİ BÖLÜM

TANRI TASAVVURU

2.1. TANRI KAVRAMI, İMGESİ VE TASAVVURU	42
2.2. TANRI TASAVVURUNUN OLUŞUMU VE GELİŞİMİ	47
2.2.1. Felsefede Tanrı Tasavvuru	47
2.2.2. Psikolojide Tanrı Tasavvuru	56
2.2.2.1. Freud’a Göre Tanrı Tasavvuru	57
2.2.2.2. Jung’a Göre Tanrı Tasavvuru	63
2.2.2.3. Nesne İlişkileri Kuramına Göre Tanrı Tasavvuru	66
2.2.2.4. Piaget’nin Bilişsel Gelişim Kuramına Göre Tanrı Tasavvuru	69

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İDEAL BAĞLANMA FİĞÜRÜ OLARAK ALLAH

3.1. DİN PSİKOLOJİSİNDE BAĞLANMA KURAMI	74
3.1.1. Bağlanma Figürü Olarak Tanrı’ya Yakınlık ve Ulaşılabilirlik	76
3.1.2. Güvenli Bir Sığınak ve Güvenilir Bir Dayanak Olarak Tanrı	78
3.1.3. Tanrı’ya Bağlanma Stilleri	79
3.2. BAĞLANMA KURAMI PERSPEKTİFİNDEN KUR’AN’DA ALLAH TASAVVURU	83
3.2.1. İdeal Bağlanma Figürü olarak Allah’a Yakınlık	84
3.2.1.1. Esmâü’l-Hüsna’daki İdeal Bağlanma Figürü Allah’a Yakınlık	84
3.2.1.2. İdeal Bağlanma Figürü Allah’a Dua ile Yaklaşma	88
3.2.2. Güvenli Sığınak ve Güvenilir Dayanak Olarak İdeal Bağlanma Figürü Allah	90
3.2.2.1. İslam’ın Temel Kavramlarında Güvenli Sığınak ve Güvenilir Dayanak Olarak Allah	90
3.2.2.2. İdeal Bağlanma Figürü Olarak Allah’a Dua ile Sığınma	94
3.2.2.3. Peygamber Kıssalarında Allah’a Güven	96

3.2.3. Bağlanma Kuramı Açısından İslami İbadetlere Bir Bakış	101
3.2.4. Ayrılık Kaygısıyla Baş Etme Yöntemi Olarak Allah’a Bağlanma	103
SONUÇ	105
KAYNAKÇA	108

KISALTMALAR

Akt.	Aktaran
Çev.	Çeviren
ETÜ	Erzurum Teknik Üniversitesi
İLTED	İlahiyat Tetkikleri Dergisi
M.Ü.	Marmara Üniversitesi
s.	Sayfa
ss.	Sayfadan sayfaya
vb.	Ve benzeri

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Dörtlü Bağlama Modeli

s. 28

GİRİŞ

“Romantik aşk ilişkileri gibi, dini inanç ve deneyimin birçok yönünün bağlanma kuramı perspektifinden verimli bir şekilde kavramsallaştırılabileceğine ve dindarlıktaki bireysel farklılıkların erken bağlanma deneyimleriyle ilgili olabileceğine inanıyoruz.”

(Lee A. Kirkpatrick, 1990: 318)

İnsan varlık sahnesinde yer almaya başladığından beri, bir aşkın varlığa inanma ihtiyacı da onunla birlikte var olagelmıştır. Bu aşkın varlığın adı değişse de insanların hayatındaki yeri hiç değişmemiş ve onların günlük yaşamının önemli bir parçası haline gelmiştir. Uğruna savaşlar yapılmış, kanlar dökülmüş dinlerin, en ayırıcı noktalarından biri, o dine inananların zihnindeki Tanrı tasavvuru olmuştur. Tanrı'nın varlığı, varsa nasıl bir varlık olduğu, insanlarla kurduğu ilişki biçimi gibi birçok konuda filozofların ve teologların farklı görüşleri olsa da bir psikolog için daha çok, Tanrı'nın kişinin iç dünyasında nasıl bir yer edindiği ve kişilerin edindiği Tanrı tasavvurlarının yaşamlarını nasıl etkilediği merak konusudur.

Din konusunda olumsuz bir bakış açısına sahip olsa da en fazla görüş bildiren psikologların başında gelen Sigmund Freud, Tanrı'yı yüceltilmiş bir baba olarak görse de John Bowlby, bunun aksini iddia etmiştir (Freud, 2018b: 218). Bowlby, “bir çocuğun ilk bakım vereni ile kurduğu yakınlık içeren duygusal bağ” olarak ifade ettiği bağlanma davranışının yetişkinlikteki romantik ilişkiler gibi birçok ilişki için temel oluşturduğunu düşünmektedir. Bu ilişkilerden biri de hiç kuşkusuz onun Tanrı ile kurduğu ilişkidir. Birçok kültürde ilk bakım veren kişinin anne olduğu düşünüldüğünde, kişinin Tanrı ile kurduğu ilişkide, çocuk ile anne arasındaki bağlanma ilişkisinin, babayla kurduğu ilişkiden daha belirleyici bir görev üstlendiği söylenebilir.

Bu araştırmadaki öncelikli amacımız John Bowlby'nin çocuk ile anne arasındaki ilişkinin beşikten mezara kadar olan tüm ilişkileri etkilediği düşüncesinden hareketle, kişinin annesiyle kurduğu ilişkinin ilerleyen yaşamında Tanrı ile kurduğu ilişkiyi nasıl etkilediğini açıklamaya çalışmaktır. Buradan

hareketle Kur'an'da ortaya konulan Allah tasavvuru ile Müslüman bir kişinin kurduğu ilişkinin ideal bir bağlanma ilişkisi olup olmadığının belirlenmesi, çalışmamızın diğer bir amacını teşkil etmektedir. Bu amaçla yapılan literatür taramasında araştırmamıza yakın iki ampirik doktora tezi bulunmuştur. İlki bu tezi yazmamda kaynakça noktasında yardımını esirgemeyen Akif Hayta'nın *Allah'a Bağlanmak* adlı çalışması ve bir diğeri Nuran Erdoğruca Korkmaz'ın *Bağlanma, İnsan-Tanrı İlişkisi ve Psikolojik İyilik Hali* isimli çalışmasıdır. Ancak bu çalışmalar, deneysel çalışmalar olduğu için kapsamlı bir bağlanma kuramı ve Allah tasavvuru ilişkisi incelenmemiştir. Bu nedenle araştırmamızda Tanrı tasavvuru ile bağlanma kuramı ilişkisini inceleyen araştırmacılara teorik bir çerçeve oluşturmak hedeflenmiştir.

Üç ana bölümden oluşan tezin ilk bölümünde John Bowlby tarafından geliştirilen ve diğer bilim insanları tarafından genişletilen bağlanma kuramı ile ilgili teorik bir çerçeve oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda öncelikle bağlanma kavramının ne olduğu açıklanmış, bağımlılık gibi benzer kavramlarla arasındaki farklar incelenmiştir. Daha sonra Bowlby'nin kullandığı şekliyle bağlanma kavramı ve kuramın ortaya çıkış şekli ele alınmıştır. Bu nokta da bağlanma kuramının psikanalizden ya da nesne ilişkileri kuramından farkları tartışılmıştır.

Darwin'in evrim teorisinden de etkilenecek diğer canlılarda da bağlanma davranışının gözlemlendiği araştırmalardan yola çıkan Bowlby, anne ile çocuk arasında kurulan ilişkinin kişinin yaşantısında çok önemli bir yere sahip olduğunu fark etmiştir. Bowlby, ideal bir bağlanma figürü olan annenin çocuğun *yakınlık (proximity)*, *güvenli bir sığınak (safe haven)* ve *güvenilir bir dayanak (secure base)* arama şeklinde üç temel ihtiyacını karşılaması gerektiğini ortaya koymuştur (Hazan ve Shaver, 1998: 7-8). Bir çocuğun annesinin yakınından ayrılmak istememesi ve *keşfetme* davranışına çıktığında dahi aralıklarla annesini kontrol etmesi bağlanmanın ilk göstergelerindendir. Tehlikeli bir durumla karşılaştığında çocuğun anneyi güvenli bir sığınak olarak görmesi ve hemen onun yanına gitmesi bir başka bağlanma davranışdır. Ayrıca, *keşfetme* davranışına çıkarken, arkasında güvenli bir dayanak ya da üs olarak annenin görülmesi gibi ihtiyaçlar ideal bir bağlanma da görülen davranışlardır. Diğer taraftan, bağlanma figürünün çocuk tarafından çok bilge ve

güçlü görülmesi ve her zaman ulaşılabilir olduğunun bilinmesi ve çocuğun annesinden ayrıldığında kaygı duyması belirleyici bağlanma davranışlarıdır.

Anne ile çocuğun kurduğu bu bağlanma ilişkisinin sonucunda, çocuğun içsel çalışan model adını verdiği davranış örüntüleri edindiğini belirten Bowlby, bu içsel çalışan modelleri onun gelecekte, romantik ilişkiler dâhil, tüm ilişkilerde kullandığını belirtmiştir. Bu teoriden yola çıkan Mary Ainsworth ise deneysel bir çalışmayla çocuğun içsel çalışan modellerin sonucunda oluşan bağlanma tiplerini (güvenli, kaygılı-kararsız ve kaçınan) ortaya koymuştur. Ainsworth'un yaptığı "Yabancı Ortam" deneyinden hareketle sınıflandırdığı bu tiplerin, yetişkinlikte de kullanılıp kullanılmadığını araştıran Hazan ve Shaver'da onların yetişkinlikteki romantik ilişkilerde kullanıldığını tespit etmiştir. Yetişkinlerdeki bağlanma ile ilgili önemli bir araştırmada Bartholomew'nun dörtlü bağlanma stili (güvenli, saplantılı, kayıtsız ve korkulu) araştırmasıdır. Bu bilgilerden yola çıkarak bağlanma kuramı ile ilgili bölümde, bebeklikte, ergenlikte ve yetişkinlikte bağlanma davranışının etkileri ele alınarak kişinin bağlanma davranışının tüm yaşam dönemlerinde oldukça etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

İkinci bölümde, *beşikten mezara* kadar etkili olan bu bağlanma davranışının kişinin Tanrı ile ilişkisi üzerindeki etkisine geçmeden önce Tanrı tasavvurunun ne olduğu, Tanrı kavramı ve imgesinden farkları ele alınmıştır. Aynı dine inansalar bile insanların farklı Tanrı tasavvurlarına sahip olmasının nedeni birçok psikologun ilgisini çekmektedir. Ancak araştırmamız sırasında Tanrı kavramının psikolojinin deneysel bir bilim olmasından çok daha önce insanın düşünce dünyasında yer edindiği fark edilmiştir. Felsefenin ilk düşünürlerinin düşüncelerinden itibaren başlayan farklı Tanrı tasavvurları nedeniyle araştırmamızda, Tanrı tasavvurunun gelişim süreci incelenmiş ve Sokrates'ten Sartre'a kadar felsefenin ünlü düşünürlerinin Tanrı tasavvurları kısaca ele alınmıştır.

Bu farklı Tanrı tasavvurlarının tarihsel süreç içerisindeki değişimleri açıklandıktan sonra bu fikirlerden etkilenecek kendi Tanrı tasavvurunu oluşturan Freud'un hayatı ve Tanrı ile ilgili fikirlerine yer verilmiştir. Ardından onun veliahtı olarak gördüğü ancak daha sonra fikirlerini sertçe eleştiren kişilerin başında gelen Carl Gustav Jung'un ve ikinci nesil psikanalistlerin oluşturduğu Klein, Winnicott, Fairbairn ve Ana-Maria Rizzuto gibi nesne ilişkileri kuramcılarının fikirlerine yer

verilmiştir. Bu Tanrı tasavvurunun oluşumu hakkında görüşlerin açıklanmasından sonra birçok dinî gelişim kuramına temel oluşturan Jean Piaget'nin *bilişsel gelişim kuramı* da ele alınmıştır.

Son bölümde ise bağlanma kuramının din psikolojisinde uygulanabilirliğini öne atan ilk kişi olarak Lee A. Kirkpatrick'in düşüncelerine yer verilmiş ve ideal bir bağlanma figüründe olması gereken beş özelliğin Tanrı ile kurulan ilişkide de bulunabileceği öne sürülmüştür. Kirkpatrick, özellikle tek tanrılı dinlerin Tanrı tasavvurları ile ideal bağlanma figüründe bulunması gereken özelliklerin oldukça benzer olduğunu savunmaktadır. Aynı şekilde *Tanrı'ya Bağlanma Ölçeği* ile belirlenen romantik ilişkilerdeki bağlanma stillerine paralel üç tip bağlanma stili olduğu ortaya koyulmuştur. Bu bağlanma stillerinden yola çıkarak iki hipotez geliştirilmiştir. İlk olarak, *uygunluk (correspondence) hipotezine* göre, anne ile kurulan ilişki nasılsa Tanrı'yla da öyle ilişki kurulurken, *telaî (compensation) hipotezine* göre anne ile kurulan ilişki olumsuzsa kişi, her şeyi bilen, gören, işiten, her zaman ulaşılabilir, her daim yakın, güvenli bir sığınak ve dayanak olan Tanrı ile bağlanma ilişkisini telaî edebilir.

Araştırmamızın asıl ulaşmak istediği nokta olan Kur'an'da yer alan Allah tasavvurunun ideal bir bağlanma figürü olup olmadığı ile ilgili kısımda ise yukarıda belirtilen bağlanma davranışı özelliklerinden yakınlık arayışı ve bu kapsamda her yerde hazır ve nazır, işiten, bilen, güçlü ve kudretli olma özellikleri ile ilgili ayetlere yer verilmiştir. Bu amaçla öncelikle Kur'an'da yer alan Esmâ'ül-Hüsna incelenmiştir. Allah'ın Esmâ'ül-Hüsna'daki er-Rahman, er-Rahim, el-Veli, el-Vedüd gibi inananlarına rahmet ve sevgi beslediğini anlatan isimleriyle başlanmış ve el-Alim, es-Semi, el-Basir, el-Kadir gibi onun ideal bir bağlanma figüründe aranacak tüm özelliklere sahip olduğu tespit edilmiştir. Daha sonra Bakara Sûresi'nde (2/186) belirtildiği gibi Allah'ın kullarına çok yakın olduğu ve dua edenin duasına cevap verileceği vaadi, O'nun her an ulaşılabilir olduğunu ve bu nedenle ideal bir bağlanma figürü olabileceğini ortaya koymuştur.

Güvenli bir dayanak ve sığınak olarak Allah tasavvuru güven teması nedeniyle birlikte ele alınmış ve bu kapsamda İslam'ın bazı temel kavramları ve Kur'an'da peygamber kıssaları incelenmiştir. Son olarak ise bazı ibadetlerin bağlanma açısından kısa bir yorumu yapılmıştır. Bağlanma da görülen ve kişiyi

kaygıya sokan *ayrılık kaygısı* ise Allah'la kurulan iletişimde görülemeyecek bir durumdur, çünkü Allah'ın mü'minlerin her an yanında olduğuna inanılır. Ayrıca ölüm gibi ayrılık durumları için Allah'a bağlılığın dinî başa çıkma yöntemi olarak algılanabileceği düşünülmüştür.

Son olarak, şu noktayı da belirtmek gerekir ki, araştırmamızın başlığında, literatürde *bağlanma figürü* (*attachment figure*) olarak belirtilen kavram yerine, değerli hocalarımızın önerisiyle *bağlanma motifi* kavramı kullanılmıştır. Bu şekildeki bir kullanım, Türkçe literatürde yer almamasına rağmen, terimlerin yozlaşmaması ve akademik çevrede kavramların kültüre uygun bir şekilde kullanılması konusunda daha dikkatli ve özenli olmak amacıyla tercih edilmiştir. Aslında *figür* kelimesi de *motif* kelimesi de Fransızca kökenli olmasına rağmen *figür* kelimesinin daha antropomorfik bir din anlayışını hatırlatması *motif* kelimesini tercihine sebep olmuştur. Ancak literatürde yer almadığı için, bağlanma motifi olarak kullanıldığında, tezin anlaşılma olasılığı nedeniyle tezin içerisinde bu kavram, bağlanma figürü olarak kullanılmaya devam edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

BAĞLANMA KURAMI

1.1. BAĞLANMA KAVRAMI

Çağdaş psikolojinin dönüm noktalarından biri de John Bowlby'nin (1969, 1973, 1980) duygusal bağların oluşma ve bozulma süreçlerini anlattığı üç ciltlik “bağlanma (attachment)”, “ayrılma (separation)” ve “kaybetme (loss)” araştırmasıdır. Bowlby'nin asıl amacı bebeklerin onların ilk bakım verenlerine duygusal olarak nasıl bağlı olduğunu ve onlardan ayrıldığında duygusal olarak neden endişelendiğini tanımlamak ve açıklamak olmasına rağmen; o aynı zamanda beşikten mezara insanoğlunun karakterize ettiği bağlanma davranışı ile uğraşmıştır (Hazan ve Shaver, 1987: 1).

Bağlanma kavramı Bowlby tarafından tanımlanmadan öncesinde de farklı anlamlara gelmekle birlikte sıklıkla kullanılmaktadır. İnsanoğlunun yeme, içme, barınma gibi temel ihtiyaçlarının yanı sıra sevmek, sevilme, inanıp, güvenme ya da bağlanma gibi daha üst ihtiyaçlarının bulunduğu kabul edilir. İnanma, güvenme ya da bağlanma insan yaşamında temel güdüleyici bir güç olarak görülürken bağlanmanın İngilizce'deki karşılığına baktığımızda -bazı farklılıklar olmakla birlikte- *attachment*, *engagement* ve *commitment* kelimeleri ile karşılaşılmaktadır (Erdoğan Korkmaz, 2012: 1). Arapça'da ise asıl olarak bağlamak ve sabit kılmak anlamına delalet eden "r-b-t"dan türeyen “rabita”, bağlamak, dilbilgisinde iki parçadan birini diğerine bağlayan kelime, cümle veya fiile (eylem ve oluşa) verilen addır (Okudan, 2003: 3; Arslan, 2011: 434).

Her kültürde yeri olan bağlanma bireylerin hayatında çok derin bir yer tutar. Bireyler hayatları boyunca oldukça farklı kişilerle ilişki ve yakınlık kurarlar. Ancak onları en fazla etkileyen, mutlu eden ya da acı veren ilişkileri, anne baba, Tanrı, aile, arkadaş ya da sevilen kişilerle kurduğu duygusal bağlardır. Bu bağlar, önce çocuk ve anne-baba arasında sonra diğerleriyle “bağlanma” olarak kavramlaştırılan bir model oluşturmuştur (Hayta, 2017: 1).

Araştırmamızın konusu olan “bağlanma” kavramının terim anlamına baktığımızda ise iki birey arasında yer alan olumlu duygularla yüklü ilişkiye

“bağlanma (attachment)” dendiğini görüyoruz (Cüceloğlu, 2004: 577). Bir başka bağlanma tanımı ise “insanların kendileri için önemli gördükleri diğerlerine karşı geliştirdikleri güçlü duygusal bağ” olarak ifade edilmektedir (Sümer ve Güngör, 1999: 72). Bağlanma davranışı başka bir bireyde yakınlık arama ve sürdürme olarak belirtilmektedir (Bowlby, 2012: 252). Bağlanma, genel anlamda iki kişi arasındaki etkileşimin güçlendirdiği aktif, sevecen bir karşılıklı ilişki iken özelde çocuğun başkalarıyla bilhassa ebeveyni veya bakıcısıyla kurduğu anlamlı duygusal ilişkidir (Budak, 2017: 101).

Bağlanma kelimesi günlük konuşma dilinde farklı anlamlarda kullanılabilir. Örneğin, nesneye, yere veya film yıldızına bağlanılabilir. Ancak bu bağlanma türleri John Bowlby’nin kastettiği türden bir bağlanma değildir. Onun bağlanma kavramı için vurguladığı nokta ‘kişilerarası nitelikli’ olmasıdır (Kirkpatrick, 2005: 72). Anne ile çocuğu arasında oluşan duygusal bağa Bowlby, bağlanma adını vermiştir (İlaslan, 2009: 13).

Ezelden beri annelerin ve şairlerin annesinin kaybindan dolayı çocuğun duyduğu üzüntünün farkında olduğunu fakat bilimin düzensiz bir şekilde ancak son elli yılda bunun önemini anladığını açıklayan Bowlby, küçük çocuğun anneden ayrıldığında nasıl tepki verdiğinin 1940’ların öncesinde kaydedilmediğini belirtir (Bowlby, 2012: 61). Yüzde ve bedendeki ifadeler, anne ve çocuk arasındaki iletişimin ilk araçlarıdır (Bowlby, 2012: 14). Bowlby, bu gerçeği Charles Darwin (1872)’den alıntılacağı şekliyle şöyle ifade etmiştir:

“Yüz ve bedendeki ifade hareketleri, kökeni ne olursa olsun, sağlığımız için çok büyük öneme sahiptirler. Onlar anne ve çocuk arasındaki iletişimin ilk araçları olarak hizmet ederler; çocuk onaylanmaya gülümser ve bu, çocuğa doğru yolda devam etme cesareti verir ya da onaylanmamaya kaşlarını çatar. İfade hareketleri söylediğimiz sözcüklere canlılık ve enerji verir. Onlar, başkalarının düşünce ve niyetlerinin sözcüklere göre çok daha fazlasını açığa çıkarır ki sözcükler tarif edilmiş de olabilir... Bu sonuçlar, neredeyse tüm duygular ve onların dış belirtileri arasında var olan yakın ilişkiden çıkar” (Akt.: Bowlby, 2012: 151).

Bowlby, “bağımlılık (dependency)” kavramıyla “bağlanma” kavramını birbirinden ayırmaktadır. Bağımlılık kişinin fiziksel gereksinimleri için bir başkasına güvenmesidir. Bebek yaşamının ilk haftalarında annesine *bağımlıdır* ancak annesine halen *bağlanmamıştır* (Morsünbül, 2005: 27). Diğer taraftan iki ya da üç yaşında bir

çocuğun annesine *bağımlı* olmamasına rağmen güçlü bir şekilde ona *bağlı* olmaya devam ettiği açıktır. “Bağımlılık” sözcüğü bir bireyin var oluşu için başkasına muhtaç olma ölçüsüyken, bağlanma bir davranış biçimine atıfta bulunur. Bağımlılık doğumda maksimum olup sabit şekilde olgunluğa kadar azalırken, bağlanma doğumda hiç olmayıp; bebek, ilk altı ayı geçene kadar güçlü bir şekilde belirgin değildir (Bowlby, 2012: 288). Bağımlılık terimi gündelik konuşma dilinde içinde eleştiri barındıran bir kavramdır. Ancak birisine bağlı olarak tanımlanmak içinde pozitif bir değerlendirme taşır (Bowlby, 2014c: 112).

Bağlanma kavramı, içi boş, şeklen bir arada olmayı ifade etmek üzere kullanılan *bonding* kelimesinden farklı olarak, insanoğlu söz konusu olduğunda ve titiz bir kullanım istendiği hallerde, bağlanmanın başlangıç safhası için, genellikle bir bebeğin bakıcısı ile ilişki kurması anlamına gelmekte olan *attachment* kelimesi kullanılır (Yörük, 2015: 1).

Bağlanma (attachment), yaşamın ilk günlerinde başlayan, çevreyle etkileşim sonucu gelişen, duygusal yönü ağır basan, olumlu ve yardım edici bir ilişkinin varlığını ifade eder. Aynı zamanda bağlanma, bebek ve bakım veren kişi arasında gelişen, bebeğin bakım veren kişiyi arama ve yakınlık arayışı davranışları ile kendini gösteren, özellikle stres durumlarında belirginleşen, dayanıklı ve devamlılığı olan bir bağ olarak da tanımlanmaktadır (Bilgin, 2011: 3).

Bağlanmanın doğum, hatta doğum öncesi dönem ile başladığı; yalnızca çocukluk ile sınırlı olmayıp yaşam boyunca sürmekte olduğu bilinmektedir. Ancak bağlanma sürerken, doğası ve ifade ediliş şekli değişmektedir. İlk temel ilişki olan *anne çocuk ilişkisi*, sonraki yaşam dönemlerindeki bağlanmalar için bir rol model oluşturmaktadır (Varlık Özsoy, 2015: 16).

Bebeklikte *bakıcıyla*, ergenlik döneminde *arkadaşlarla* ve yetişkinlikte *duygusal ilişkiye girilen kişilerle* bağ kurulmaktadır. Kurulan bu yakın bağlar bireylerin mutlu olmalarına, sosyal destek ağlarının güçlenmesine ve kendilerini daha güvende hissetmelerine yardımcı olmaktadır. Yeterli ve doyurucu bağların kurulamaması bireylerin yalnız kalmalarına, sosyal ilişkilerinde ve uyumlarında problemler yaşamalarına ve bir takım psikolojik sorunlarla karşılaşmalarına neden olabilir (Bartholomew, 1990: 147-178).

Bebeklikte biçimlenen bağlanma stilleri, bireyin yaşamında sürekli önemli rol oynamaktadır. Bağlanma ile ilgili yapılan çalışmalar ilk başta bebeklik üzerine odaklanırken, daha sonra çocukluk ve yetişkinliği de kapsayarak bağlanmanın tüm yaşam sürecine yansıdığı görüşü kabul edilmiştir (Çamurlu Keser, 2006: 2).

Ergenin ve erişkinin bağlanma davranışının kapsamı, yaşam boyunca genellikle aileden çok aile dışından kişilere ayrıca gruplara ve topluluklara yönelmektedir. Bir okul ya da üniversite, çalışma grubu, dinsel ya da politik grup, bazı insanlar için ikincil derece bazı insanlar için de birincil derece bağlanma figürü oluşturabilir (Bowlby, 2012: 265).

1.2. BAĞLANMA KURAMI VE TARİHÇESİ

1.2.1. John Bowlby ve Bağlanma Kuramı

Bağlanma kuramı, tıp ve psikanaliz eğitimi almış İngiliz psikiyatrist John Bowlby tarafından geliştirilmiştir. 26 Şubat 1907 ‘de Londra’da doğan Bowlby, ebeveynin fazla ilgisinin çocuğu şımarttığını düşünen annesini, günde sadece bir saat görerek büyümüştür. Yedi yaşında başlayan yatılı okul yaşantısını hayatının en kötü dönemi olduğunu vurgulayan Bowlby, kendi deneyimleri nedeniyle meslek hayatında çocukların problemlerine karşı oldukça duyarlı olmuştur. Başlangıçta “nesne ilişkileri kuramının”¹ savunucularından olan Bowlby, araştırmalarını ilerlettikçe kuramı çok dogmatik bularak ve psikopatolojinin gelişiminde çevresel faktörlerin göz ardı edildiğini düşünerek, Freud’cu ve Klein’cı psikanalizden ayrılmıştır (Hayta, 2017: 78; Bowlby, 2015:1; Kesebir ve diğerleri, 2011: 325). Freud’un başlamanın ruhsal enerji birikmesinden, sonlanmanın da bu enerjinin yok olmasından ileri geldiğini savunduğu ruhsal enerji teorisine, sınanabilir ve gözlemlenebilir olmadığı için karşı çıkan Bowlby, bilimsel bir teori için bunu ciddi bir kusur olarak görmektedir. Mesela, bir bebeğin annesini gördüğünde ağlamayı

¹ Nesne-ilişkileri kuramı (object-relation theory) M. Klein, R.D. Fairbairn, Otto Kernberg, D. W. Winnicott ve Heinz Kohut gibi kuramcılarının katkılarıyla gelişen, psikodinamik yaklaşım içerisinde yer alan önemli kuramlardan biridir. Psikanalitik kuramdaki dürtü vurgusunun yerine ilişki ve ilişki arayışı koyulmuştur (Hayta, 2010: 41). Nesne ilişkileri kuramcıları erken çocukluk deneyimlerine büyük önem verirken çocuğun bilinçaltında çevresindeki nesnelerin, özellikle annesinin, yansımaları oluşturduğunu ve o nesnenin yokluğunda bilinçaltı yansımalarının ilgili nesne görevi gördüğünü savunur (Arslan, 2008: 12-13).

bırakması, annesi gözden kaybolunca tekrar ağlaması ve bu sürecin bu şekilde tekrarlanmasının neden olduğunu farz etmek güçtür (Bowlby, 2012: 56-57).

Psikanalitik ve diğer psikolojik literatürde 1958'e dek yayınlanan çocuğun bağlanmasının doğası ve temeli ile ilgili dört ana teoriden bahsetmek mümkündür. Bunların ilki "*İkincil Dürtü Teorisi*"dir. Bu teoride çocuğun yiyecek ve ısınma gibi fizyolojik ihtiyaçlarını karşılayan annesinin doyum kaynağı olduğunu öğrenmesinin, bağlanmanın temeli olduğu savunulur. İkincisi bebeğin içsel olarak kendilerini insan memesine bağlama ve onu emme ve oral yoldan sahip olma eğilimi olduğunu savunur. Buna "*Birincil Emilen Nesne Teorisi*" denir. Bir sonraki teori bebeklerin insana yapışma ve temasta bulunma eğilim olduğu bu nedenle yiyecek ve sıcaklık ihtiyacından bağımsız bir nesne ihtiyacı olduğunu savunan "*Birincil Nesne Yapışması Teorisi*"dir. Son olarak bebekler, rahimden çıkarılmalarına kızarlar ve oraya dönmeye çabalarlar diyen "*Birincil Rahme Dönüş Arzusu*"dur. Freud'dan itibaren birçok psikanalitik yazısında en çok benimsenen teori "*İkincil Dürtü Teorisi*"dir (Bowlby, 2012: 234-235).

Melanie Klein tarafından da savunulan geleneksel teori ise, annenin memesini ilk nesne olarak kabul etmiş ve en büyük önemi yiyeceğe, orallığa ve 'bağımlılığın' bebeksi doğasına vermiştir. Bağlanma davranışının en önemli pekiştiricisinin yiyecek olduğunu ve bir çocuğun bağlanma davranışı geliştirmesinin nedeninin annesinin onu beslemesi olduğunu savunan teori, Bowlby'nin çocuklarla yaptığı çalışmalarda edildiği tecrübelerle uyum sağlamamaktadır. Bağlanma davranışının pekiştiricileri arasında, bir bebeğin çevresindekilerin onun sosyal gelişimine tepki vermesi olduğuna dair kanıtlar bulunmaktadır. Bebeklerin güvenle bağlandıkları anneler, bebeğin sinyallerini zamanında alıp uygun şekilde davranan onlarla sosyal etkileşim içinde bulunan annelerdir (Bowlby, 2012a: 379-381; Bowlby, 2012b: 31).

Bowlby (2015: 54) psikanalizden ayrılışını şu şekilde açıklamaktadır:

"Anneden alınıp yabancı insanların bulunduğu yabancı bir yere yerleştirilmenin küçük çocukların üzerindeki etkisini araştırmaya başladığımda teorik çerçevem psikanalizdi. Ancak bunun metapsikolojik üstyapısını yetersiz bulunca, psikanalitik düşüncüyü içerse de, görece yeni etoloji disiplinleri ve denetim teorisinden çıkan çok sayıda ilkeyi benimseyen geleneksel paradigmadan farklı bir paradigma geliştirdim."

Tarihsel olarak bağlanma kuramı psikanalizdeki nesne ilişkileri geleneğinden geliştirilmiştir; ancak o aynı zamanda “evrim kuramı”, “etoloji”, “kontrol kuramı” ve “bilişsel psikoloji”nin kavramlarından yararlanmıştır (Bowlby, 2014b: 157). Bowlby bağlanma kuramını ortaya atmadan öncesinde, çocuk ve anne arasında kurulan bu ilk iletişimle başlayan olağanüstü güçlü duygusal bağın kökeninin *annenin bebeği beslemesi* olduğu düşünülmektedir. Ancak bu açıklama Bowlby’yi tatmin etmemiştir. Bir etolojist olan Konrad Lorenz’in fikirlerine dikkatini veren Bowlby, Lorenz’in hayvan türleri yelpazesinde yavru ve ebeveyni arasındaki güçlü bağı incelediğini öğrenmiş ve evrim kuramının da ışığında kendi insan türü için bağlanma davranışı modelini oluşturmuştur (Bowlby, 2014b: 210).

Bağlanma davranışı, diğer memelilerde olduğu gibi insanlarda da gelişen, amacı ve hedefi anne figürüne yakınlık olan bir içgüdüsel davranıştır. Yırtıcılarda bağlanma davranışının amacının korunma olduğu öne sürülmektedir. Çocukluk döneminde ebeveyne yönelik olan bağlanma yetişkin yaşamında bir akraba, işveren ya da toplumdaki yaşlı biri gibi aktif ve baskın bir figüre yönelerek canlılığını sürdürür. Teoride, özellikle hasta ya da sıkıntıda olduğu zamanlarda daha yoğun gözlemlenen bağlanma davranışı insan içgüdüsel yapısının normal ve sağlıklı bir parçası olarak değerlendirilmektedir. Bu daha büyük bir çocukta ya da yetişkinde görüldüğünde “regresif” ya da çocuksu olarak değerlendirilmesi yanlış olacaktır (Bowlby, 2014c: 112).

Psikanalistler insanların sosyal ilişkilerinin biyolojik bir kökeni olduğunu ve onları harekete geçiren gücün “içgüdüler”den kaynaklandığını iddia etmişlerdir. Psikanalitik teorinin büyük bölümü bu içgüdülerle ilgilidir (Bowlby, 2005: 33).

Freud’a alternatif bir içgüdü teorisinin olmamasının nesne ilişkileri kuramının en büyük kusuru olduğunu düşünen Bowlby, insanda içgüdüsel olarak tanımlanabilen bir davranışın olup olmadığını araştırmıştır. Bu gözlemlerinden yola çıkarak insan davranışının çok değişken olduğunu ve kültürden kültüre değiştiğini varsayan düşünceye karşı çıkmıştır. Belirli değişkenlere rağmen genelde yoğun bir şekilde motive olan, çiftleşmeye sebep olan, bebek ve küçük çocukların bakımında ve küçüklerin ebeveynine bağlanmasındaki davranış örüntülerinin, neredeyse tüm insan ırkında aynı olduğunu ve bunun içgüdüsel bir davranış olduğunu ortaya koymuştur (Bowlby, 2012: 54-77).

Bağlanma davranışı kavramını ortaya koyan dinamikler, iki insan arasındaki motivasyonun kaynağını seks ve beslenme olarak gören dinamiklerden ayırdı. Bu adıma güçlü destek Harlow'un diğer bir primat türü olan makakların bebeklerinin kendisine yiyecek sağlamamasına rağmen yumuşak bir kuklayı anne olarak, yiyecek sağlayan sert kuklaya tercih etmeleri araştırması olmuştur (Bowlby, 2014b: 33).

Bağlanma davranışı evrim sırasında birçok türün belirgin özelliği olmuştur, çünkü bireyin hayatta kalmasına yardım etmektedir. Böylece insanın soğuktan, açlıktan, boğulmaktan ve evrim geçiren çevresine uyum sağlamasını ve aynı zamanda yırtıcılardan korunmasını sağlar. Bağlanma davranışının yaşam boyu potansiyel aktifliği ve yaşamsal biyolojik işlevi göz önüne alındığında onun patolojik ya da olgunlaşmamış davranışa gerilme (regression) olduğunu söylemek hatalıdır. Bağlanma davranışı psikanalizde orallik ve bağımlılık teorilerinden yola çıkarak kavramlaştırılır (Bowlby, 2015: 57). Bağlanma kuramı, klasik kuramlarla karşılaştırıldığında, bebeği edilgen konumdan etkin konuma taşıırken anneyi de dürtülerin doyum kaynağı olmaktan çok merhamet, koruma ve güvenli sığınacağın kaynağı olma konumuna taşımaktadır (Hayta, 2017: 53).

1.2.1.1. Bağlanmanın Önemi ve Fonksiyonu

Bağlanma davranışı, dünya ile daha iyi başa çıkabilen ve iyi tanınan başka bir bireye yakınlığı elde etmek veya o yakınlığı korumak şeklinde sonuçlanan bir insani davranış biçimidir. En yoğun görüldüğü anlar, kişinin korktuğu, yorulduğu veya hasta olduğu anlardır. Bu durumlarda bağlanma davranışı kişiyi rahat ettirme veya ona bakıcılık yaparak sıkıntısını hafifletme işlevi görür. Aynı zamanda, bir insan için bağlanma figürü ontolojik anlamda mevcut ve cevap verebilir durumda ise bu durum güçlü ve her zaman hissedilebilen bir güvenlik duygusu oluşturur. Ve bu güvenlik duygusu, bireyi ilişkiye değer verme ve devam ettirme konusunda cesaretlendirir. Bağlanma davranışı en çok erken çocukluk döneminde görülmekle birlikte tüm hayat döngüsü içinde özellikle acil durumlarda gözlenebilir. Neredeyse tüm insanlarda görülen bağlanma davranışı insan doğasının ayrılmaz bir parçası olduğu gibi diğer türlerle de ortak özelliğidir. Yaşımız ne olursa olsun acil durumlarda yardımımıza

koşmaya hazır ve istekli olduğunu bildiğimiz bir tanıdığa sahip olmak garantili bir koruma sağlayan sigorta poliçesi gibidir (Bowlby, 2014a: 34).

John Bowlby, Cambridge Üniversitesi'nden 1928 yılında mezun olduktan sonra kariyer amaçlarını tekrar gözden geçirmekte iken uyumsuz çocuklara yönelik bir okulda gönüllü olarak çalışmıştır. Okuldaki iki çocukla olan deneyimleri profesyonel yaşamını bir rotaya oturtur. Çocuklardan biri önceki okulundan hırsızlık sebebiyle kovulmuş ve istikrarlı bir anne figürüne sahip olmamış çok izole, uzak, ilgisiz bir ergendir. İkinci çocuk yedi veya sekiz yaşında Bowlby'nin etrafında dolaşp onu takip eden ve onun gölgesi olarak bilinen heyecanlı bir erkek çocuktur. Erken aile ilişkilerinin kişilik gelişimi üzerindeki etkilerine dair bu deneyimin etkisiyle Bowlby çocuk psikiyatristliği kariyerine atılmaya karar vermiştir (Demirdağ, 2017: 2).

Bowlby insan gelişiminin en az çalışılan evresinin bir çocuğun onu en farklı şekilde insan haline getiren her şeyi elde ettiği evre olduğunu ve bu evrenin hala keşfedilmemiş bir kıta olduğunu düşünmektedir (Bowlby, 2012: 16). Belki de bu yüzden bağlanma kuramının ilk adımları 1950'de Dünya Sağlık Örgütü'nün John Bowlby'den evsiz çocukların ruh sağlığı üzerine bir tavsiye istemesiyle atılmıştır. Bir kişilik gelişim kuramı olarak bebek ile bakıcısı arasında kurulan bağa dayalı olarak geliştirilmiştir (Bowlby, 2012: 25). Dünya Sağlık Örgütünde bulunduğu altı ay içerisinde sadece literatürü incelememiş, aynı zamanda Avrupa ve Amerika'da bu alanda tecrübesi olan birçok insanla tanışmıştır. *Anne Bakımı ve Ruh Sağlığı* adlı raporunda erken çocukluktaki yetersiz anne bakımının kişilik gelişimi üzerindeki olumsuz etkisi ve çocukların sevdikleri kişilerden ayrıldıklarında yaşadıkları akut sıkıntı ve bunun kısa ve uzun vadeli etkilerini kaleme almıştır (Bowlby, 2014b: 27)

Bowlby (2014c: 164), bağlanma teorisini yapılandırmasının amacını şu şekilde açıklamaktadır:

“Bağlanma teorisini ne maksatla yapılandırıdığının açıklaması, bunu insan canlısının özel diğerleriyle² güçlü duygusal bağlar kurma eğilimini kavramlaştırmanın bir yolu olarak görmem ile istenmeyen ayrılıklar ve kayıpların ortaya çıkardığı anksiyete, öfke, depresyon ve

² Bowlby'nin (2014c: 164) *Sevgi Bağlarının Kurulması ve Bozulması* adlı kitabının Meltem Kamer tarafından çevrilen halinde özel diğerleri olarak geçen “*significant others*” ifadesi, literatürde yaygın olarak “önemli diğerleri” olarak çevrilmiştir (Erözkan, 2011: 61; Erdoğan, 2012: 42; Kurt ve diğerleri, 2013: 113; Şirvanlı Özen ve Aktan, 2010: 102).

duygusal kopma gibi duygusal sıkıntı ve kişilikteki bozulmaların pek çok şeklini açıklamanın bir yolu olarak görmemdedir.”

1942’de Anna Freud ve Burlingham tarafından yapılan, İkinci Dünya savaşı sırasında savaş şartları içinde en iyi koşullarda bakılan çocuk yuvasındaki çocukların gözlemlendiği araştırma, anne kaybına çocukların verdiği tepkileri gözlemlendiği ilk araştırmadır. Bu alandaki ikinci önemli araştırma 1946’da René Spitz ve Katherine Wolf tarafından yapılan bekâr annelerin bir ceza evinde büyüttükleri yüz çocuk üzerinde yapılmıştır. Sonraki on yılda devam eden araştırmalar hız kazanmıştır. Çalışma konuları çok farklı olsa da yapılan araştırmaların sonuçlarında olağanüstü bir benzerlik bulunmaktadır. Annesiyle güven ilişkisi kurmuş ve daha önce ondan ayrılmamış on beş ile otuz ay arasındaki çocukların davranışlarında üç evre gözlenmiştir. Bu üç evreyi (I) “Protesto”, (II) “Umutsuzluk” ve (III) “Kopma” olarak tanımlayabiliriz. Birkaç saatten birkaç haftaya kadar uzayabilecek “protesto” evresinde küçük çocuk anne kaybında kesin bir üzüntü gösterir. Onu geri almak için yüksek sesle ağlar, karyolasını sallar ya da ona ulaşabileceği ses ve görüntü arayışına girer. Annesinin geleceğine dair umut dolu görünür.

Bir sonraki evre olan “umutsuzluk” evresinde aktif fiziksel davranış azalır, durgunlaşır ve monoton şekilde aralıklı ağlayabilir. Bu evre birkaç gün sürebilir. Çevresinden hiçbir talepte bulunmaz ve üzüntünün azaldığı düşünülür ancak derin bir yas içerisindedir. Son evrede çocuk yeni bakıcısını reddetmez ve sıcaklık gösterir. Bazıları bu evreyi tatmin edici bulsa da gözyaşları yerine başka tarafa yönelmiş umutsuzluk vardır. Temel anne kaybı deneyimi, gittikçe benmerkezci olan arzularını ve duygularını insanlara yöneltmek yerine şeker, oyuncak ve yiyecek gibi maddi şeylere yönelten bir çocuk ortaya çıkaracaktır. En nihayetinde büyük bir değişim gözlemlenir ve annesi geldiğinde dahi ona karşı ilgisiz davranır, hatta tanımamış gibi davranır. Bu üçüncü devre olan “kopma” devresidir. (Bowlby, 2012: 61-65; Bowlby, 2014b: 41-42; Bowlby, 2014c: 63; Jerga ve diğerleri, 2011:3). Altı ayla üç yaş arasındaki bir çocuk bir haftadan uzun süre annesinin bakımından uzak kalıp onunla yeniden buluştuğunda, bağlanma davranışı hiç gerçekleşmemiş gibi bir kopma meydana gelir (Bowlby, 2015: 34).

Bowlby, çocuk ve ergen hırsızların yaşamlarını incelerken, onların bebeklik ve erken çocukluk dönemlerinde annelerinden uzun süre ayrı kaldıklarını fark etmiş

ve ardından yaptığı çalışmaların sonucunda çocukların annelerini sadece açlık güdüsünü doyurdukları için sevdiği açıklamalarına karşı çıkarak, bağlanma kuramını geliştirmiştir (Kesebir ve diğerleri, 2011: 325). Harlow'un yaptığı bir dizi deneyde yavru maymunlar doğumdan sonra anneden ayrılarak telden ve yumuşak kumaştan yapılan model annelerin yanına konulmuştur. Her ikisinde de beslenme şişeden yapıldığı halde yavru maymunlar sadece beslenmeyi değil temas rahatlığını da tercih etmişlerdir. Bu deneyler yiyeceklerin aksine temas rahatlığının bağlanma davranışına yol açtığını ortaya koymuştur (Bowlby, 2012: 273; Bowlby, 2014c: 166).³

Alyanaklı maymunlarla yapılan araştırmalarda, yavrunun annesinin ani ve hızlı hareketlerine bağırarak ve bu durumlarda ona sarıldığı, annesinden uzak kaldığında sürekli onu çağırdığı, huzursuz olduğu gözlenmiştir. Ancak iki buçuk üç yaşından sonra annelerinden uzak hareket ederler ve o zaman bile bağın sürdüğünün ve sosyal ilişkilerde erişkinin rol aldığına kanıtları vardır (Bowlby, 2012: 243-251). Bu araştırmalar ışığında insan yavrusunun, biyolojik açıdan gözlenen özel durumu nedeniyle, yaşamını sürdürebilmek için, diğer türlerin yavrularına oranla, çok daha uzun süre anne babasının doğrudan yardımına muhtaçtır. Bu kaçınılmaz durum, insan türünden organizmaların bir arada yaşama, eğilim ve gereksinimlerini, özellikle de bağlanma ihtiyacını açıklamaktadır (Çınar, 2016: 313-338).

Bebeklik çağında bir çocuğun sık sık beslenme ihtiyacında olması, yaklaşık yarım veya bir saat sonra çişini ve kakasını yapmaya başlaması; ayrıca yıkanması, temizlenmesi, gazının çıkarılması, yatıştırılması ve onunla ilgilenilmesi hatta oynanması, çocuğu bağlanabileceği bir nesneye yönlendirmekte, o nesneyi arar hale getirmektedir. Başka bir ifade ile çocuğun, gördüğü ve işittiği bu nesneye, ona yaşama imkânı sunmuş olan bu objeye, bakıcısına, hemen bütün kültürlerde annesine karşı bir bağlanma, onu arama, ondan bir şeyler bekleme davranışı geliştirmesine sebep olmaktadır (Yörükkan, 2015: 2). Bu gelişimsel süreçlerin belirli bir çevre ile doğuştan gelen benzersiz genetik donanımın bir etkileşimi ile oluştuğunu belirterek çocuğun ortaya çıkan sosyal, psikolojik ve biyolojik kapasitesinin annesiyle ilişkisinden ayrı tutulamayacağı düşünülmektedir (Bowlby, 2012: 10).

³ Bowlby, bağlanma kuramını oluştururken Charles Darwin'in düşüncelerinden de etkilenmiştir (Bowlby, 2012: 9). O, İçgüdüsel bir davranış olarak tanımladığı bağlanma davranışının kuşlarda; koyun, geyik gibi toynaklı türler dâhil memelilerde, özellikle alyanaklı maymun, babun, şempaze ve goril gibi birçok maymun türünde bağlanma davranışının görüldüğünü açıklamaktadır (Bowlby, 2012: 199-267).

Bağlanma figürünün, stres durumlarında üç temel işlevi vardır: Yakınlık sağlama, güvenlik bir sığınak ve güvenli bir dayanak olma. Bowlby, yeni doğan bebeklerin stres durumunda güvenlik duygularını artırmak ve yakınlığı korumak için çaba gösterdiğini belirtmektedir. Bu nedenle yakınlık sağlayan bir bağlanma figürü bebek için güvenliğin temsili haline gelir. Bu dönemde bebeğin ihtiyaçlarının karşılanma derecesine göre temel güven ya da güvensizlik duygusu gelişmektedir. Bağlanma figürü yakın olduğunda bebek, bağlanma figürü dışındaki insanlarla ilişki kurabileceği ve çevreyi araştırabileceği ve keşfedebileceği bir güvence üssüne sahip olmaktadır. Bağlanma dışı davranışlara girebilmek için zaman zaman ayrılıp keşfetme davranışı sonunda geri döndüğünde bebeğe güvenli bir sığınak işlevi görmektedir (Hazan ve Shaver, 1998: 7-8).

Beş aylıkken çocuk kendisine bakan kişiyle özel bir bağlantı kurmaya başlar. Çocuk kendisine bakan kimseye, çoğunlukla anneye, daha çok gülümser, yanından ayrıldığı zaman huzursuz olur ve aşina olmadığı sosyal durumlarda sığınılacak bir kucak olarak onu görür (Cüceloğlu, 2004: 355-356).

Bowlby'ye göre bağlanmanın meydana gelmesinde etkili olan hassas devre, insan yavrusu için yaklaşık olarak iki buçuk yaştan önceki bir döneme rastlamaktadır. Ona göre, bu yaştan sonra çocuk kuvvetli bir şekilde bağlanma kabiliyetini kaybetmektedir; diğer canlılarda olduğu gibi insan yavrusunda da bağlanma erken yaşlarda olmaktadır (Yörükan, 2015: 56).

Bu kurama göre, bağlanma bebeklik dönemindeki ilk iki sene içinde dört genel evrede gelişmektedir:

1-) *Bağlanma öncesi aşama* (doğum-ilk 6 hafta): Yaşamın ilk haftalarında bebekler kendilerine bakan kişiyle yakın temas içerisindeyler, bakım verenler bebeklerin yemek ve bakım gibi temel ihtiyaçlarını karşılarlar. Tanımadıkları bir kişi ile kaldıklarında üzüntü duymazlar, bu kişiyi kendilerine bakan kişiden ayırt edemezler.

2-) *Bağlanmanın başlaması aşaması* (6 hafta- 8 ay): Bebekler tanıdıklarına ve yabancılara farklı davranmaya başlarlar ve 6-7 aylıkken, tanımadıkları nesne ve insanlar ile karşılaştıklarında “tedbir” alırlar. Örneğin, bu durumlarda annelerine yakınlaşmaya çalışırlar.

3-) *Tam bağlanma aşaması* (6-8 ay – 18-24 ay): Çocuklar anneleri veya ona bakan kişiler uzaklaştığında “ayrılık korkusu” duyarlar. Bu korku, çocuk ve bağlandığı kişi ile arasındaki fiziksel ve duygusal ilişkiyi düzenler. Çocuk ve ona bakan kişi arasındaki uzaklık arttığında biri (anne veya çocuk) mesafeyi azaltmaya yönelir. Bağlanma çocuğa “güven” duygusunu yaşattığı için annesi onun için güvenilir bir dayanaktır. Çocuk, çevreyi keşfetmek için bağlanma kurduğu kişiden zaman zaman uzaklaşır. Ancak, bu süreçte teması sık sık yenilemek ister ve güvenilir bir dayanak olan o kişiye geri döner. Daha sonra yine keşfine devam eder.

4-) *Karşılıklı ilişkinin kurulması* (18-24 ay ve sonrası): Çocuk hareketlendiğinde ve annesinden uzak uzun süreler geçirmeye başladığında bağlanma ilişkisini sağlamak ikisinin görevidir. Ya anne, ya da çocuk teması yenilemek için harekete geçer. Bowlby yakınlığı koruma, güvenli üs ve güvence üssü kavramlarının bağlanmanın üç tanımlayıcı özelliği ve üç temel işlevi olduğunu belirtir. Bu evre 2 ya da 3 yıl sürer (Gündoğan, 2015: 3-4).

İnsanoğlu, özellikle de çocuklar, onları tehlikelerden korumaları ve onlara tehditlerle baş etme de yardımcı olmaları için bağlanma nesnelerini güvenli bir sığınak olarak algılar. Bağlanma davranış sistemi bir termostat gibi çalışır. Bir termostat odanın sıcaklığını düzenler; "ayar noktası" sıcaklığını izleyerek, sıcaklığı, ayar noktasının altına düşerse, ısıtmayı açar. Oda sıcaklığı ayar noktasının üstünde ise soğutmayı açar. Aynı bu şekilde bağlanma sistemi ayar noktası olarak bağlanma figürüne yakınlığı düzenler. Eğer bebek herhangi bir tehlike (örneğin çevrede bir tehdit ya da bağlanma nesnesini kaybetme tehdidi) hissederse, bağlanma sistemi bakım verene en yakın duruma kurularak aktive edilir. Tehdit azaldığında tekrar keşfetme davranışına geçer (Boccia, 2011: 22).

Maccoby'e göre bebekler ikinci altı aylarına girdiklerinde bazı davranış değişiklikleri gösterirler. Ağlamak ve gülmek, bakıcının ilgisini çekmek için yeterli değildir. Çoğu bebek annesinin ilgisini çekmek için çağırma sesleri çıkarır. Bu yaştaki çocuklar belli bir kişiye, özellikle annelerine yakın durmaktan hoşlanırlar. Çocuk, anne yaklaştığında memnuniyet, uzaklaştığında üzüntü duyar ve hiç kimse annesi kadar onu teselli edemez. Bir başkasının varlığından rahatsız olduklarında annelerine koşarlar. Bu olay bebeklerin gerçekten bağlanmayı öğrendiklerini ortaya koyar. Bebeklik döneminde bağlanma dört şekilde görülür;

- 1- İnsanın yakınında bulunma arayışı,
- 2- Bir kişiden ayrıldığında üzüldüğünü göstermesi,
- 3- Tekrar o kişi geri geldiğinde ferahlama ve hoşlanma belirtisi göstermesi,
- 4- Yakınında bile olsa o kişiye yönelme (Demirci, 2004: 10).

Yapılan deneysel gözlemler sonucunda küçük çocukların annesinin sevgisine ve varlığına duyduğu açlığın, yiyecek açlığı kadar büyük olduğu ve yokluğunun güçlü bir kayıp ve kızgınlık duygusu ürettiği ileri sürülmüştür. Çocukların anneye buluştuğunda verdiği tepkiler ya şiddetli yapışma ya da sevgi nesnesi olan annenin belli bir süre veya sürekli reddedilmesidir (Bowlby, 2012: 27).

Jassidy (2016: 3-19)'e göre yakın ilişkilerin oluşumunu ve gelişimini kavramlaştıran en dikkat çekici gelişim psikolojisi kuramı bağlanma kuramıdır. Özellikle son yıllardaki pek çok araştırmaya bakıldığında ebeveyn-çocuk ilişkisinin önemi ve bu ilişkinin sosyal ilişkilerle bağlantısı ortaya çıkmaktadır. Bu araştırmalar bireyin diğer insanlarla kurduğu ilişkilerin, çocukluk döneminde kurulan bağlanma ilişkileriyle bağlantılı olduğu üzerine odaklanmıştır. Ebeveyn-çocuk arasındaki ilişkinin kalitesi özellikle birincil bakım veren kişi olarak annesinin çocuğa sağladığı bakım ve yakınlığa bağlıdır. Anne ve çocuk arasında gelişen güvenli ya da güvensiz bağlanma stili arasındaki temel farkın onların iletişimindeki açıklık, özgürlük ve samimiyetin yoğunluğuna bağlı olduğu görülmektedir (Akt.: Hayta, 2017: 2).

Bağlanma davranışı çocuklukla birlikte yok olmayıp yaşam boyu devam etmesine rağmen anne ve çocuk arasında istikrarlı etkileşim örüntüleri, sonraki yıllarda bir kaza ya da kronik hastalık gibi durumlarla bir çocuğu daha talepkâr ve/veya annesini daha koruyucu hale getirerek değişebilir (Bowlby, 2012: 417). Özetle, çocuğun *beşikten mezara* kadar kullanacak olduğu, bağlanma figürleriyle kurduğu bu etkileşimsel örüntülerin nasıl oluştuğu ve hayat boyu kullanımlarının devamlılık gösterme nedeni gibi konular, Bowlby tarafından içsel çalışan model olarak isimlendirilen bir modelde ele alınmıştır (Bowlby, 2014a: 255-258).

1.2.1.2. İçsel Çalışan (Zihinsel) Modeller

Bowlby, kuramında bilişsel temsilleri, *içsel çalışan modeller (internal working models)*⁴ olarak ele almıştır ve bağlanma kuramını bunlar üzerine kurmuştur. Doğumlarından üç yaşına kadar çocuklar, kendileri, bağlanma figürleri ve çevreleri hakkında Bowlby'nin “içsel çalışan modeller” adını verdiği bilişsel haritalar geliştirirler (Bracy, 2011: 11). Bu haritalar beynin tüm görsel ipuçlarının, duyuşsal verilerinin ve sözel olmayan iletişim öğelerinin işlendiği sağ beyinde barınır (Booth ve Jernberg, 2017: 89).

Yaşamın ilk yıllarından itibaren her birey olayları algılayış tarzına göre geleceğe yönelik planlar yaparak dünyaya ve dünyadaki yerine dair içsel çalışan modeller oluşturur. Bu modeller, bağlanma figürünü nerede bulacağına ve onun kendisine nasıl cevap vereceğine ilişkin tasarımlardan meydana gelir (Bowlby, 2014a: 255). Yaşamda karşılaşılan her durum, bireyin dünyasında temsili modeller oluşturur. Duyu organlarımız aracılığıyla bireye ulaşan bilgiler seçilir ve bunlar her durumu nasıl yorumlayıp değerlendirdiğimizi ve ne hissettiğimizi etkiler (Bowlby, 2015: 263).

Ebeveynler çocuklarıyla sevgi dolu ve keyif verici etkileşimlerde bulunduğu, bebeğin olumlu benlik algısı ve kafasında ebeveynleri ile dünyaya dönük olumlu bir imge oluşur. Bebek, ebeveynlerini sıcak ve güvenilir kişiler olarak görür ve ihtiyacı olduğunda onlara güvenebileceğine inanır. Ayrıca dünyayı keşfetmesi keyif veren bir yer ve içinde kendini güvende ve umursanmış hissettiği bir birey olarak algılamaya başlar. İleriki yıllarda sağlıklı gelişimi aksatacak bir olumsuzluk olmadığı takdirde bu *içsel çalışan modeller* değişmez (Booth ve Jernberg, 2017: 56).

Bu zihinsel modeller, bağlanma figürü ve benliğe ilişkin beklentileri de kapsayan dinamik temsillerdir. Bağlanma figürü ile kurduğu ilişkiyi temel alan bu beklentiler bireyin kişilerarası alandaki algılarını şekillendirirken; gelecekte kuracağı

⁴ “Internal working models” kalıbı Türkçeye tercüme edilirken “içsel çalışan modeller”, “içsel çalışma modelleri”, “içsel işleyen modeller” ve “içsel işleyiş modeli” gibi birçok farklı kalıp kullanılarak çevrilmiştir. Literatür incelendiğinde en çok kullanılan kalıbın “içsel çalışan modeller” olduğu gözlenerek çalışmamızda bu kalıbın kullanmasının daha uygun olduğu düşünülmüştür (Bowlby, 2014a: 260; Hayta, 2017: 34; Yıldız, 2012: 22; Akbay, 2015: 8; Tanış, 2014:12; Erdoğan Korkmaz, 2012: 15; Turan Akdağ, 2011: 7; Booth ve Jernberg, 2017: 55; Çıkkılı Uytun ve diğerleri, 2013: 178; Kesebir ve diğerleri, 2011: 326; Atik, 2013: 1; Açık, 2008: 4).

ilişkilerdeki inançlara, duygulara ve davranışsal taktiklere hizmet eder. Bağlanma kuramı, insanların kendileri için önemli diğerleri (ebeveyn, yakın arkadaş/akran, romantik partner vb.) ile güçlü duygusal bağlar kurma eğiliminin ve gereksiniminin bireylerin yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli ve gelişimsel açıdan işlevsel olduğunu ifade eder. Ayrıca, erken dönemlerdeki bağlanma stillerinin yetişkinlik dönemini etkilediği, kişilerarası şemaların bireylerin erken dönem bağlanma biçimleri ile birlikte oluşmaya başladığı da belirtilmektedir (Erözkan, 2011: 61)

Kısaca denilebilir ki içsel çalışan modeller, bebeğin bağlanma figürüyle tekrar eden aktiviteler yoluyla oluşturduğu bilişsel ve duyuşsal yapıdır. İçsel çalışma modelleri, duyguları, davranışları, ilişkiler hakkında dikkati, bilişi ve belleği yönetmektedir. Anne duyarlı ve besleyici olduğunda, çocuk bakıma değer benlik modeli ile *güvenli bağlanma* olarak tanımlanan içsel modeli geliştirecektir. Bunun aksine çocuk annesel tepki olmadığında veya geçici olduğunda, kendini değersiz hisseder, *güvensiz bağlanma* modeli geliştirir (Çamurlu Keser, 2006: 2-3). Bu durumu Bowlby (2014a: 446) şu analogi ile açıklamaktadır:

“Bağlanma figürlerinden kısa ya da uzun süreli ayrı kalmak, kayıp, ya da ayrılık veya terk edilmekle tehdit edilme gibi etkenlerin hepsi, optimum sınırlar içindeki gelişim yolunu başka bir yöne sapıran yaşantılardır. Demiryolu analogisiyle söyleyecek olursak, bu yaşantıların etkisiyle tren kavşaktaki noktalarda yön değiştirir ve ana yoldan yan yollara sapar. Neyse ki bu durum çoğu zaman uzun sürmez ve ana yola dönmek görece kolaylaşır. Buna karşılık, bazen de büyük bir sapma yaşanır ve uzun süre o yan yoldan gidilir veya sapma tekrarlanır; böyle zamanlarda ana yola dönmek zorlaşır ve bazen imkânsızlaşır.”

Çocuk, gelişim süreci içerisinde, bağlanma figürüne ve kendisinin onlarla ilişkisine dair geliştirdiği içsel çalışan modellerini oluştururken günlük deneyimleri, ebeveynin ona söylediklerini ve başkalarından gelen birçok bilgiyi kullanmaktadır. Örneğin çevredekiler çocuğa çok şefkatli bir anneye sahip olduğunu söyler, anne baba onu ne kadar sevdiklerini gösterirse, bu bilgiler tutarlı bir içsel çalışma modeli oluşturur. Bu modeller çocuğun anne- babasının nasıl insanlar olduğunu ve ona nasıl davrandıkları yansıtacak ve bu da çocuğun bir hareket planı kurmasını sağlayacaktır (Bowlby, 2014a: 387-388).

Büyük bir çocuk ya da bir erişkin bir bağlanma davranışı geliştirdiyse, bu davranışın temeli ilk doğum gününde mevcut olan davranışlara dayanır ve sonrasında

gittikçe artan elementler dizisinin eklenmesi ile davranışı açıklamak mümkündür. Örneğin, sonraki hafta akrabalarını ziyaret etme planına annesini de dâhil etmek isteyen öğrencinin davranışlarındaki organizasyonun derecesi ile bebekken ilk kez annesini odanın dışında izleyen bebeğin davranışlarındaki organizasyonun derecesini aynı değildir (Bowlby, 2012: 421).

Dokuzuncu aydan itibaren bebeklerin büyük çoğunluğu yabancı insanlarla kalmayı, protesto ve ağlamayla kısa ya da uzun süreli huysuzlanmalarla reddederler. Bu gözlemler gösterir ki, bu aylarda bir bebek temsil yeterliliğine sahip olmaya başlar. Annesi için oluşan içsel çalışan modeli annenin yokluğunda karşılaştırma amacı için ve o döndükten sonra tanıma amacı için bebeğin kullanımına hazır hale gelir. Aynı şekilde baba ile de içsel çalışan modeli geliştiren bebek, bağlanma davranışı için gerekli bilişsel kapasiteye ulaşmıştır. Bir bağlanma kontrol sisteminin varlığı ve bağlanma figürünün çalışma modeliyle oluşturduğu zihinsel bağlantı hayat boyunca kişilik işlevinin yerine getirilmesinin ana özelliği olmaya devam eder (Bowlby, 2014b: 160-161).

Sonuçta bağlanma figürü ile etkileşimi sonucu oluşan içsel çalışan modeller, bireyin kendilik modelini etkiler. Dolayısıyla ebeveyni tarafından istenmeyen bir çocuk, istenmediğini hissetmekle birlikte temelde kimsenin kendisini istemeyeceği bir kişi olduğuna da inanır. Diğer taraftan, sevilen bir çocuk sevgisine güven duyar ve diğer herkesin de kendisini sevebileceğinden emindir. Çalışma modeli bir kez benimsendiğinde, kumaşı örüldüğünde, bir daha uzun uzadıya sorgulanmaz (Bowlby, 2014a: 257).

Duygusal olarak örselenmiş bir hastayı tedavi eden psikanalist, onun farkında olduğu ya da hiçbir farkındalık geliştirmediği içsel çalışan modellerini ortaya çıkarmaya ve onların halen geçerliliklerini koruyup korumadıklarının anlamaya çalışır. Hastanın terapi sürecinde analisti nasıl gördüğü ve ona nasıl davrandığı önemli bilgiler sunar. Psikanalist, kendisine yönlendirilen peşin hükümlerin o anki ilişkiden çok yaşamının ilk yıllarında kurduğu deneyimlerle elde ettiği içsel çalışan modellerden kaynaklandığını anlar. Bu duruma yani hastanın psikanalistini içsel modeller yoluyla algılayış biçimine “aktarım” denir. Örneğin, hasta, psikanalistin hafta sonu, tatil ya da hastalık durumlarında terapiye ara vermesini tekrar geri dönmeyeceği şeklinde algılar (Bowlby, 2014a: 258).

İnsanların erken çocukluktaki bağlanma deneyimleri, onların yetişkinlik dönemlerindeki ilişki tarzlarını (örneğin, romantik partner) oldukça etkilemektedir. Özellikle, bakıcıları ile etkileşimde bulunarak çocukların kendileri ve başkaları ile ilgili beklentilerini, düşüncelerini ve duygularını kapsayan “İçsel Çalışan Modelleri” – önemli diğerleriyle (romantik partner, yetişkinlik döneminde yakın arkadaşlar) ilişkilere rehberlik eden bir sistemdir (Hong ve diğerleri, 2013: 1026).

Bowlby (2014a: 446), içsel çalışan modelleri şu şekilde özetler:

“Hiçbir değişkenin kişilik gelişimi üzerindeki etkisi çocuğun aile içerisindeki yaşantısı kadar geniş kapsamlı değildir, çünkü çocuk yaşamın ilk aylarında başlayarak annesiyle ve daha sonra çocukluk ve ergenlik yıllarında her iki ebeveyni ile kurduğu ilişkide, bağlanma figürlerinin muhtelif durumlarda kendisine nasıl davranabileceğine ilişkin içsel çalışan modeller oluşturur ve hayatının geri kalanında bütün beklenti ve planlarını bu modeller üzerine kurar.”

1.2.2. Mary Ainsworth ve Bağlanma Kuramı

Bağlanma teorisine katkı sağlayan en önemli isimlerden biri de Mary Salter Ainsworth'dur. Mary Ainsworth'un yenilikçi metodolojisi yalnızca Bowlby'nin fikirlerinin bazılarını deneysel olarak test etmekle kalmamış aynı zamanda teorinin kendi kendine genişlemesine yardım etmiştir ve bağlanma teorisinin bilimsel çevredeki yerini almasında katkısı oldukça büyüktür (Bretherton, 1992: 1).

Bağlanma davranışı ile ilgili bilimsel araştırmalara öncülük eden ve aynı zamanda kuramın gelişmesine büyük katkıda bulunan Ainsworth, ellilerin sonundan başlayarak hem eşinin işi nedeniyle gittiği Afrika'da hem de Amerika Birleşik Devletlerinde birçok çalışma yapmıştır. (Bowlby, 2014b: 35; Bretherton, 1992: 572). Ainsworth, çocukluktaki bağlanma davranışının *annenin çocuğun ihtiyaçlarına olan duyarlılığı* ile açıklanıp açıklanamayacağını araştırmıştır. Bowlby'den etkilenen Ainsworth (1967) Uganda'da, çocuklarla annelerinin nasıl etkileşimde bulunduklarını gözlemiştir. Özellikle bebeklerin, anneleri odayı terk ettiğinde nasıl davrandıklarına ilgi göstermiştir (Akt.: Kaya Balkan, 2009: 6). Gözlemleri sırasında bebeklerin keşif sırasında annelerini dayanak olarak kullandıkları ve koşullar

elverişli olduğunda keşif için anneden ayrılrsa bile tekrar annesine döndüğünü fark edince oldukça şaşırmıştır. Sekiz aylık olunca, bağlanabileceği istikrarlı bağlanma figürü olan her bebeğin bu şekilde davrandığını ve anne olmadığında böyle organize gezintilerin azaldığını hatta kesildiğini gözlemlemiştir (Bowlby, 2014b: 58).

Ainsworth'un bir sonraki çalışması, Baltimore'da 106 beyaz, orta sınıf anne ve 1 yaşındaki çocuklarıyla gerçekleşmiştir. Yabancı Ortamı Deneyi olarak tanımlanan kontrollü laboratuvar ortamında, Ainsworth, Blehar, Waters ve Wall, 1978'de bebeklerin anneleriyle birlikteyken ve onlardan ayrıyken, bir yabancıyla birlikteyken ve anneyle yeniden bir araya geldiklerinde nasıl davrandıklarını incelemiştir (Akt.: Kaya Balkan, 2009: 7).

Çocuklar bu deneyde oyuncakların bulunduğu bir odada kısa aralıklarla önce annelerinden ayrılır, sonra bir yabancı ile yalnız bırakılırlar ve sonra yine anneleriyle bir araya getirilirler. Bu araştırmanın sonucunda Ainsworth üç tür bağlanma stili olduğunu bulmuştur: güvenli (secure), kaygılı-kararsız (anxious-ambivalent) ve kaçınan (avoidant) (Akt.: Hayta, 2017: 85).

1. *Güvenli (Secure) Bağlanma*: Çocuğu güvenli bağlanan ebeveynler, sıcak ve çocukları için duygusal olarak hazır ebeveynlerdir. Bebeğin ağlamasına hızlıca ve duyarlı bir şekilde cevap vermekte ve onlarla keyifli vakit geçirmektedirler. Olumlu ve olumsuz tüm duyguları kabul edip, onların regülasyonunu destekler ve kolaylaştırırlar (Booth ve Jernberg, 2017: 80).

Birey, olumsuz veya korkutucu durumlarla karşılaşarsa ebeveynine ya da ebeveyn figürüne ulaşabileceğinden, cevap verip yardım alabileceğinden emindir. Bu güvence çocuğun dünyayı keşfetme davranışında cesur olmasını sağlar. Bu bağlanma bir ebeveyn tarafından yaşamın ilk yıllarında özellikle annenin çocuğun sinyallerine karşı duyarlı olması ve çocuk koruma ve rahatlık aradığında sevgi dolu bir şekilde cevap vermesiyle gelişir (Bowlby, 2014b: 162). Güvenli bağlanma geliştiren çocuklar, annelerinden ayrıldıklarında sıkıntılı olduklarını belli ederler. Ancak anneleriyle bir araya geldiklerinde rahatlarlar. Daha sonra yine annelerinden bağımsız oynamaya devam ederler (Demirci, 2004: 13; Hong ve diğerleri, 2013: 1026).

2. *Kaygılı-Kararsız (Anxious-Ambivalent) Bağlanma*: Bu bağlanma stilinde bebekler, ebeveynin ulaşılabilir olup olmadığı konusunda kuşkuludur. Bu sebepten birey her zaman ayrılık kaygısına yatkındır. Sıkıca sarılıp bırakmamaya meyillidir ve dünyayı keşfetme konusunda kaygılıdır (Bowlby, 2014b: 163). Bu bireylerin annelerinin tutarsız olduğu görülmektedir. Bebeğin ihtiyaçlarına bazen sevgi dolu ve duyarlı karşılık verirken diğer zamanlar ise ilgisiz davranmakta, başka şeylerle meşgul olmaktadır. Bu tür bağlanmaya sahip bebekler ayrılık durumunda çok fazla stres yaşarlar ve sakinleşmekte zorlanırlar. Annenin dönüşünde ise kızgın, dirençli ve ilgisiz davranış gösterebilirler (Atik, 2013: 8).

3. *Kaçınan (Avoidant) Bağlanma*: Bu şekilde bir bağlanma stili geliştiren bebeklerin anneleri ile olan ilişkilerine bakıldığında da, annelerin duyarsız, müdahaleci ve reddedici oldukları görülmüştür. Bu aşırı soğuk ebeveynler çoğunlukla çocuklarının stresli oldukları zamanlarda destek vermezler, bedensel temas göstermezler, sık sık reddeder ve çocuklarını yalnız bırakırlar (Bolattekin, 2014a: 8). Çocukların duygularını aşırı kontrol eden, bastıran ve duygularını ifade etmekten çekinmesine neden olan bu güvensiz bağlanma örüntüsü “kaçınan bağlanma olarak adlandırılır (Boyacıoğlu ve Sümer, 2011: 106).

Annesinin gidişi ile gerginliği yansıtacak tüm davranışları bastıran, kalp atışları ve kortizon seviyesi ciddi stres yaşadığını gösteren çocuklar, anneleri ile odadayken anneyi görmezden gelerek oyun oynamışlardır, odaya yabancı geldiği zaman da duyarsız davranmışlardır. Anneleri odadan ayrıldığında ise çok fazla stres yaşamamışlardır. Anne odaya geri döndüğünde anneden uzaklaşma göz temasından kaçınma ve dikkatini oyuncaklara verme davranışları gözlemlenmiştir (Tanış, 2014: 20; Booth ve Jernberg, 2017: 80).

Özetle güvenli bağlanan bir çocuk daha mutlu ve kolay bakılabilen bir çocuktur. Kaygılı-kararsız bir bağlanma geliştiren çocuk, mızız olmaya sıkıca sarılmaya eğilimlidir. Kaygılı ve kaçınan bir çocuk ise mesafesini korur ve diğer çocuklara sataşma eğilimindedir. On iki aylıkken “güvenli bağlanma” gösteren çocuklar, çocuk yuvası çalışanlarınca işbirliğine yatkın, diğer çocuklar arasında

popüler, dayanıklı ve becerikli olarak tanımlanırlarken; “*kaçınan* bağlanma” şekli geliştiren çocuklar; duygusal olarak izole, saldırgan veya anti-sosyal ve çelişkili biçimde aşırı ilgi bekleyen çocuklar olarak tanımlanmıştır. “*Kaygılı kararsız*” bağlanma gösteren çocukların da aynı şekilde aşırı ilgi bekleyen, öfkeli, fevri ve kolayca sinirlenen pasif ve güçsüz olarak tanımlanmaları muhtemeldir (Bowlby, 2014b: 166-167).

Ainsworth ve arkadaşları, bağlanmanın niteliğini ölçmek için “Yabancı Ortam Deneyini” kullanarak yaklaşık yüzde 70’i güvenli, yüzde 20’si kaygılı kaçınmalı ve yüzde 10’u kaygılı kararsız ebeveyn- çocuk çiftinden oluşan standart bir Amerikan modeli bulmuştur (van Ijzendoorn, 1990: 5).

Ainsworth’un faydalı gördüğü asıl boyut çocuğun bağlanmasının güven boyutudur. Yabancı bir ortamda annesini güvenlik üssü olarak kullanarak serbestçe keşif yapan, annesi yokken nerede olduğunun farkında olan, bir yabancının gelmesiyle endişeye kapılmayan annesinin geçici yokluğunda nereye gittiği konusunda farkındalığı olan, annesi döndüğünde onu karşılayan bebeği *güvenli bağlanmış* olarak değerlendirir (Bowlby, 2012: 405). Yapılan araştırmalara göre güvenli bağlanmanın farklı yaşam dönemlerinde iki ana yararı bulunmaktadır: (i) Kişisel gelişim ve keşfetme için güvenli bir dayanak ve (ii) strese neden olan veya tehdit oluşturan zamanlarda güvenli bir sığınaktır (Shaver ve Mikulincer, 2010: 169).

Ebeveynin çocuğuna olan davranış şeklinin, çocuğun bağlanma stiline etkisi, iki buçuk yaşındaki çocuklarla düzenlenen bir laboratuvar ortamında farklı annelerin çocuklarına olan davranış şekilleri detaylı gözlemlenerek araştırılmıştır. Bu çalışmada çocuğa, onun çözümü için az miktarda yardıma ihtiyaç duyduğu küçük fakat zor bir görev verilir ve annesi çocukla etkileşime geçip geçmemek konusunda serbest bırakılır. Bu durumda annenin çocuğuna olan davranışının, çocuğun ona on sekiz ay önce gösterdiği bağlanma davranışı ile ilişkili olduğu gözlemlenmiştir. Önceden güvenli bağlandığı düşünülen çocuğun annesinin, çocuğun performansına karşı dikkatli, duyarlı ve çocuğun başarılarına ve zorlanmalarına yardım eden ve cesaret veren bir anneyken; güvensiz bağlandığı düşünülen bir çocuğun annesinin ise daha az duyarlı ve dikkatli olduğu tespit edilmiştir (Bowlby, 2014b: 164-165).

1.2.3. Hazan ve Shaver'da Bağlanma Kuramı

Bağlanmanın beşikten mezara kadar uzanan, yaşam boyu bir süreç olduğunu ve erken yaşlarda oluşan zihinsel modellerin çok fazla değişime uğramadan yetişkinlikte de işlev gördüğünü birçok araştırma ortaya koymuş olmasına rağmen bağlanma konusundaki araştırmalar uzun süre bebeklik ve çocukluk dönemleri ile sınırlı kalmıştır. Ancak 90'ların başlarına gelindiğinde, Bowlby ve Ainsworth'un yaklaşımları yetişkinlik dönemi için de sınanmaya başlanmıştır (Sümer ve Güngör, 1999: 74).

Cindy Hazan ve Philip Shaver, bebek-bakıcı ilişkileri ile yetişkinlikteki romantik ilişki arasında paralellik kurarak ve aynı zamanda Ainsworth'un üçlü çerçevesinin yetişkinlik romantik bağlanmalarına doğrudan uyarlanabilirliğini göstererek yetişkinlikte bağlanma araştırmalarına olanak sağlamıştır (Elliot ve Reis, 2003: 318). Hazan ve Shaver kaygılı ve kaçınmalı süreçler boyunca yetişkin romantik bağlanma stilleri ölçmekte kullanılan ilk kendi raporlarını oluşturmuşlardır. Bu ankete verilen cevaplara dayanarak, yetişkinlerin- güvenli, kaçınan ya da endişeli-üç bağlanma stilinden birine sahip oldukları görülmüştür ve düşük düzeyde hem kaçınma hem de kaygıya sahip bir kişide güvenli bağlanma olduğu düşünülmüştür (Bennett ve Nelson, 2010: 32).

Yetişkin bağlanmasına ilişkin çalışmalar neticesinde şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. *Güvenli Bağlanma*: Güvenli bir yetişkinin en önemli aşk deneyimi, güven, dostluk ve olumlu duygular ile karakterize olmaktadır. Güvenli bağlanma geliştiren bireyler, çoğu insan tarafından tanınan ve sevilen bir şekilde kendini tanımlarken; diğer insanların genel olarak iyi niyetli ve iyi kalpli olduğu iddiasını onaylamıştır (Hazan ve Shaver, 1987: 517).
2. *Kaygılı kararsız (iki yönlü) Bağlanma*: Bu tip bağlanmada romantik eşin olumlu tepkiselliğine takılıp kalma, kolayca aşık olma aşırı kıskançlık, kendine karşı düşük saygı gibi durumlar görülür. Eşlerini kendilerine bağlanmaya isteksiz ve yetersiz ya da yeterince karşılık vermeyen bakıcılar olarak görme eğilimindedirler. Eşin duygu ve gereksinimlerine duyarlılık göstermeksizin kendi duygu ve gereksinimlerini açığa vururlar (Hazan ve Shaver, 1994: 31).

3. *Kaçınmalı Bağlanma*: Hissedilen güvenliği korumak için kaçınmacı strateji geliştirilir. Özellikle stresli ve sıkıntılı koşullarda, yakın/sırdaştan uzak durma eğilimi vardır. Yakınlıktan korkarak mesafeyi korumayı amaçlar (Hazan ve Shaver, 1994: 31).

1.2.4. Bartholomew ve Bağlanma Kuramı

Yetişkinlikte bağlanma ilişkisini araştıran araştırmacılar çocuk ve ebeveyn arasındaki bağlanma ile romantik çiftler arasındaki bağlanma arasında farklılıklar olduğunu da özellikle vurgulamaktadırlar. Bu farkları araştıran kişilerden biri de Kim Bartholomew'dur. Bartholomew (1990) hem çocuklar hem de yetişkinlerle yaptığı çalışma da özellikle görüşme yöntemini kullanmış ve çalışmalarda *kaçınan bağlanma* stili içinde sınıflandırılan kişilerin kendi içlerinde farklı davranış örüntüleri gösterdiklerini belirtmiştir. Bu nedenle, Bartholomew bağlanma stillerini Bowlby'nin zihinsel modeller kavramı temelinde yeniden tanımlamıştır (Sümer ve Güngör, 1999: 75).

Bartholomew, Bowlby'nin öne sürdüğü benlik ve diğerleri modellerinin olumlu ya da olumsuz olmasına göre dört temel bağlanma örüntüsü tanımlamıştır. Buradan yola çıkarak yine Bartholomew ve arkadaşları tarafından İlişki Anketi ve İlişki Ölçekleri Anketi geliştirilmiş ve yeni bir model oluşturulmuştur (Kesebir ve diğerleri, 2011: 324).

Eğer bireyin benlik imajı pozitif veya negatif (kendini desteğe ve sevgiye değer görme ya da görmeme) olarak bölünmüşse ve eğer insanın diğerleri hakkındaki soyutlanmış imajı negatif ve pozitif (diğer insanları ulaşılabilir ve güvenilir bulma ya da tersine güvenilmez ve reddedici bulma) olarak ikiye bölünmüşse dört farklı kombinasyonla kavramsallaştırılabilir. Şekil 1'de, iki boyutun bir kombinasyonundan elde edilen dört bağlantı modeli gösterilmektedir (Bartholomew ve Horowitz, 1991: 227).

Şekil 1: Dörtlü Bağlama Modeli

		BENLİK MODELİ (Bağımlılık)	
		Olumlu (Düşük)	Olumsuz (Yüksek)
BAŞKALARI MODELİ	Olumlu (Düşük) (Kaçınma)	GÜVENLİ (Hücre I) Yakınlık kurma konusunda rahat ve özerk	SAPLANTILI (Hücre II) İlişkilere takıntılı
	Olumsuz (Yüksek)	KAYITSIZ (Hücre IV) Yakınlığa karşı kayıtsız ve karşıt-bağımlı	KORKULU (Hücre III) Yakınlıktan korkan ve sosyal açıdan kaçman

Not: Bartholomew ve Horowitz'den (1991) uyarlanmıştır (Akt: Sümer ve Güngör, 1999: 76).

Hücre I bir değerlilik duygusu (sevilebilirlik), yanı sıra diğer insanların genellikle yanıt verebilir ve kabul edebilir olduğuna dair bir beklentiyi gösterir. Bu hücre araştırmacıların güvenli bağlanma şeklinde kavramsallaştırdıkları kategorilere denk geldiğinden “*güvenli*” olarak etiketlenmiştir. “*Saplantılı*” olarak belirtilen Hücre II ise, diğerleri kişi hakkında olumlu bir değerlendirmede bulunurken; kişinin kendisini değersiz (sevilemez) hissetmesi durumunda ortaya çıkar. Kişi diğerlerinin kabulünü sağlarken kendini kabul etmede zorlanmaktadır. Bu örüntü Hazan ve Shaver’ın *kaygılı-kararsız* grubuna karşılık gelir. Hücre III kendini değersiz (sevilemez) ve diğerlerinin olumsuz (güvenilmez ve reddedici) şekilde bertaraf edeceği şekilde kombine edilmeyi içerir. Bu şekilde başkalarından kaçarak reddedilmekten kurtulmaya çabalarlar. Bu tarz daha önceki yetişkin araştırmalarında tartışılmamasına rağmen *kaçınma* tarzına karşılık gelir. Bu tipe “*korkulu*” adı verilmiştir. Son olarak Hücre IV başka insanlara karşı negatif bir eğilim olmasına karşın değerlilik ve sevgi duygusu gösterir. Bu insanlar yakın ilişkilerden kaçınarak bağımsızlık ve dayanıklılık duygusunu sürdürerek hayal kırıklığına uğramaktan korunurlar. Bu kısım da “*kayıtsız*” olarak adlandırılmıştır (Bartholomew ve Horowitz, 1991: 227).

1.3. GELİŞİM DÖNEMLERİNE GÖRE BAĞLANMA

1.3.1. Bebeklikte ve Çocuklukta Bağlanma

Uzun süredir psikanalistler, çocuğun ilk insan ilişkisini tanımlarken, kişiliğin temel taşı olduğu konusunda hemfikirdirler fakat bu ilişkinin doğası ve temeli üzerine henüz fikir birliği yoktur. On iki ay içerisinde neredeyse tüm bebeklerde anne figürüne çok güçlü bir bağ geliştirdikleri ampirik gerçeği üzerinde herkesin hemfikir olmasına rağmen bunun hangi hızda meydana geldiği, sürdürülme sürecinin ne olduğu, ne kadar süre devam ettiği bilinmemektedir (Bowlby, 2012: 234).

Bebeklerin ilk üç ayında yapılan gözlemlerde, bebeğin ağlama miktarı ile annenin ona davranma şekli arasında herhangi bir bağlantı gözlenmemesine rağmen ilk yılın sonuna gelindiğinde ağlayan bebekleriyle hızlı bir şekilde ilgilenen annelerin bebekleri ile bebekleri ağladığında ilgilenmeyen annelerin bebekleri karşılaştırıldığında; ilgilenen annelerin bebeklerinin daha az ağladığı görülmüştür (Bowlby, 2014b: 62).

Hayatının ilk aylarında bir bebek, sonradan bağlanma davranışı haline dönüşecek öge tepkilerin (emme, izleme, gülümseme, ağlama, dokunma) çoğunu gösterir ancak düzenlenmiş bir davranış biçimi haline dönmesi ilk yaştan ikinci yarısını bulur (Bowlby, 2014b: 160; Çıkkılı Uytun ve diğerleri, 2013: 179).

Lee ve meslektaşları tarafından kaydedilen bulgulara göre, iki yaştaki bir çocuğun anneye yakın durması ve onu görmesi kendini güvende hissetmesine yeterli olurken bir yaştaki çocuğun fiziksel temas kurmakta ısrar ettiği gözlenmiştir. İki yaştakiler bakışı, sözel iletişimi ve muhtemelen bir yaştakilerin kullanmakta güçlük çektiği görselleştirmeyi daha fazla kullanır. Üç yaştaki çocukların ise annenin yokluğuna verdikleri tepki iki yaştaki çocuklarla kıyaslandığında ağlamak ve kapıya yönelmenin daha az olduğu bulunmuştur (Bowlby, 2014a: 74-75).

Sıradan ve sevecen bir ailede büyüyen bebekler, yorgun, korkmuş veya hasta olduklarında kime sığınacakları konusunda ilk yılın son aylarında oldukça nettirler. Bu kişi, yani genellikle annesi, varlığıyla ve hemen erişilebilir olmasıyla bebeğin dünyayı keşfedebilmesini sağlayacak güvenli bir üs olma işlevini yerine getirecek güce sahiptir. Örneğin, iki yaştaki sağlıklı bir çocuk, annesi bahçe koltuğunda

otururken ondan uzakta bir dizi kısa gezintiye çıkar ve sonraki gezintiye çıkmadan annesine geri döner. Annesine gülümser, dizine yaslanır ya da kucağına çıkar. Ama korktuğu ve yorgun olduğu zamanlar hariç uzun süre kalmaz. Londra parkında bu tür bir çalışma yapan Anderson, ikinci ve üçüncü yaşlarında çocukların altmış metreden daha fazla uzağa nadiren gittiklerini ve çocuğun annesini gözden kaybederse en önemli önceliğinin annesini kazanmak olduğu için büyük yaşlarda anneyi aradığını; küçük yaşlarda ise bağarmaya başladığını gözlemlemiştir (Bowlby, 2014b: 79-80; Bowlby, 2014c: 142).

İnsan, yaşamın ilk beş ya da altı yılında incinebilirdir ve bu dönemde ego zayıf, olgunlaşmamış ve direnmeye dayanıksızdır. Kolaylıkla baş edebileceği işlerin üstesinden gelemeyen ve “bastırma” ya da “bölmeye” başvurur bu da Freud’un nevrozların sadece erken çocukluk döneminde edinildiği görüşünü destekler (Bowlby, 2012: 47). James Robertson, iki ve üç yaşındaki çocukların evden uzakta bilmedikleri bir yerde tanımadıkları insanlarla bulunduklarında verdiği tepkiler ile eve vardıldıktan sonra annelerine verdikleri tepkileri araştırmıştır. Yatılı bakım evi ya da hastane koğuşu gibi yerlerde kalan çocukların şiddetli bir üzüntü duydukları ve kolayca avutulamadıkları, eve döndükten sonra ise annelerine karşı mesafeli ve kopuk durdukları ya da aşırı bağımlılık gösterdikleri bulunmuştur. Çocuk bu durumda herhangi bir nedenle yeniden ayrılma riski olduğunu düşünerek şiddetli bir kaygı yaşar (Bowlby, 2014a: 10-11).

Bağlanma davranışı birçok çocuk tarafından üçüncü yılın sonuna dek çok güçlü ve düzenli bir şekilde sergilenir. Kreş öğretmenlerinin ortak deneyimlerine göre çocuklar yaklaşık iki yaş dokuz aya kadar kreşe verildiklerinde annelerinden ayrılmalarına üzülmürler. Ağlamaları kısa süre bile devam etse yine de pasiftirler. Annelerinden ayrı kalmak istemedikleri ortamın aksine sürekli ilgi beklerler. Bunun yanında çocuklar üç yaşına girdiğinde annelerinin geçici süre olmayışını kabullenebilir ve diğer çocuklarla oyun oynayarak meşgul olabilirler. Üçüncü doğum gününden sonra birçok çocuğun bir akraba ya da okul öğretmeni gibi ikinci derecedeki bağlanma figürleriyle güvende hissedecek yabancı bir ortamda bulunabilir.

On iki aydan öncesinde başlayarak çocuklar genellikle annelerini giderken gördüklerinde itiraz ederler. Annesinin onu arkada bırakacağından şüphelenirse

sızlanmaktan salya sümük ağlamaya kadar geniş bir yelpazede itiraz edebilir. Genelde onları izlemeye kalkarlar. Küçük çocuklar ağlarken büyük çocuklar izleme davranışında bulunur. Tanıdık bir ortamda nispeten hoşnut olabilir, bilinmedik ortamda kalan çocuğun ya ağlayacağı ya da izleyeceği kesindir. Diğer yandan bir çocuk annesine her yakınlık duyduğunda annesinin ona baktığını gözlemlediğinde mutlu olur ve uzak mesafelere keşfe çıkabilir. Bir iki yaşlarındaki bir çocuk yarım saat ya da daha fazla oyun oynamaktan ve sabit annesini üs alıp keşfe çıkmaktan memnundur. Anneye olan yakınlığını sürdürüp onun nerede olduğunu aklında tutar. Yapışma, emme, ağlama tamamen ortadan kalkmıştır (Bowlby, 2012: 314-322).

Yapılan çoğu araştırmaların sonucu kanıtlamıştır ki, her çocuğun sıkıntılı olduğu zaman gideceği ve alışkanlıkla tercih ettiği bir kişi bulunmaktadır. Bu kişi genellikle anne figürü olmakla birlikte yokluğu durumunda iyi tanıdığı birisine bağlanacaktır. Bu gibi durumlarda çocuk net bir hiyerarşi gözeterek çok değişik durumlarda ve başka kimsenin olmadığı zamanlarda kibar bir yabancıya bile yaklaşabilir. Sonuçta çocuk bağlanma davranışını geçici durumlarda ve şartlarda birçok bireye gösterebilirken; kalıcı bağlanma ve bağlanma bağı çok az kişiye yöneltilmektedir. Eğer bir çocuk bu ayrımı yapmakta başarısız olursa ruhen ciddi derecede dengesiz olması muhtemeldir (Bowlby, 2014b: 36).

Gelişimde bazı aksilikler olmadığı sürece başlangıçta bağlanma davranışı daima anneye yöneliktir. Gelişme sırasında babaların önemli bir rol oynadığı türlerde babaya da yönelme olabilir. İnsanlarda farklı birkaç kişiye yönelme olabilir (Bowlby, 2012: 238). Yapılan araştırmalarda ikincil bağlanma figürlerin baba ve büyük kardeşler olduğu saptanmıştır. Diğer bağlanma figürleri ise büyükanne ve büyükbaba ya da evde kalan diğer kişiler ve nadiren komşulardır. Her çocuk için bu ikincil figürlerin sayısı ve kimliği elbette değişebilir. Ancak birincil bağlanma figürüne güvensizlik arttıkça diğer figürlerle bağlanma geliştirme olasılığı azalır (Bowlby, 2012: 372-373).

Anneyle kurulan etkileşimler, babayla kurulan etkileşimlerle karşılaştırıldığında, kişilik gelişimi açısından nasıl bir farklılık oluşturacağı bilinmemekle birlikte anne ve babayla olan etkileşimlerin kişiliğin ayrı bölümlerini oluşturduğu ve farklı durumlarda açığa çıktığı düşünülmektedir. Cinsiyet farklılıkları da erkek ve kadın kişiliğinin üzerindeki etkisini farklılaştırabilir. Ancak bu alanda

yeterli çalışma bulunmamaktadır. Ancak babayla olan etkileşimden daha çok anneyle kurulan etkileşimin kişilik üzerinde etkisi olduğu söylenebilir. Bu şaşırtıcı bir durum değildir çünkü birçok kültürde bebek ve çocuklar yoğunlukla anneyle vakit geçirmektedir (Bowlby, 2014b: 169).

Bağlanma davranışı farklı insan figürlerine yönelmenin dışında cansız objelere de yönelebilir. Beslenme dışı emme ve sarılma buna örnektir. Hiç şüphesiz bunun en yaygın örneği besleyici emmenin cansız objelere yani biberona yönelmesi oldukça yaygındır. Yaşamın ilk haftalarında bir emzik ve ya başparmağa yönelme varken ilerleyen zaman diliminde genellikle ilk yıl tamamlanmadan bir parça kumaşa ya da battaniyeye bağlanılabilir (Bowlby, 2012: 374)

Bir çocuk büyürken, özellikle üçüncü yaşını doldurduğunda, diğer aktivite ve ilgilerle zaman geçirdiği için talepleri azalır. Bağlanma davranışının daha az aktive olmasının yanında artan bilişsel unsurlar özellikle uzay ve zaman açısından düşünme kapasitesi gelişir. Bu dönemde çocuk annesinin ulaşılabilir olduğunu bilerek memnun ve güvenli hissedebilir. Çocuk gerektiğinden fazla yiyecek yemediğinde nasıl zarar görmeyecekse istediğinden fazla da bağlanma davranışı gösterilmediğinde zarar görmez. Bu nedenle kararın ona bırakılmasına izin verilmesi, tatmin edici bir şekilde kendi alımını düzenlenmesi uygun görülmektedir (Bowlby, 2012: 428-429).

Birçok psikolog, çocukların anaokulundaki ilk günlerine yönelik yaptığı araştırmalarında, amaçları bu olmasa bile üç yaşından önce anaokuluna başlayan çocukların olumsuz ve stresli yaşantılar tecrübe ettiğine dair bir yığın veri toplanmıştır (Bowlby, 2014a: 56).

Çocuğa küsmek, yaklaşma girişimlerini geriye çevirmek ve çocuğu evi terk etmekle tehdit etmek ya da onu uzaklara göndereceğini söylemek çocuklarda ruhsal açıdan büyük hasara yol açar. Bu tür tehditler özellikle bağlanma figürünün ihtiyaç anında ulaşılabilir olmayacağı şüphesi kişinin terk edilme korkusunu artırır ve kişiliği üzerinde vahim etkiler yapar (Bowlby, 2014a: 262).

Her ailede, bağlanma davranışının ve duygusal yatkınlığın rolünü hesaba katmak çok kolay değildir. Bazı ailelerde, duygusal bağlar derin, bağlanma davranışına verilen tepki çabuktur ve bağlanma figüründen ayrılma ya da onu kalıcı olarak kaybetmenin yol açtığı kaygı, öfke ve üzüntüye karşı anlayış mevcuttur. Düşünce ve duyguyu açıkça dışa vurmak teşvik edilirken, gerektiğinde sevgi

gösterilir. Bazı ailelerde ise aksi şekilde duygusal yakınlık bağlarına çok fazla değer verilmez ve bağlanma davranışına çocukluk ve zayıflık olarak bakılır. Her duygusal tepkide kaş çatılır ve ağlayan aşığlanır. Bu ailelerde çocuk bağlanma davranışını ketler ve duygularını içine atar. Hatta anne babası gibi sevgi özlemine *zayıflık*, öfkesine *günah*, kederine *çocukluk* diye bakar.

Çocukluğunda son anlatılan şekilde bir aile tecrübesi olan bireyler, büyüdüğünde sert ve acımasız olur. Becerikli ve özgüvenli olabilirler, açık bir ruhsal rahatsızlık olmasa bile onlarla çalışmak oldukça güçtür. İçin için yanan kızgınlık ve kıskançlık duyguları vardır. Terapistte güvenirlerse itiraf edebilecekleri bu durum onları derinden üzebilir (Bowlby, 2015: 258).

Beş yaşına kadar annesiyle birlikte kalmış anaokuluna hiç gitmemiş ve grup içinde oyun oynamamış çocukların ileriki yıllarda eleştiriye aşırı duyarlı ve çekingen olduğu bulunmuştur. Bu nedenle çocukların üç yaşından sonra çocukların kontrolcü bir anne ile sınırlı yaşam alanında hapsolmek yerine yaşlılarıyla oyun oynayacağı bir ortamda bulunması daha uygundur (Bowlby, 2014a: 285).

1.3.2. Ergenlikte Bağlanma

Ergenlikte ebeveyni güvenli bir dayanak olarak görme, ebeveyn-çocuk ilişkisinden daha olumsuz ve saldırgan olarak görülen geleneksel ebeveyn-ergen ilişkisi ile doğrudan çelişmektedir. Bu çelişkinin nedeni, ergenin ebeveyni tarafından elde tutulan tek taraflı otoriteyi değiştirmek istemesidir. Bu değişim sırasında artan risk alma davranışı ve yeni rol ile beklentilerin oluşturduğu sorumluluklar ergenin, bağlanma davranışını etkilemektedir. Ancak, araştırmalar, güvenli ve destekleyici bir ebeveyn-ergen ilişkisi ile bu dönemin getirdiği çatışmaların, ego gelişimini teşvik etmede olumlu bir rol oynayabileceğini ortaya koymaktadır. Ergenler destekleyici bir üs olmadan kendinin ve var olduğu dünyanın değerini, olumlu anlamını geliştirmekte başarısız olabilirler (Myrick ve diğerleri, 2014: 36).

Maymunlarda ve insansı maymunlarda bağlanma davranışı bebeklikte ve çocukluk boyunca güçlü bir şekilde sergilenir; fakat ergenlik boyunca anneye olan bağ zayıflar (Bowlby, 2012: 239). Bağı yine de sürdüğü ve erişkin sosyal ilişkileri belirlemede rol oynadığının kanıtları bulunmaktadır (Bowlby, 2012: 244). Bağlanma

figürünü kaybettiğinde vereceği tepkinin en başlıca belirleyicisi bebeklikte, çocuklukta ve ergenlikte bağlanma davranışının nasıl geliştiği ve anne babanın bu davranışa tepkisidir (Bowlby, 2015: 261).

Her bireyde geçmiş deneyimler nedeniyle farklı ilerleyen bağlanma gelişiminde bazı bireyler aile ile bağlantıyı sürdürürken bazıları tamamen koparabilir. Bu dönemde ebeveynin yerine aynı öneme sahip ya da daha önemli bireyler gençlerin hayatına girebilir ve aynı yaştaki akranlarda cinsel çekicilik bu çerçevenin daha da genişlemesine sebep olabilir. Ergen ile ebeveynleri arasında var olan bağlar artık sınırlanacak *güvenli bağlar* olarak algılanmaktan *çok sınırlayıcı bağlanmalar* olarak görülmeye başlanır. Bu yüzden bir gencin temel hedefi hiçbir kimseye bağlı kalmaksızın dünyada kendi yolunu bulmak için bağımsızlığa olan ihtiyaç olur. Gençlik esnasında yeni bir bağlanma biçimi ortaya çıkmaya başlar. Bu yeni bağlanma biçimi kendi çocukları ya da eşleri ile olacak bağlanmaları olarak gelecekteki bağlanma davranışının göstergesi niteliğindedir (Kesebir ve diğerleri, 2011: 329).

Douglas, beş yaşından önce bir iki hafta hastanede kalan ergenlerle bir çalışma yapmıştır. Bağlanma figüründen ayrılan çocukların, on üç-on dört yaşında, öğretmenleri tarafından daha çok sorun çıkaran çocuklar olarak algılandığı, erkeklerin daha çok polisle başının derde girdiği, okuma testlerinden daha düşük puan aldıkları, on beş-on sekiz yaşları arasında dört ya da daha fazla iş değiştirdiği kaydedilmiştir (Bowlby, 2014a: 276).

Güvenilir bir figüre bağlanmaya dayalı olarak gelişen *kendine güven örüntüsü*, on yaşından on yedi yaşına kadar yaş aralığında çok farklı karakterdeki otuz dört ergenle yapılan çalışmada ve ayrıca liseden üniversiteye geçiş sürecindeki ilk yıllarında başarılı öğrencilerin yer aldığı araştırma da incelenmiştir. Kendine güvenin ve diğerlerine yaslanabilme kapasitesinin, yavrularının kişisel arzularına, sorumluluk algılarına ve dünya ile başa çıkma becerilerine saygı duyarak güçlü destek sağlayan bir ailenin ürünü olduğu ortaya çıkmıştır. Güçlü bir aile desteği, çocuğun özgüvenini baltalamak yerine destekleyici olmaktadır. Benzer sonuçlar yetmiş üç erkek çocuğunun (13-19 yaş arası) yer aldığı araştırmada da ortaya konmuştur (Bowlby, 2014c: 140-141).

İlk olarak Ainsworth tarafından tanımlanan ve güvenli bir dayanakta yapılan bir keşif olarak bilinen çocuk ile ebeveyn arasındaki etkileşimin tipik şekli ergenlikte de görülmektedir. Kendini güvende hisseden bir çocuk için, üç yaşının ortalarında başladığı keşiflerinin mesafesi ve süresi, ergenliğe girdikçe artarak, haftalarca hatta aylarca uzayabilir. Buna rağmen en iyi işleyiş ve ruh sağlığı için güvenli bir dayanak olarak ev vazgeçilmez olmaya devam eder (Bowlby, 2014b: 159).

Suçlu ve ıslahevinde kalan on beş ile on sekiz yaşlarında 102 delikanlının kişiliklerini ve aile geçmişlerini inceleyen Stott, görüştüğü öğrencilerin derin bir güvensizlik duyduğunu ve işledikleri suçların nedeninin *meşdan okuma* ve *güç gösterisi* olduğunu bulmuştur. Bu kişilerin geçmişlerinde olumsuz ebeveyn tutumları ve parçalanmış ilişkiler mevcuttur. Stott'un dikkatini çeken diğer bir durum birçok vakada anne ya da babanın çocuk üzerinde disiplin sağlanmak için çocuğu terk etmekle tehdit ettiği ve bunun çocuğun kaygı ve öfke duymasına neden olduğudur (Bowlby, 2014a: 312).

Rosenberg yaşları on altı ile on sekiz arasında değişen her kesimden insanı temsil etmesi için New York'taki on devlet okulundan seçilmiş 5 bin 24 kız ve erkekte oluşan denek grubunda "özsaygı"yı ölçmüştür. Güvenli bağlanmanın yordayıcısı olabilen öz saygı düzeyi boşanmış ebeveynlerin ya da erken yaşta dul kalan annelerin çocuklarında düşük çıkmıştır. Ayrıca annesinin güvensiz, kaygılı ve sinirli olduğu saptanan deneklerin kişilik gelişiminin olumsuz etkilendiği ileri sürülmüştür (Bowlby, 2014a: 397-412).

Çocukların, ebeveyninin ölümü, boşanması veya ayrılmasıyla ya da bağların bozulmasına neden olan diğer olaylarla karşılaştıklarında psikiyatrik rahatsızlıklara yakalanma oranının yüksek olduğu saptanmıştır. Binden fazla ayakta psikiyatrik tedavi gören altmış yaş altındaki hastalarla yapılan bir araştırmada kriter olarak annenin altı yaşından önce altı ay ve daha fazla süren yokluğu kullanılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre sosyopatların arasında anne yokluğu yüzde 45 çıkarken diğerlerinde yüzde 5 olarak bulunmuştur. Bu durum çocukluk döneminde anne kaybı yaşayan bireylerin, yaşamamış olanlara kıyasla sosyopat olarak teşhis edinme olasılığını arttırdığını kanıtlamaktadır (Bowlby, 2014c: 94-96).

Bu araştırmalarda ve vakalarda görüldüğü gibi ergenlikte döneminde ebeveynle ilişki azalsa da erken çocukluk döneminde kazanılan bağlanma modeli

ergenlikte etkisini göstermeye devam etmektedir. Bu durumu Kesebir ve diğçerleri (2011: 330) şöyle özetlemektedir:

“Her bir bağlanma biçimi farklı kişilik özellikleriyle farklı düzeyde ve türde kişilerarası problemlerle ilişkilidir. Güvenli bağlanma biçimine sahip gençler aile ve arkadaşlarıyla daha fazla uyumlu, kendilerine ve başkalarına daha çok güvenen ve daha az sosyal problemler yaşayan kişilerdir. Güvensiz modellere sahip olan gençler daha az uyuma sahiptir ve kendi duygularını düzenlemede daha az beceriklidirler, stresle başa çıkmaları gerektiğinde daha az dayanıklıdırlar. Genç bir bireyin çocukluk dönemi bağlanma yaşantıları, zihinsel modellerinde temsil edildiğı gibi, sosyal ilişkilerdeki başarısını ve hayatın güçlüklerine uyum sağlama başarısını belirlemektedir. Kişilerarası problemler çoğı zaman bireyin belirli bir davranışı göstermesi ile bu davranışı göstermesinin sonuçlarından kişinin korkuları arasındaki çatışmayı yansıtır. Bu türden çelişkiler kısmen kendisini kişinin bağlanma geçmişinden ve kişilerarası ilişkileri öğrenme geçmişinden kaynaklanır. Örneğın diğçer insanlarla geçmişte yaşamış oldukları deneyimleri hayal kırıklığı yaratan insanlar diğçer insanlara güvenmemeye başlayabilir ve diğçer insanlarla yakın ilişkiler kurmaktan kaçınabilirler.”

Sonuç olarak, akran ilişkilerinin ergenlikte daha önemli olmaya başladığı, ancak yetişkinlerle okulda ve ailede yaşanan etkileşimin, önemini bu dönemde de koruduğı aynı zamanda ilişkiler kopsa bile ergenin erken çocuklukta geliştirdiğı bağlanma stillerinin yeni ilişkilerinde de işlevselliğini koruduğı tespit edilmiştir (Bayraktar ve diğçerleri, 2009: 49).

1.3.3. Yetişkinlikte Bağlanma

Yetişkin bağlanması üzerine araştırmalar ilerlemiş olmasına rağmen yetişkinlikte bağlanmanın nasıl olduğı, işlevleri ve nasıl ifade edileceğinin anlaşılması konusunda fikir birliğı yoktur. Bir çocuğun bağlanma davranışı onun

kendinden daha yaşlı, daha güçlü ve daha akıllı algıladığı birini hedeflerken, bu nokta, karşılıklı bağlanma davranışına ve bazı yetişkin bağlanmalarının cinsel doğasına uyarlandığında yanıltıcı olabilir (Sable, 2008: 21). Ancak yine de küçük çocukların annelerini kaybettiklerinde ya da bulamadıklarında endişelenmeleri ve annesini aramaya devam etmeleri ne kadar doğalsa yetişkinlerin sevdikleri biri öldüğünde hissettikleri duygu da aynı şekilde doğaldır ve onlar da sevdiklerini aramaya devam ederler. Çocuklukta başlayan bu içgüdü birey büyüdükçe yaşam boyu gelişir ve yetişkin sevgisinin bir parçasını oluşturur (Bowlby, 2014b: ix).

Ergenlik döneminde evrimleşmeye başlayan ve yetişkinlik döneminde ortaya çıkan evden ayrılma, ebeveynlerle yakın ve özerk ilişkiler sürdürürken arkadaşlıklarda ve romantik ilişkilerde yakın olma kapasitesinin ve bireyleşme duygusunun geliştirilmesi gibi gelişimsel görevlerle, başarılı bir şekilde başa çıkmada, bağlanma temsilleri oldukça etkilidir. Bağlanma temsilleri, bağlanma ile ilgili durumlarda bireyin beklenti, duygu ve bilgi işlemenin yanı sıra duyguların düzenlenmesine rehberlik eder (Scharf, 2004: 430).

Yetişkinlikteki kişilik yapısı üzerinde fiziksel travma ve genetik eğilimin etkisi olsa da aile çevresinin etkisi yadsınamaz. Henüz olgunluğa erişilmemiş yıllardaki kilit figürlerle özellikle bağlanma figürü ile kurulan ilişkinin ve etkileşiminin yetişkin kişiliği üzerinde etkisi bulunmaktadır. Olumlu bir ortamda yetişmiş, müşfik bir aileye sahip kişiler diğer insanları destek ve koruma istenebilecek kişiler olarak görürken, hayatında destekleyecek figürler olmayan kişiler ise yetişkin olduklarında da dünyayı huzursuz edici ve kestirilemez bir yer olarak görürler (Bowlby, 2014a: 261-262).

Yetişkinlikte bağlanma stillerinin gelişimi incelendiğinde kaygılı bağlanmanın genç yetişkinler arasında en yüksek; orta yaşlı ve daha yaşlı yetişkinler arasında en düşük olduğunu bulunmuştur. Kaçınan bağlanma verileri ise genel olarak daha az çarpıcı yaş farklılıkları göstermiştir, ancak orta yaşlı yetişkinlerin de diğerlerine göre daha yüksek olduğu gözlenmiştir. Ayrıca, evli kişilerde, özellikle genç ve yaşlı erişkinlerde, bekâr bireylere göre daha düşük kaygılı ve kaçınan bağlanma düzeyi rapor edilmiştir. Aynı zamanda kadınlarda, özellikle genç erişkinlerde, erkeklere kıyasla biraz daha yüksek kaygı ve kaçınma olduğu tespit edilmiştir (Chopik ve diğerleri, 2013: 171).

Clare Winnicott tarafından hazırlanan bir raporda kırk bir yaşında psikosomatik semptomlar geliştirmiş bir hastanın uzun süren analizleri sonucu annesinin tam gün işte olduğu ve bakıcısının da iki buçuk yaşında aniden ayrıldığı ve sonrasında dokuz yaşına kadar yatılı okulda kaldığı ortaya çıkmıştır. Olayları güzel bir şekilde (!) bastırmış ve onlarla başarılı şekilde başa çıkmış gibi görünse de hastanın duygusal hayatı o zamandan sonra tükenmiştir (Bowlby, 2014b: 67).

Bir diğer vaka, kendisini moralsiz ve huzursuz hisseden, nefret ve kötülük dolu olarak tarif eden kocasıyla birlikteyken cinsel anlamda soğuk ve duygusal olarak kopuk olduğunu iddia eden ve analiz için başvuran Bayan G vakasıdır. Analizin ilk aşamalarında çocukluğunun acı verici olaylarını hatırlamakta aşırı isteksiz olsa da analiz ilerledikçe gözyaşları ve hıçkırıqlarla o anıları anlatmıştı. Ebeveynleri boşandığında üç yaşında olan Bayan G'nin annesi, babası evi terk ettikten sonra çalışmaya başlamış ve kızıyla çok az vakit geçirebilmiştir. 4 yaşına geldiğinde ise bir çocuk için çok uzun süre sayılabilecek on sekiz ay kalacağı kimsesizler yurduna yerleştirmiştir. Daha sonra tekrar bir araya gelseler de aile ilişkileri dengesiz ve mutsuz devam etmiştir. 19 yaşına gelince evden kaçan Bayan G, yirmi bir yaşından önce iki evlilikten ayrılmış ve şuan ki eşi üçüncü eşidir. Analizci bu yaşam olaylarını derinlemesine düşünmesi konusunda onu desteklemiş ve diğer insanlarla kurduğu şekilde bir ilişkiyi analizcisiyle de kurduğu için kendisiyle olan ilişkisine büyük dikkat göstermiştir (Bowlby, 2014b: 88-90).

Bağlanma figüründen küçük yaşta ayrılmanın yetişkin yaşamını da oldukça etkilediğini kanıtlayan bir başka örnek yirmi dört yaşında genç yetişkin olan psikanaliz hastası Peggy vakasıdır. Sevgilisini kaybettikten sonra ortaya çıkan intihar dürtüleri ve kişiliksizleşmeyle ciddi depresyon şikâyetleriyle psikanalize gelmiştir. Uzun süren psikanaliz sürecinde o, üç buçuk yaşındayken annesinin bebeğini doğurmak için hastaneye gitmiş olduğu ve babasının, anneanneyle kavga ettiği için evi terk ettiği ortaya çıkmıştır ve hasta, anne geri döndüğünde “o benim annem değil” diye düşünmüş ve ilk depresyonuna o zaman girdiğini fark etmiştir (Bowlby, 2014a: 49).

Bir başka vaka da John Bowlby'nin bağlanma teorisinin yetişkinlerle yapılan klinik çalışmalara nasıl uygulanabileceğini gösteren Nate'in vakasıdır. Tedavi başlangıcında, Nate ciddi yalnızlık, tecrit ve intihar eğilimli depresyonu yaşayan

genç bir adamdır. Hem majör depresyon hem de sosyal fobi semptomlarından muzdarip, çok az insanın girdiği oldukça dar bir dünyaya sahiptir. Nate, ne ailesine ne de arkadaşlarına güvenmemektedir ve tüm ilişkileri ince ve zayıftır. Bağlanma teorisi merceğinde bakıldığında “içsel çalışan modelleri”nin, babasının ve annesinin desteksiz yaşamak ve kimseye bağımlı olmamak üzerine mesajlarıyla geliştiği anlaşılmıştır. Hatta kiliseyi, yardımcı olabilecek bir otorite, ek bir ebeveyn olarak kullanmaya teşebbüs etmiştir, orada biraz rahatlık bulmuş gibi görünmektedir; ancak öyle olmamıştır. Daha sonra Nate bir bebek gibi rahatlama ve beslenme için tedaviyi aramıştır. Tedavi onarıcı bağlanma ilişkisi kurmaya odaklanmıştır (Bettmann, 2006: 541).

Erişkin bir bireyin davranışı çatışmayla ya da başka bir biçimde engellendiğinde erişkin *çocuksu davranışa* döner. Bu tür davranışın insanlarda olduğu gibi hayvanlarda da kolaylıkla olduğu gözlenmiştir. Etologlar bu durumu iki şekilde açıklamışlardır: İlki hayvanların bir problemle karşılaştıklarında olgun olmadıkları dönemde başarı gösterdiği çözüm biçimine dönmeleri; ikincisi erişkin davranış örüntüsü çocuksu davranış örüntüsünü dışlasa da daima potansiyel olarak aktif olması ve sıra beklemesi (Bowlby, 2012: 147).

Anne figürü kaybının, çocukluk döneminde etkili olmasının yanında erişkin kişilerde de psikopatolojik durumlara neden olduğu söylenebilir. Özellikle nevrotik kişilerde, diğer kişilerden yoğun talepte bulunma ve bu talepler karşılanmadığında kaygı ve öfke duygusuna kapılmayla, psikopatolojik kişilerde de görülen sınırlı duygulanım ve derin ilişkiler kurma kapasitesi kısıtlılığı ile ortaya çıktığı araştırmalarda gözlenmiştir (Bowlby, 2014a: 11). Yetişkinlik hayatı boyunca cevap veren bir bağlanma figürünün var olması kişinin kendini güvende hissetmesini sağlar. Beşikten mezara hepimizin en mutlu olduğu anlar, hayatımızı bağlanma nesnelerimizin tedarik ettiği güvenli üsten çıkıp daha sonra tekrar aynı yere döneceğimiz kısa ve uzun yolculuklar yaşadığımız anlardır (Bowlby, 2014b: 80).

İnsanda bağlanma davranışı, cinsel davranış ve ebeveynlik davranışı arasındaki çakışmalar olağandır. Mesela bir bireyin cinsel partnerine, partneri bir ebeveynmiş gibi davranması olağandışı değildir. Partnerde ebeveynlik davranışını benimseyebilir. Çocuk rolüne bürünen partnerin bağlanma davranışını erişkin

yaşamda sürdürmesi olağanken küçük bir çocukta olduğu gibi davranışın kolaylıkla ortaya çıkması olağan değildir (Bowlby: 2012: 294).

Kaygılı bağlanma stiliyle büyüyen bir birey evlendiğinde, eşine karşı da kaygılı bağlanma sergiliyor ve sevgi ve ilgi konusunda sürekli istekte bulunuyor olabilir. Çocuğu ile ilişkisinde de aynı örüntüleri sergileyebilir. Ebeveyn çocuktan kendisinin bakım sağlayıcısı olmasını talep edebilir. Diğer bir olasılıkta bir baba karısının çocuklarına olan ilgisini kıskanabilir. Bu şekilde yaygın bozulma biçimi gösteren bağlanma örüntüleri yetişkinlikte de bireyi etkilemeye devam eder (Bowlby, 2012: 180)

Yetişkinlikte bağlanma davranışı yalnızca bir arkadaş ya da karşı cinse yönelik bir bağlanma olmayabilir. Bağlanma kuramına göre anne veya bakım veren kişi ile oluşturulan sağlıklı ve güvenli bağlanma, daha sonra başkalarıyla aynı zamanda Tanrıyla kurulacak ilişkilerin ve bağlanmalarında temelini oluşturmaktadır. *Güvenli bağlanma*, psikolojik gelişim ve yakın ilişkilerin tüm boyutlarını etkilerken sadece davranışsal bir kategori değil aynı zamanda bireyin ahlaki kimliğini de oluşturan bir yapıdır (Hayta, 2017: 3).

Örneğin, Freud'un hastası Schreber üzerine yaptığı, hastanın güncelerine dayanan bir çalışmada, şu veriler elde edilmiştir. Daniel Paul Schreber 1842 yılında saygın bir doktor ve pedagogun ikinci oğlu olarak dünyaya gelmiştir. 1884'te yargıç olarak görev yapmaya başlamıştır. Daha sonra psikiyatrik bir hastalık geçirmiş ve akıl hastanesine yatmıştır. Bu sırada günlük tutmaya başlamış ve sonra günlükleri yayınlamıştır. Günlüklerinde çektiği acıları ve küçük düşürücü bedensel yaşantıları Tanrı'nın ışınlar yoluyla yarattığı "mucizeler" olduğunu yazan Schreber, Freud'a göre Tanrı'yla ikircikli bağlanmıştır. Bir yandan ona isyan edip onu eleştirirken, diğer yandan ona karşı korkuyla karışık büyük saygı duyar. Bu vakayı yeniden değerlendiren Niederland, Schreber'in babasının, çocukların fiziksel ve ahlaki eğitimiyle ilgili birçok sıra dışı görüşü yazdığı kitaplarının olduğunu ve Schreber'in yetişmesinde bu görüşlerin etkili olduğunu açıklar (Bowlby, 2014a: 224-225).

Çalışmamızın bu kısmına gelinceye kadar bağlanma kavramı tüm yönleriyle incelenmeye çalışılmıştır. Bağlanma kavramını ele alan bilim insanlarının, başta Bowlby, Ainsworth, Hazan & Shaver ve Bartholomew olmak üzere, düşünceleri araştırmaya dâhil edilmiştir. Araştırmamızın birinci bölümünün sonunda, bağlanma

davranışının içgüdüsel bir davranış olduğu ve insanoğlu dâhil birçok türde görüldüğü ortaya konmuştur. İnsanın öncelikle bebeklikte annesiyle ya da bakım veren kişi ile kurduğu ilişkiden başlayarak ergenlik dönemindeki romantik ilişkilerine ve erişkin hayatındaki ebeveyn rolüne kadar tüm ilişkilerinde önemli rol oynayan bağlanma davranışı, aynı zamanda kişinin Tanrı ile kurduğu ilişkiye de temel oluşturmaktadır. Bir sonraki bölümde, araştırmamızın asıl konusunu teşkil eden bağlanma kuramının Tanrı-insan ilişkisindeki rolüne geçmeden önce, insanoğlunun tarih boyunca felsefi ve psikolojik açıdan Tanrıyı nasıl tasavvur ettiği ele alınmaya çalışacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

TANRI TASAVVURU

2.1. TANRI KAVRAMI, İMGESİ VE TASAVVURU

İnsanoğlu, sahip olduğu zihinsel ve psikolojik özellikler sayesinde, diğer canlılardan ayrılmaktadır. Bu özellikler ona, duyuları ile algılayamadığı bir nesneyi tasavvur etme, geleceğe ilişkin çıkarımlarda bulunabilme, değerler oluşturma, kendi varoluşuna dair sorular sorabilme gibi birtakım kabiliyetler sunmaktadır. Var oluşuna dair oluşturduğu düşüncelerin başında “Tanrı” da bulunmaktadır (Kısa, 2015: 643). Tanrı düşüncesi, insanoğlunun tarih sahnesinde yer almaya başladığı andan itibaren var olan, en önemli ve en vazgeçilmez gerçekliklerin başında yer almaktadır. Her dönemde ve hemen her yerde, adına ne denmiş olursa olsun, daima bir Tanrı fikri var olmuş, en ilkelinden en gelişmişine kadar tüm dinler, Nihai Hakikat veya Mutlak Gerçeklik tasavvuru etrafında tesis edilmiştir ve yaşamın tüm yönlerine bu tasavvur güçlü bir şekilde etkiye bulunmuştur (Mehmedoğlu, 2016: 169).

Dinsel inançların temelini oluşturan Tanrı düşüncesi, yaşadığı çevrede otoriter bir yapı kurmuş gibi görülen insanın, bir varlığa bağlanma, sığınma, ondan yardım dileme, gerektiğinde vicdan azabını dindirmek için af dileme gibi ihtiyaçlarını karşılamak için egemen bir aşkın varlığa ya da varlıklara inanışıyla gün yüzüne çıkmıştır (Gündüz, 2016: 14-15). Ancak, aynı dine mensup ve aynı Tanrı’ya inanan ve ilgili bilgileri aynı peygamberden alan insanların, Tanrı’yı farklı şekilde tasavvur ettikleri göz önüne alındığında, bunun inananların sadece imanî gücü açısından değil, O’nun mahiyetinin nasıl olduğu konusunda da farklılaştıkları görülmektedir. Bu farklılık, Tanrı’dan değil, insanların farklı algılara sahip olmasından kaynaklanmaktadır. İnsan, Tanrı’yı, bizzat Kendisi’nin olduğu şekliyle değil, insani terimlerle düşünebildiği ve tecrübe ettiği şekilde tanımlayabilmektedir (Kuşat, 2006: 115; Mehmedoğlu, 2011: 24). İnsanın bütün kavramlarda olduğu gibi Tanrı kavramı hakkındaki düşünceleri ve bunu ifade ederken kullandığı dil, onun kelimelerinin vasıtasıyla ortaya konur. Bu kavramlar duygusal, soyut, teolojik, zihinsel ve simgesel olabilir (Hayta, 2017: 36).

Kapsamlı ve girift bir nitelik arz eden Tanrı kelimesi, birçok disiplin tarafından incelenmeye değer görülmüş ve her disiplin için farklı anlam düzeylerine sahip olmuştur. Psikolojinin bir alt dalı olan din psikolojisi de Tanrı konusuna ilgisini Tanrı kavramında ve özellikle Tanrı tasavvurunda yoğunlaştırmıştır (Mehmedoğlu, 2011: 22). Din psikolojisi konuları arasına Tanrı kavramının girmesinde, Tanrı fikrinin tarihsel süreç içerisinde insan hayatında yoğun bir şekilde yer alması etkili olduğu kadar birçok bireyin Tanrıyı farklı şekillerde deneyimlediklerinden bahsetmeleri de etkili olmuştur. Bu nedenle psikolojik araştırmalar, bu deneyimleri hesaba katmak ve ölçmek için çeşitli çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalara başlarken, sadece psikiyatri için değil; bilimsel dinî çalışmalar yapan tüm araştırmacılar için önemli olan “Tanrı kavramı (God concept)”, “Tanrı imgesi (God image)” ve Tanrı tasavvuru (God representation) terimlerinin farkının ortaya koyulması gerekmektedir (Hoffman, 2011: 2; Rizzuto, 1970: 1847).

Tanrı kavramı, imgesi ve tasavvurundan bahsetmeden önce genel hatlarıyla düşünme ve düşüncenin ürünleri olan kavram, imge ve tasavvur kelimelerini açıklamak yerinde olacaktır. *Düşünme (thinking)*, nesne ve olayları temsil eden imaj, sembol ve kavramların belli bir amaca yönelik zihinde işlenmesi ve gelişmesi olarak tanımlanan açık veya örtülü her türlü bilişsel etkinliktir. Düşünme, direkt gözlenmesi imkânsız olan ruhsal bir güç, ferdin ruhunda akıp giden olayların ve davranışların sonuçlarını açıklayan bir araçtır. Düşünme, ruhun, belli bir konu, problem, durum, olay ya da başka bir nesne üzerindeki içsel (deruni) meşguliyeti olarak tanımlanabilir. Bu meşguliyet kavramlar yoluyla ifade edilen düşünceler oluşturur. Bir başka deyişle düşünce kavramların birbirine bağlanması ile oluşan üst seviyede psikolojik bir faaliyettir (Yavuz, 2012: 137-138; Mehmedoğlu, 2016: 170).

Budak (2017: 420)’a göre *kavram (concept)*, bazı ortak nitelik ve özelliklere sahip nesneler, olaylar veya durumların hangi kategorilere veya gruplara ait oldukları, ne işe yaradıklarını hatırlama ve anlamak için kullanılan zihinsel temsildir. Örneğin “x” diye bir kavramın olabilmesi için ya “x” kelimesinin anlamını bilmemiz; ya sunulan x’i tanımamız veya x’in bulunmaması halinde onu düşünebilmemiz (ona ilişkin bir imajın veya fikrimizin bulunması); ya da x’in doğasını bilmemiz, özelliklerini anlamış olmamız gerekir.

İmge (image) ise, dış uyarıcı olmaksızın hatırlanan, daha önceki duyu yaşantısının benzeri ya da kopyası olan zihinsel temsildir (Budak, 2017: 383). İmge ile kavram arasındaki ilişkiye bakıldığında, imge ile kavramın birbirinin yerine geçtiği ya da birbirinin yerine kullanılabildiği durumlar söz konusu olabilmektedir. İmge, başkalarına aktarılırken kavramlar aracılığıyla aktarılsa da zihinde öncelikle bir imge oluşmalıdır. Sınırları, içi, içeriği, kapsamı belirsiz bir durum halindeki imgeler kelimelerle biçim alır; fikirlere, kelimelerden oluşmuş tablolara dönüşür (Özdenören, 2014: 25-26).

Kavram ve imge gibi düşüncenin bir diğer ürünü olan tasavvur ise şekil, dış görünüş, hakikat ve sıfat anlamlarına gelen Arapça “sa-ve-ra” kökünden türetilmiş bir kelimedir. *Tasavvur* kelimesi, bir şeyin şeklini suretini kendisini algılamak, bir şeyi şekillendirmek, birinin veya bir şeyin resmini yapmak, gözünün önüne hayalini getirmek anlamını taşır (Yıldıoğan, 2012: 25). Tasavvur/temsil (representation) oldukça öznel bir süreçtir ve bireysel yaşantıya dayalı olarak toplumsal bağlamda gelişir (Budak, 2017: 714). Diğer bir tanıma göre tasavvur, “ruhsal güçler veya duygusal uyarıcılarla zihinde önceden oluşan herhangi bir nesnenin, olayın, fiilin ya da bir kavramın istekli olarak yeniden özel bir şekilde şekillenmesi, anlam kazanması veya hatırlanması” anlamına gelmektedir (Yavuz, 2012: 109).

Bu bilgiler ışığında Tanrı kavramını incelersek, Tanrı kavramının farklı dört boyutu içerdiği söylenebilir. Bu boyutlar şu şekilde sınıflanabilir: Tüm inanç sistemlerinde bulunan yaratıcı olma ve güçlü olma özellikleriyle *evrensel*; dinî kaynaklarda yer alan sadece yer aldığı din ve anlayış için geçerli olmasıyla *ıstılahî*; kültürle göre değişmesi itibarı ile *ictimai* ve bireylerin ilgi ve yetenekleri ölçüsünde yaşantıları doğrultusunda oluşturulmaları ile *bireysel* özellikleri olan bir kavramdır. Bu nedenle Tanrı’nın gerçek mahiyette kavranılması imkânsız gözükmekte ve Tanrı hakkında söylenenler, düşünülenler O’nu tam anlamıyla ifade etmekten uzak kalmaktadır (Akyüz: 2010: 7; Yıldız, 2007: 7). Ancak yine de Budak, bu dört boyutu içine alan bir Tanrı kavramı tanımını şu şekilde yapmıştır: Evreni ve evreni yöneten kuralları yarattığı varsayılan ve çağdaş dinlerin çoğunun dayandığı doğaüstü, ilahi güç. Ona göre Tanrı kavramı, her şeyi yaratan olmanın ötesinde, toplumsal yaşamı düzenleyen, gözleyen ve yargılayan, gerektiğinde doğa ve toplum yasalarını değiştiren ya da hükümsüz kılan bir güç olarak rol oynar (Budak, 2017: 699).

Tanrı imgesine baktığımızda ise, kimi zaman Tanrı, kimi zaman Allah ya da İsa, Buda, Krişna gibi isimlerle adlandırılrsa da kişinin yaşadığı duygusal deneyimlerle oluşturduğu içsel çalışma modelleriyle oluşmuş bir imgedir. Tanrı kavramı ise kişinin bilinçli doğrusal bilgisinin altında yatan inanç yüklü zihinsel temsildir. Genellikle teolojik olup kişiye dikte edilen ve kişinin Tanrı ile nasıl etkileşim kurması gerektiğini açıklayan duygusal açıdan nötr bilişlerdir (Olson, 2013: 7).

Tanrı imgesi (God image) ile Tanrı kavramı (God concept) birbirinden farklı anlamlar ifade ettiği için öncelikle onların arasındaki farklılığı ele almamız gerekmektedir. Tanrı imgesi duygularla ilgilidir ancak Tanrı kavramı düşünme ve entelektüel faaliyet alanlarında temellendirilmiştir ve daha soyut bir kavramdır. Tanrı imgesi, Tanrı'nın karmaşık, öznel duygusal deneyimidir. O, bir kişinin aile öyküsüyle şekillenir. Tanrı imgesi, insanlar kadar benzersiz ve farklıdır (Cattani, 2015: 13). Tanrı kavramı Tanrının dogmatik, doktrinel tanımıyken, Tanrı imgesi onun deneyimlerle zihinde oluşmuş şeklidir (Zahl ve Gibson, 2012: 217). “Varlığı ve yokluğu metafiziksel çıkarımlarla tartışılan”, dinî öğreti kitaplarında yer alan, dinî kurs, Kutsal Kitap okumaları ve törenlerde öğretilen şekliyle yapılan tanım, Tanrı kelimesinin entelektüel, zihinsel sözlük tanımıdır (Hayta, 2017: 36).

Tanrı kavramı ile Tanrı imgesi arasındaki fark, uzun yıllar öncesinde filozofların Tanrısı ile inananların Tanrısı arasındaki keskin farka kadar uzanır. Mistikler ve inananlar, teolojik ve felsefi tezahürlerde sunulan Tanrı kavramının yerine yaşadıkları tecrübelerle önem vererek kendilerinde tezahür eden Tanrı imgesi ile ilgilenirler. Elbette filozofların da Tanrı imgesi bulunsa da, onlar daha çok Tanrı kavramına yönelirler (Rizzuto, 1970: 1848).

Diğer taraftan Tanrı tasavvuru ise, bireyin Tanrı'yı nasıl algılayıp, nasıl gördüğü ile alakalıdır. Bireylerin zihninde oluşturduğu Tanrı imgesinin, bireyin Tanrı'ya yönelik tüm atıfları, duygu ve düşünceleri ile şekillenmiş halidir. Bir dine inanan kişinin Tanrı algısı, o dinin Tanrı tasavvurundan etkilenmesine rağmen insan, kendi duygu ve düşüncelerini de kendi Tanrı tasavvuruna ekler ve kendine özgü bir tasavvura sahip olur. Dine inanan bireyler için Tanrı, yaşayan bir varlıktır ve bireyler, tıpkı herhangi bir varlıkla ilişki durumunda olduğu gibi Tanrı ile kurdukları ilişkide de belli bir tasavvura sahiptirler (Koç, 2011: 6- 19).

“Tanrı kavramı”, dinî metinlerde ve gelenekte, Tanrı hakkında sunulan bilgiler ve O’nun insanlarla ilişki kuruluş biçimi ve içeriği yani Tanrı hakkında düşünmenin *bilişsel* boyutu olup daha çok Tanrı’nın varlığı veya yokluğuna ilişkin metafiziksel akıl yürütmeleriyle oluşur. “Tanrı tasavvuru” ise, çocukluk döneminden başlayarak oluşturulan Tanrı tasavvurunun detaylarıyla bağ kurulabilen birçok duygu, tasavvur ve hatırayı içermektedir. Tanrı hakkında seven-korkutan, merhametli-cezalandırıcı gibi olumlu veya olumsuz duygusal nitelermelerde bulunulması, Tanrı tasavvurunun *duygusal* bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Tanrı tasavvurunun şekillenmesinde, insanların kendi dinî inanç sistemlerinin sunduğu Tanrı kavramını oluşturan sıfatların bütününe değerlendirmek kadar, kendi psikolojilerinin, eğitimlerinin ve kültürel çevrelerinin etkisini de göz önünde bulundurmak gerekmektedir (Yıldız ve Ünal, 2017: 9).

Bu yapılan tanımlamalara bakıldığında, daha çok teologlarla filozofların çeşitli akıl yürütme eylemleriyle varlığı ya da yokluğunu kanıtlanmaya çalıştıkları *Tanrı kavramının* din psikolojisinin konusu olmadığı ortaya çıkmaktadır. Tanrı kavramı ile Tanrı imgesi arasındaki farkı sistematik olarak ilk kez W. James tarafından ele alınmış olsa da bu konuyu son dönemde ayrıntılı olarak ele alan kişi Ana Maria Rizzuto’dur. Rizzuto “The Birth of The Living God” adlı çalışmasında bu ayrımı yapmaya çalışmıştır ancak o bile, bu kavramları yerli yerinde kullanabilmiş değildir. Tanrı imgesi ve Tanrı tasavvuru kavramlarını çok sık olarak birbirlerinin yerine kullandığına şahit olunmaktadır. Her ne kadar Rizzuto özellikle psikoloji çalışmalarında bu ayrımın çok önemli olduğunu ifade etmiş olsa da, bunu günümüzde düşünüldüğü gibi mutlak ve kesin bir ayrım olarak sunmamıştır (Kısa, 2013: 170-174; Seyhan, 2014: 69).

Bağlanma kuramı çalışmalarına bakıldığında yabancı kaynaklarda genellikle *Tanrı imgesi* kavramının kullanıldığı görülmektedir (Cattani, 2015: 37-46; Thomas ve diğerleri, 2011: 44-58; Scheidle, 2009: 24-31). Fakat bunun bazı istisnaları da bulunmaktadır (Zahl ve Gibson, 2012: 216-230). Kavramların birbirinin yerine, birlikte kullanıldıkları çalışmalarda mevcuttur (Mandt-Anfindsen, 2016: 48-50). Türkiye’deki bağlanma ile ilgili yapılan çalışmalarda da durum farklı değildir. Hayta (2017: 35) araştırma konusunu her iki kavramı birlikte kullanarak açıklamıştır. Biz bu çalışmada ise, daha içsel bir süreç olması ve Tanrı kavramı ve Tanrı imgesinin

zihinde tekrar yorumlanması ve yeniden şekillenmesi sonucu oluşması nedeniyle Tanrı tasavvuru kavramını ele almaya çalışacağız (Magda, 2014: 1-2).

2.2. TANRI TASAVVURUNUN OLUŞUMU VE GELİŞİMİ

2.2.1. Felsefede Tanrı Tasavvuru

Felsefe, insanın doğal bir parçası, insansal etkinliklerin düşünsel zenginlik açısından en önde gelenidir. Eldeki verilere göre felsefe, 2500 yıl önce eski Yunan'da başlamıştır. Felsefe terimini ilk kez her şeyi bilme gücünün yalnız Tanrı'ya ait olduğunu düşünen Pythagoras'ın (M.Ö. 570-494) Yunanca philosophia (bilgelik sevgisi) teriminden yola çıkarak kavramlaştırdığı ileri sürülmektedir (Sönmez, 2017: 7; Topdemir, 2008: V-1). Bu bilgelik sevgisi yolculuğunda insan, *ben kimim, bu evrende varoluş gayem nedir ve nereden geldim, nereye gidiyorum* sorularını cevaplamaya çalışırken; karşısına Tanrı kavramı çıkmaktadır. İnsan denilen varlık, Tanrı kavramını çözümlemeye veya anlamlandırmaya çalışırken Tanrı ile ilgili düşünce sistemleri de oluşa gelmiştir (Kurtbay, 2012: 1).

“Tanrı” kavramının bilimsel olarak 19. yüzyıl sonlarında kullanılmaya başlandığı ileri sürülse de, felsefe var olduğu sürece bilimsel olarak kullanıldığını iddia etmek mümkündür. Kavramın bu kadar geniş kullanımı aynı zamanda bir belirsizlik de oluşturmaktadır. Bu belirsizlik kültürel ve sosyolojik olduğu kadar, *dil bilimsel*dir. Tanrı ile kastedilenin ne olduğuna ilişkin belirsizlik *dil bilimsel* yanı ifade ederken; bir toplumda Tanrı'ya inananların olması ve toplumdaki farklı Tanrı anlayışları *sosyolojik* belirsizliğe işaret etmektedir (Alçelik, 2013: 5). Bu nedenle Tanrı kavramını ele alırken daha önce de belirttiğimiz gibi kişilerin Tanrı tasavvurlarından bahsetmek daha yerinde bir uğraş olacaktır.

Günümüz psikolojisinde algı ve gerçeklik başlığı altında ele alınan dış dünyada bulunan nesnelerin iç dünyaya (zihne) nasıl aktarıldığı, tasavvurun nasıl oluştuğu sorusuna, insanoğlunun yüzyıllardır cevap bulma arayışı da, Tanrı kavramını anlamlandırma çabası kadar eskiye dayanır. Bu cevap bulma çabası, ilk dönem Yunan felsefesine kadar uzanmakta, başta Platon ve Aristo olmak üzere Eski Yunan düşünürlerinin felsefelerinin merkezine oturmaktadır (Kısa, 2013: 60).

M.Ö.6. yüzyıla gelinceye kadar Yunanlılar, doğada işleyen kuralların ve toplumsal hadiselerin tanrıların iradeleri doğrultusunda meydana geldiğine, doğanın, tanrılar tarafından idare edildiğine inanmaktadırlar. Bu nedenle doğa olaylarına mitolojik karakterdeki tanrılar aracılığıyla açıklama getirmeye çalışmışlardır. Daha sonraları ise ilgileri, olayların nasıl meydana geldiği ile ilgili gözlemlere ve buna bağlı olarak geliştirilen felsefi söylemlere yönelmiştir. Düşünsel algıdaki bu değişim, aynı zamanda mitolojiden felsefeye geçişin, dolayısıyla felsefenin ortaya çıkışının da temellerini oluşturmuştur (Kaynak, 2018: 3; Zeller, 1886: 26).

Mitolojiden sonra Yunan'da ilk felsefi faaliyetler, İyonya mektebinde, Thales, Anaksimandros, Diyojen gibi filozofların “Eşyanın aslı nedir?” sorusuna “Ateştir, sudur, topraktır, havadır.” cevabını vermesiyle başlamıştır. Daha sonra Elea mektebinde, Ksenofon'un Tanrı'nın doğanın kendisi olduğunu düşünmesi yani *panteizm* fikri felsefede Tanrı fikrinin oluşumunun ilk basamaklarıdır (Kısakürek, 2010: 19-20). Tanrı'ya olan inanç konusunda bir sonraki basamak şüphesiz Pisagor'dur. Ancak Tanrı'ya inanç onun dininin bir parçasıdır, biliminin değil (Burnet, 1950: 336).

Ksenophanes'in “Her isteyene para karşılığında bilgelik satanlar” diye tanımladığı Sofistler'e gelince, en ünlü ve önemli temsilcileri arasında Protagoras, Gorgias ve Prodikos gibi isimler vardır (Cevizci, 2009: 31). Herakleitos'un her şeyin aktığı ve göreciliği öğretisi, Sofistlerin şüpheciliklerinin en büyük dayanaklarından biri olmuştur ve onları her türlü bilginin imkansız olduğu sonucuna ulaştırmıştır (Arslan, 2006: 209). Bu şüphecilik, onları Tanrı kavramının insan hayatında yerinin olmadığı düşüncesine sevk etmiştir. Bu nedenle onlar, insanın bir Tanrı'ya ihtiyaç duymadığını belirterek Tanrı ve/veya tanrıları ortadan kaldırmaktadırlar. Tanrıların gerçek bir varoluşa sahip olmadıkları gibi, insanın bir yaratımı olduklarını iddia etmişlerdir (Kaynak, 2018: 16).

Yunan felsefesinin en kilit isimlerinin başında gelen Sokrates'in, zamanın Tanrı anlayışını sorgulaması ve eleştirmesi, yeni tanrılar icat etme suçlamasıyla idam cezasına çarptırılmasına yol açmıştır (Cevizci, 2009: 34-35). Sokrates, yazının insan zihnini tembelleştirdiğine inandığı için yazılı herhangi bir kaynak bırakmamıştır. Onun tartışmaları ve felsefi muhabbetleri, öğrencisi Platon'un dinleyerek baştan sona kaydedip, kaleme aldığı eserler sayesinde öğrenilmektedir. Platon (1998: 66-76)

tarafından yazılan eserlerden biri olan *Sokrates'in Savunması* adlı kitapta Sokrates şunları dile getirir:

Atinalılar, size saygı ve sevgim vardır; ancak, ben size değil, yalnızca tanrıya baş eğirim, ömrüm ve gücüm oldukça da iyi bilin ki felsefe ile uğraşmaktan, karşıma çıkan herkesi buna yöneltmekten, felsefeyi öğretmekten vazgeçmeyeceğim... Bir tanrının ya da tanrısal bir ruhun bana görüldüğünden, çok kez ve birçok yerde söz açtığımı iştmişsinizdir. Meletos'un suçlamasında, bununla alay ettiğini de bilirsiniz. Bir tür ses olan bu işaret, bana çocukluğumda gelmeye başlamıştı; bu ses hep beni göreceğim işlerden alıkor, ama hiçbir zaman "Yap!" diye emretmezdi... ben, tanrıların varlığına, ey Atinalılar, tüm beni suçlayanların inandığından daha yüksek bir anlamda inanırım; bundan dolayıdır ki sizin için ve benim için iyisi neyse ona karar vermek üzere, davamı size ve tanrıya bırakıyorum."

Sokrates'in Tanrı tasavvuruna baktığımızda yaşadığı çağdan farklı olsa da tamamen bağımsız olmadığı da görülmektedir. Olimpiyalı Tanrılar ile insanlar aynı evreni paylaşmakta ve üstünlük ya da egemenlik için birbirleriyle yarışmaktadır. Tanrılar insansı özelliklere sahipken, insanlarda biraz tanrısal özelliklere sahiptir (Güvenç, 1999: 317). Tanrılar, insana benzeyince gökyüzü de eve benzer kabul edilir. Yunanlılar, Olympos'daki ölümsüz tanrıların neler yiyip neler içtiklerini, nasıl eğlendiklerini bilir, ama yine de onlardan korkarlar. Tanrılarla insanlar arasında sürüp giden böyle bir ilişki mevcuttur (Hamilton, 2016: 6). Ancak Sokrates yukarıdaki alıntıda da görüldüğü gibi içinden gelen bir sestten bahsetmektedir ve bu sese *Daimon* demektedir. Daimon ona nasıl davranması gerektiğini söylerken, kamu vicdanında bu tanrı tanımazlık olarak algılanmıştır ve bu nedenle idam edilmiştir (Topdemir, 2008: 57).

Sokrates'in coşkulu bir hayranı olan, mükemmel bir öğrenci olarak adlandırılabilir, birinci sınıf bir yazar ve büyük bir felsefe dehası olan Platon'un Tanrı tasavvuru incelendiğinde tanrıların yaşayan bir ruh olduğunu, var olduğunu, onların iyi ve adil olduklarını düşündüğü görülmektedir. Filozof Tanrı'nın var olduğunu söylemenin yanında, Tanrı'nın varlığı ile ilgili delillerden sayılan hem *kozmolojik* hem de *teleolojik* delillerle, bilimsel şekilde O'nun varlığını ispatlar (Cevizci, 2009: 10; Fakhretdinov, 2013: 6; Burnet, 1950: 336). Tanrıları, sürekli olarak birbiriyle savaşan varlıklar olarak göstermenin doğru olmadığını; çünkü tanrıların aslında iyi olduğunu ve bu yüzden de her türlü anlatımda bu haliyle

gösterilmesi gerektiğini savunur. İyi şeylerin nedeni yalnızca tanrılardır, kötü şeylerin sorumlusunu ise tanrılarda değildir, başka yerde aramak gerekir. Tanrılar başka kılıklara giremezler; bu tanrısallığa aykırıdır (Platon, 2005: 89; Öçal, 2017: 71).

Felsefi uğraşın bir sonraki durağı Platon'un öğrencisi Aristoteles'tir. Aristoteles, Tanrı'nın zorunlu bir varlık olduğunu iddia ederek, O'nun ilk hareket ettirici olduğunu düşünmüştür. Bu hareket ettirici varlık, ezeli ve ebedi olmalıdır. Aristoteles, hareket etmeden hareket ettiren bu zorunlu varlığı, "duyusal şeylerden" ayrı olarak düşünmüştür. Hareket edenin amacı, mükemmel olana ulaşmaktır (Güvenç, 2009: 5). Aristoteles, Tanrı'yı *hayata sahip olan bir varlık* olarak anlamak yerine *hayatın kendisi* olarak tanımlar. Aristoteles'in Tanrı tasavvuru, Hristiyan ve İslam düşünce dünyasında büyük etki uyandırmıştır; ancak Aristoteles, Tanrı'nın, Hristiyanların ve Müslümanların anladıkları veya kabul ettikleri anlamda evrenin ve insanın yaratıcısı olduğunu düşünmemektedir. O hem teizmden hem de panteizmden farklı bir tasavvura sahiptir. Sonuç olarak onun Tanrı tasavvuru, *düşünen, kendi tarafından düşünülen ve düşüncenin kendisinden oluşur* (Fakhretinov, 2013: 10-11).

Yeni-Plâtonculuğun kurucusu ve felsefe tarihinin en dikkat çekici filozoflarından biri de Plotinus'tur. Plotinus hiçbir nitelikle nitelenemeyen, akılla kavranamayan, bütün varlıkların kendisinden taşıdığı mutlak bir varlık olan *Bir*'i savunur (Topdemir, 2008: 80-81). Böylece Plotinus'un Tanrı'sı olan Bir'in ilk özelliği mutlak anlamda *basit* oluşudur. Onu, diğer bütün varlıklardan ayıran en önemli özellik, bütün varlıklar doğrudan veya dolayısıyla Bir'den çıkmış (sudûr) etmişlerse bile O, herhangi bir bileşiklik içermez; O'nda bir ayırım veya terkip söz konusu değildir (Reçber, 2010: 62). Aynı zamanda Tanrı, hareketsiz olduğu için bölünmez ama biz O'nu, Tanrı'yı kabul etme kapasitelerine göre O'nu yansıtan çokluk olan varlıklara yansımalarıyla görebiliriz (Plotinus, 2011: 31).

Bir filozof, dini ne olursa olsun, varlığın özü sorusuna yaklaştığında Yaratıcı Tanrısında, Platon'un İyi-Tanrı'sını, Aristoteles'in Düşünce-Tanrısını ve Plotinus'un Bir-Tanrısını bulur. Bu nedenle Arap-İslam uygarlığı, henüz siyasal fetihler bitmemişken, Yunan uygarlığının, biliminin ve felsefesinin fethine girişir. Ortaçağ karanlığına kapılan Batı felsefesinin unuttuğu bu yazarların eserlerini, Arapçaya tercüme eder ve onları özetleyerek açıklar (Koyrê, 2008: 18-21). Bu uğraşın ilk ismi

el-Kindi, “İlk Felsefe”yi, “İlk Sebep” olan Tanrı’yı ve ondan sonra gelen sebepleri araştıran ilim olarak açıklar. İlk Sebep ezelidir, O’nun varlığının öncesi yoktur ve varlığını sürdürmek için başkasına ihtiyaç duymaz. Ona göre her sebebin meydana gelmesi için bir üst sebep olması gerekir ve son üst sebep Tanrı’dır (Bolat, 2016: 13-47). Kindi’nin, Platon ve Aristoteles’in düşüncelerinden etkilendiği söylene de, ezeli madde ya da evren görüşüne, İslam akaidine uygun olmadığı için şiddetle karşı çıkması, onların düşüncelerinin birebir aynısını benimsemediğinin kanıtıdır (Cevizci, 2009: 131).

İslam dünyasında Kindi sonrası felsefî faaliyetlerin gidişatını belirleyen en önemli filozoflar arasında Farabi yer almaktadır. Farabi, Tanrı’nın zatı itibarı ile *bir* olduğunu ve bunun için diğer varlıklardan farklı olduğunu savunur. Tanrı’nın ilk sebep olması, bütün noksan sıfatlardan münezze olmasını gerektirir. Tanrı hem akl, hem akıl, hem de makuldür. Kâinatın, mutlak anlamda aşkın olan Allah’tan, hiç bir irade ve seçimi olmaksızın, zorunlu olarak sûdur ettiğini düşünmüştür (Farabi, 2001: 15-28). Farabi, yeni-Platoncu düşüncenin âlemin Tanrı’dan sûdur ettiği fikrine İslam düşüncesi içerisinde yaklaşmış ve yaratma teorisine aykırı söylem geliştirmekle suçlanmıştır. Bu eleştiriler Gazzâli ile had safhaya çıkmıştır (Köroğlu, 2014: 91).

Gazzâli’ye gelmeden önce Ortaçağ Hristiyan dünyasında *Avicenna* adıyla bilinen büyük bir filozof ve bilim adamı İbn-i Sina’dan bahsetmek gerekmektedir. Onun felsefe dünyası için en önemli başarısı, sadece Platon ile Aristoteles’in görüşlerini kusursuz sentezlemesi değil, aynı zamanda Aristoteles ile Yeni-Plâtonculuğun rakip yaklaşımlarını İslam teolojisiyle bütünleştirerek felsefe ile dini uzlaştırmasıdır (Topdemir, 2008: 100). O, dünyanın varlığının bir ilk sebebi olması gerektiğini savunur. Bu ilk sebep için İbn-i Sina, başlangıçtan beri *İlk*, doğası gereği *Tek* ve varoluşu kendinden gelmesi nedeniyle *Zorunlu Varlık* açıklamasında bulunur. O, Plotinus’a benzer olarak Tanrı’nın basit ve bölünmez bir bütün olduğunu ve O’nu tanımlama denemelerinin bu birliği ihlal etme anlamına geleceğine inanıyordu. O, Tanrı’nın *Saf bir iyilik* ve *Saf bir akıl* olduğunu belirterek bilgi, sevgi ve iyilik gibi O’na atfettiği özelliklerin Tanrı’dan sûdur ettiğini açıklar. Antik Yunan felsefesinden beslendiği kadar İslam kültüründen ve özellikle Farabi’den de etkilenerek özgün görüşler ortaya koymuştur (İbn-i Sina, 2005: 8-23).

Gazzâlî; Kindî'nin başlattığı, Fârâbî'nin devam ettirdiği, özellikle de İbn-i Sina'nın ivme kazandırdığı, din ile felsefe birliğini temin etme hareketine ve dini felsefe yoluyla aklileştirme sürecine karşı çıkmıştır. Akıl ile iman, felsefe ile din arasında kesin bir tercih yapan, imanı aklileştirmenin onun özünü çarpıtmaktan başka hiçbir şey olmadığına inanan Gazzâlî, insan aklının Tanrı inancında tek başına yeterli olmadığını savunmuştur. Gazzâlî'ye göre, Tanrı inancının onayı, kalp aracılığıyla gerçekleşir; ancak bu onaylama akıldan bağımsız değildir. Yönelttiği eleştirilerle, Sünni İslam dünyasında, Yunan tarzı rasyonalist felsefenin sona ermesine ve hikmete yönelik yeni bir felsefe olarak tasavvufun doğuşuna yol açmıştır (Gazzâlî, 2002: 11-34).

Gazzâlî sonrası, İslam dünyasında din-felsefe ilişkisini ele alan en önemli filozofların başında İbn Rüşd gelmektedir. Felsefenin gerekliliğini Kur'an'daki ayetlerle ispat etmeye çalışan İbn Rüşd, Tanrı'yı *İlk İlke* olarak kabul etmektedir. Ona göre bu *İlk İlke* madde ve suretleri birleştiren, fiilen var olmalarını sağlayan, kendisi sürekli fiil halde bulunan etkin, sebepsiz ve zorunlu varlıktır. Gazzâlî'nin felsefeye yönelik eleştirilerine cevap veren İbn Rüşd'e göre felsefe, varlıkları Allah'ın varlığına, hikmet ve kudretine delil teşkil etmesi bakımından inceleyen ve yorumlayan bir ilimdir. Yani felsefe, yaratıcının yaratmasının bir sonucu olan âlemi inceleyerek, *ilk sebebin*, yani Allah'ın varlığını kavrama uğraşdır (İbn Rüşd, 2016: 9-89).

İslam felsefesi Gazzâlî'nin düşünceleri nedeniyle, İbn Rüşd'ün çabasına rağmen gerilerken, Yunan dünyasından devşirdiği klasik mirası, Latin Batı dünyasına aktarmıştır (Koyrê, 2008: 18). Latin Batı dünyasında felsefi faaliyetleriyle öne çıkan ilk isim Saint Thomas Aquinas olmuştur. Aristoteles'ten etkilenen Thomas Aquinas, onun Tanrı'nın ilk hareket ettirici oluşu fikrine aynen katılmıştır. O, aynı zamanda evrenin bir amacı olması gerektiğini ve bu amacın mutlak iyi olan Tanrı olduğunu söylemiştir. Daha önce Farabi ve İbni Sina'da gördüğümüz iman ve aklın uygunluğunu göstermeye çalışan Thomas Aquinas, felsefenin amacını da iman hakikatlerini kavrama olarak açıklar. Ona göre, Tanrı olmuş ve olacak tüm olayları bilir, zihinlerde farklı Tanrı fikirlerinin oluşu O'nun basitliğine halel getirmez (Topdemir, 2008: 109-110).

Bu dönemde filizlenmeye başlayan Rönesans, Ortaçağın sona ermesiyle Yeniçağ'da kendine özgü değerler sistemi ve dünya görüşü oluşturmuştur (Topdemir, 2008: 127-128). Yeni Çağ'la birlikte teoloji, bilimin temel meselesi olmaktan çıkmıştır. Gözlem, deney ve doğrulama üçlüsüne dayanan deneysel bilim, Tanrı'yı metafiziksel içeriğinden sıyırmıştır. Teolojik düşünceden, rasyonel düşünceye geçişte önemli isimlerinden biri de Descartes'tir. Önceleri Tanrı'nın varlığına şüphe ile yaklaşılması gerektiğini düşünen Descartes, daha sonra Tanrı'nın en azından şekiller ve sayılardan oluşan matematik kadar kesin olduğunu savunur. O, Tanrı'nın mutlak kudret sahibi olması nedeniyle dünyayı bir kez yarattıktan sonra tekrar müdahale etmeyi gereksiz gördüğüne inanır. Onun Tanrı tasavvuru, doğayı mekanik biçimde düzenleyen, insandan uzaklaşan kavramsal bir Tanrı'ya dönüşmüştür. Ona göre Tanrı'nın varlığı insan aklında yer bulmaktadır (Alçelik, 2013: 8; Descartes, 1911; 23).

Descartes'la başlayan rasyonel düşüncenin ikinci temsilcisi Spinoza olmuştur. Ona göre Tanrı, mutlak anlamda sonsuzdur ve her biri ezeli-ebedi ve sınırsız özü ifade eden sonsuz sıfatlara sahip bir varlıktır. Daha açık ifade edildiğinde Tanrı'dan başka töz olamaz ve kavranamaz. Spinoza'ya göre, var olan her şey Tanrı sayesinde var olan varlıklardır ve doğru bir Tanrı tasavvuru oluşturmak için Tanrı'nın maddi töz ile ilişkisiz olduğu fikrini unutup, onun yerine yer kaplayan maddi tözün Tanrı'nın bir sıfatı olduğunu fark etmeliyiz. Tanrı ve doğa özdeşliği onun *panteist* olarak yorumlanmasının da sebebi olmuştur (Spinoza, 2012: 27-81).

Leibniz de tıpkı Descartes ve Spinoza gibi akılcıl geleneğe mensuptur. O, inançla akıl arasında bir uyum olduğunu savunur. Tanrı vardır önermesinin doğru olduğunu kabul eden Leibniz'e göre, var oluş eksiksizliktir ve Tanrı en yüksek eksiksizlik düzeyinde bir varlıktır. Ona göre, Tanrı sonsuz güçlüdür, ancak bilgeliğe katılan güç, yalnızca en iyisini üretebilir: bu Tanrı'yı sınırlamaz ya da bir seçim yapmasını gerektirmez. O, yeter sebep ilkesi olarak adlandırdığı şeylerin, nihai sebebinin Tanrı olması nedeniyle, sonsuz sayıda mümkün kâinattan en iyisinin, var olan kâinat olduğu düşüncesine inanmaktadır (Kenny, 1979: 115; Yıldırım, 2016: 24-62).

David Hume ise töz ve benzeri kavramlardan yola çıkarak Tanrı kavramını açıklamaktansa, onu bu dünyaya ilişkin tecrübelerimiz ve benin (self) izlenimleriyle

oluşmuş sıradan bir terim olarak izah etmektedir. İki farklı Tanrı teriminden bahseden Hume, ilkinin cin, melek ve din büyükleri gibi güçlere benzetilen avam teolojisinin Tanrı anlayışı, diğeri ise felsefi arka planı olan ve evrenin topyekûn gözlenmesi ile açığa çıkarılan Tanrı anlayışı olarak açıklamaktadır. İlki kişisel duyguların ürünüken ikincisi “açıklayıcı neden olan Tanrı”dır. Tanrı akıl sahibi, bir, sonsuz, basit, ruhsal ve görünmez bir varlıktır. O’nun bazı fikirleri deist olduğu konusunda şüphelere yol açmışsa da ateist olduğunu iddia edenlerin verebileceği bir kanıt yoktur (Hume, 1896: 55-255; Hume, 1990: 9-64).

Bu ana kadar çeşitli filozofların Tanrı tasavvurlarında yer alan ontolojik, kozmolojik ve teolojik ispatların hepsine karşı çıkan Immanuel Kant, Tanrı’nın teorik anlamda bilgi konusu olamayacağını düşünmektedir. Ancak bu onun Tanrı’nın varlığına inanmadığı anlamına gelmez. Kant, Tanrı’nın teorik bilginin üreticisi olan teorik akıl tarafından ispatlanamayacağına inanmaktadır. Pratik akıl ise, teorik akıldaki gibi tecrübe dünyasından beslenmek ve bunlar hakkında bilgi vermek zorunda değildir. Pratik akıl *en yüksek iyiye* gerçeklik kazandırma noktasında karşımıza çıkar. Teorik akıl mükemmeli bilmeyi; pratik akıl mükemmeli gerçekleştirmeyi ister (Kant, 1999: 16-189). Ona göre din, ahlaki bir içeriğe sahiptir ve bize nasıl mutlu olacağımızı değil, mutluluğu nasıl hak edeceğimizi öğretir. Tanrı’ya inanç rasyonel olmakla birlikte pragmatiktir ve Tanrı’nın imkânını ve varlığını bir öncül olarak kabul etmek konusunda nedenimiz olmasa bile, O’nun varlığını kabul etmeye ihtiyacımız vardır (Petrescu, 2014: 199-203).

Hegel, felsefe sisteminde varlığının oluşumunu, ilk ilke, mutlak akıl olarak anlaşılan tinsel ilkenin, yani “*geist*”ın ya da “*tin*”in, kendini açmasından, taşıdığı olanakları ortaya koymasından meydana geldiğini savunmaktadır. Bu Evrensel Us önceleri kendi kendinedir ve bu duruma Hegel *tez* demektedir. Diyalektik olarak adlandırdığı, bir «iç»in belli bir ereğe doğru belli bir biçimde ilerleyerek «dışlaşması» sonucu oluşmaya başlayan varlık, bu sayısız nesnelere bölünme sırasında *Evrensel Us*’un özelliği olan bilinç, özgürlük, sürüp gitme ve birlik özelliklerini dışlamıştır. Bu *antitez* durumudur. Bu çelişkili durum üçüncü aşamada ortadan kalkacaktır ve artık bir olanak olmaktan çıkıp bir gerçeğe dönüşmüş *Us* için dünya, özüne uygun şekilde bilincin, birliğin, sürekliliğin ve özgürlüğün var olduğu bir dünya olmuştur. Bu durum da *sentez* aşamasıdır (Gökberg, 1972: 12-13). *Tin*’in

evriminin bir sonucu olduğunu düşündüğü için hiçbir düşünceyi reddetmeyen Hegel; düşüncelerin yanlış olmadığını, eksik olduğunu, bunun nedeninin ise *tinin* henüz bilince tamamen kendisini açmadığından kaynaklandığını düşünür. Karşıt gibi görünen düşünceler, *tinin* farklı bir görüngüsünün sonucudur; nihayetinde aynı bütünün farklı parçalarıdır (Hegel, 2011: 5-25).

Felsefi uğraşlarının ilk yıllarında Hegel'in felsefesinden oldukça etkilenen Karl Marx, sonraları materyalizme kaymış ve ateşli bir din ve Tanrı karşıtlığı ile olguları, Tanrı'nın mucizelerini gereksiz kılan insanın emeğinin doğaya egemen olması ve endüstrinin ortaya çıkardığı mucizelerle gerçek üretici gücün Tanrı değil, insanın kendisi olduğunu kavramasıyla açıklar. Ona göre, *tanrıtanımazlık*, din veya yaratılış düşüncesi ile doğanın ve insanın önemsizliğini kabul etmeyi ima eden bir sorunun yadsınmasıdır. Böylelikle insan, kendi değerini yeniden fark edip, Tanrı'nın olmadığı yerde, her şey olacaktır (Marx, 2013: 84-176). O'na göre Tanrı insanı yaratmamakta; aksine insan mitsel Tanrısı ile geçersiz bir din yaratmaktadır. İnsanları sömürenler tarafından, insanlara yeryüzünde yaşadıkları hayattan daha mutlu ve iyi bir var oluş umudu vererek oluşturdukları, polis gücü gibi görev yapan din, kitlelerin başkaldırısını önlemek için var olan bir burjuva uygulayımıdır (Topdemir, 2008: 208).

Olguculuk (Pozitivizm) akımının öncülerinden olan August Comte, Kant'ın teorik akılla Tanrının bilinemeyeceği düşüncesini biraz daha ileri götürerek metafiziksel kavramları bilimsel bilginin dışına atıp, metafiziği hiçbir ilerleme göstermeyen yararsız bir araştırma dalı olarak nitelemiştir (Topdemir, 2008: 211). Ona göre, teologların görünmez tanrılarının yerini, doğa dünyasındaki düzeni belirleyen güç olarak logos veya akıl alır. İlk neden veya sebep olarak açıklanan metafizikçi şeylerin nedenlerini sadece akıl yürütmeye açıklayabileceğini düşünür. Entelektüel ilerlemenin teolojik hal adını verdiği ilk evresinden üç farklı bölümden bahseder. İlki insanın analogiler yoluyla düşündüğü doğal fenomenlere insansı özelliklerin aktarıldığı antropomorfik ve animist dönem, ikincisi çoğulcu animizmin kademeli bir basitleştirilmesinin yaşandığı politeizm dönemi, sonuncusu ise bütün güçlerin artık evreni yarattığına ve yönettiğine inanılan tek bir Tanrıda toplandığının düşünüldüğü monoteizm dönemidir (Cevizci, 2009: 529-530).

Felsefe dünyasındaki Tanrı ile ilgili tasavvuruna değineceğimiz son filozof Sartre ise varoluşçuluk akımının öncülerindendir. Sartre, *kendi için varlık* ve *kendinde varlık* olmak üzere iki varlık alanının bir tamlık yani Tanrı olma hali oluşturduğunu düşünür. Fakat bunun Tanrı var olmadığı için mümkün olmayacağını insan da sürekli kendinde varlık ile birleşme arzusu olduğunu ve bunun aslında Tanrı olmayı arzulamak anlamına geldiğini düşünür (Topdemir, 2008: 223). O, bir zanaatkârın bir kâğıdı ya da bıçağı yaparken bir tarife veya formüle göre yapması gibi Tanrı'nın da insanı yaratırken bir fikre ya da prosedüre göre yaratması fikrine karşı çıkmış ve felsefenin geldiği noktada eğer Tanrı yoksa insanın kendi başına bırakıldığını ve tamamen özgür bir varlık olduğunu savunmuştur. Bu özgürlük ona yaptığı her şeyden sorumlu olma zorunluluğu getirir. İnsanın bu zorunlu özgürlüğü ona kendini bulma ve özünü elde etme gücü verir. Ona göre varoluşçuluk bir eylem ve özgürlük hümanizmasıdır (Sartre, 1946: 53-71).

Felsefe tarihi elbette ele aldığımız filozoflardan ibaret değildir; ancak çalışmamızın bir din psikolojisi araştırması olmasından dolayı Tanrı tasavvurunun felsefe tarihi içindeki gelişimini ele almak bakımında adı geçen filozofların görüşlerinin yeterli olduğunu düşünüyoruz. Genel olarak özetlemek gerekirse felsefe dünyasında, aşkın veya içkin bir Tanrı fikrine yer vermeyen *ateizm* ve *natüralizm*; evrende pek çok tanrının var olduğunu kabul eden *politeizm*; “Tanrı evrendir” diyen *panteizm*; “Tanrı evrendedir” diyen *pan-enteizm*; “evrenin ötesinde ve içinde bir Tanrı vardır” diyen *sınırlı teizm*; “Tanrı evrenin ötesindedir” diyen ve aşkınlığına vurgu yapan *deizm*; “sonsuz ve evrenin ötesindedir, fakat evrene müdahildir” diyen *teizm*; insanı ve insanlık tarihini ekonomik unsurlara göre değerlendiren *marksizm*; son olarak aşkın bir varlığa yer vermeksizin insanı merkeze alan *hümanizm* gibi belli başlı Tanrı tasavvurları ile karşılaşılabilir (Tokat, 2017: 125).

2.2.2. Psikolojide Tanrı Tasavvuru

Psikolojide Tanrı tasavvurunu ele alırken ilk bahsedilecek kişi işlevsel psikolojinin babası olan William James (1842-1910)'tir. James, bilimsel psikolojiye katkılarının yanı sıra dinî olaylara da ilgi duymuştur. Din psikolojisinin ayrı bir bilim dalı olarak kurulmasına öncülük etmiştir ve din psikolojisinin atası kabul edilmiştir.

Dini Tecrübenin Çeşitliği (The Varieties of Religious Experience) isimli eseri bir din psikolojisi klasiğidir. Bu kitapta dua, din değiştirme, din ve ruh sağlığı, dindarlık tipleri, mistisizm gibi konuları ele alan James, dinin bireysel ve duygusal önüne ağırlık vermiştir (Hökelekli, 2011: 15-16).

James ‘bir şey işe yarıyorsa doğrudur (anything is true if it works)’ şeklindeki yaygın ifadesiyle oluşturduğu pragmatik bakış açısını dine de uygulamıştır (Schultz ve Schultz, 2002: 229-244). James’e göre Tanrı’nın pragmatik bir yönü vardır ve bu nedenle o, Tanrı’nın varlığı, din kurumların durumu, dinî ritüel ya da fikirlerin doğruluğuyla ilgilenmekten çok Tanrı’nın hayatımıza ne kazandırdığı sorusunu daha önemli bulmaktadır. Bu soruya cevap olarak Tanrı’nın varlığını sosyal düzenin korunmasının garantisi olarak görür. James, bireysel dinî tecrübeler ve duygular üzerinde durmaktadır. Tanrı kavramını aynı bağlamda değerlendirmekte ve Tanrı’nın gerçekliğinden ziyade ferdin kalbindeki bireysel Tanrı’yla ilgilenmektedir (Alçelik, 2013: 11).

Her dinin kendisine inananlara çeşitli faydalar sunabileceğine inanan James, tüm dinlere karşı objektif bir yaklaşım sergilemektedir. O, birçok inanç sisteminin, farklı mezhep ve inançların olmasını doğal bir süreç olarak değerlendirirken, bu durumun kişilik ve ihtiyaç örüntülerindeki farklılıktan kaynaklandığı öne sürer. İnsanları, Tanrı’nın bir parçası olarak gördüğünü söyleyen James, panteist olarak düşünülse de, ona göre kişinin Tanrı ile bütünlük kurması duygusal bir bütünlük olarak anlaşılmalıdır. Sonuç olarak James, Tanrı’yı gerçek, görünmez ancak etkileriyle hayatta hissedilebilir bir varlık olarak tasavvur etmektedir (Ayten, 2006: 461). James bu alandaki ilk isim olsa da, bir sonraki başlık altında din hakkında en fazla düşünen ve fikir belirten psikologlardan Sigmund Freud’un Tanrı tasavvuru detaylı şekilde ele alınmaya çalışılacaktır.

2.2.2.1. Freud’a Göre Tanrı Tasavvuru

Din ve Tanrı hakkındaki düşünce ve yorumları William James kadar pozitif olmasa da din konusu üzerine en çok düşünen kişilerin başında psikanalizin kurucusu Sigmund Freud gelmektedir. Freud’un, kendisini “*Tanrısız Yahudi*” olarak tanımlamasını anlamaya çalışırken onun Hristiyan bir çevrede Yahudi kimliği ile

yetişen ve bu sırada hayatındaki olumsuz yaşam olaylarının sebebi olarak dini gören bir kişi olduğunu göz önüne almak gerekir (Köse, 2016: 15-19). Freud'un babası özgür düşünceye önem veren uygulamalarında Ortodoks anlayışı benimseyen ve bazı dinî bayramlar haricinde Yahudi ritüellerini yerine getirmeyen çok da dindar olduğu söylenemeyecek bir Yahudi'dir (Kısa, 2013: 178). Annesinin dinî eğilimleriyle ilgili çok fazla bilgi bulunmamasına rağmen, Freud'un dinî hayatını, annesinden daha çok etkilediği düşünülen kişi, bir Katolik olan dadısıdır. Çirkin ve yaşlı olan dadının şefkati ve suç işlediklerindeki şiddeti dengelidir; bu özelliğiyle yetenekli ve etkili biri olan dadı, Freud'un kişiliğinin gelişiminde ve dinî düşüncelerinin oluşmasında etkili olmuştur. Dadı, genç Freud'u pazarları kilise hizmetlerine katılmaya götürmektedir, kiliseden döndükten sonra Freud, evde vaaz vermekte ve Tanrı'nın yaptıklarını anlatmaktadır. Freud için, dine dair en önemli hayal kırıklıklarından birini, erdemi ve ahlakı öğrendiği bu kişinin hırsızlıktan yakalanarak işten ayrılması oluşturmuştur (Jones, 1953: 6).

Freud, bir sonraki hayal kırıklığını, on iki yaşındayken “rol model” olarak benimsediği babasının bir akşam eve geldiğinde anlattıklarıyla yaşar. Baba Freud, o gün, yeni bir şapka almış; ancak bir kişi, “*Pis Yahudi kaldırımdan çekil!*” diyerek onu kanalizasyona atmıştır. Freud, bu olaya sessiz kalan babasının anti-Semitizme karşı direnememiş olmasını hazmedemez. Freud, daha sonraki hayatında da meslek seçimi gibi önemli kararlar verirken, oranı sadece %2 olan Yahudi azınlıktan biri olarak Katolik çoğunluğa karşı savaşmak zorunda kalmıştır (Köse, 2016: 20).

Freud'un din eksenli yaşadığı sıkıntılı hayatının, onun Tanrı tasavvuru üzerindeki olumsuz etkisi, 1901'de yayınlanan ikinci kitabı *Günlük Hayatın Psikopatolojisi*ndeki pasajlardan başlayarak, *Musa ve Tek Tanrıcilık* adlı öldüğü yıl olan 1939'da yayınlanan son kitabında ele aldığı düşüncelere kadar yazdığı birçok eserde görülmektedir (Mehmedoğlu, 2011: 70). *Günlük Hayatın Psikopatolojisi*nde Freud, kutsal kitapların “Tanrı, kendi imajında bir insan yarattı.” fikrinin “İnsan, kendi imajında bir Tanrı yarattı.” şeklinde değiştiğinden bahsetmesine rağmen din konusundaki düşüncelerini ele aldığı ilk eser *Saplantılı Davranışlar ve Dini İbadetler* adlı makalesidir (Freud, 1928: 41; Köse, 2016: 65).

Bu makalede Freud, nevrotik duygulardan şikâyetçi insanların saplantılı eylemleriyle, dindar insanların inançlarını dile getirme sırasında uydukları kuralların

benzer olduğunu iddia eder. Ona göre nevrotik törenler, gündelik olarak yapılan küçük, tekrarlı ve dıştan bakan bir göz için anlamsız eylemlerdir. Yapılmadığında hastaya kaygı verir ve bu nedenle hasta törenin kesintiye uğramasına katlanamaz. Dinî törenlerde bu açıdan nevrotik törenlere benzemektedir. Dinî törenlerde yapılmadığında vicdani rahatsızlık hissi verir ve diğer bütün eylemlerden soyutlanarak her ayrıntısına kadar dikkat edilerek yapılır. Saplantılı eylemlerin neden yapıldığı bilinmez ve anlamsız görünür. İlk bakışta bu, dinî törenle ayrılan bir özellik gibi dursa da rahipler ve bilimsel araştırmacılar haricinde çoğu sıradan birey, dinî törenin -çoğunlukla sembolik olan- anlamını bilmeden yapmaktadır. Bir diğer benzerlik, derinlemesine incelendiğinde saplantı nevrozu çocukluğunda dışavurumuna göz yumulan ancak daha sonra *bastırmaya* yenik düşen içgüdüsel bir dürtünün (cinsel içgüdü'nün bir bileşeninin) sonucunda ortaya çıkması gibi dinin oluşumu da bazı içgüdüsel dürtülerin bastırılmasına dayanmaktadır. Ancak bu baskı altına almanın yetersiz olduğu dindarların günaha yönelişi nevrotiklerden daha yaygındır. Bu durum saplantı nevrozunda karşılığı bulunan *tövbe* denilen yeni bir dini ritüele yol açar. Bu benzerlikler göz önüne alındığında saplantı nevrozu *bireysel bir din*; din ise *evrensel bir saplantı nevrozudur* (Freud, 2018a: 37-47).

Freud din olgusunun oluşumuna dair düşüncelerine “*Yazdıklarım arasında en iyisi*” diye nitelediği *Totem ve Tabu* isimli eserinde kapsamlı bir şekilde yer verir. Bu eserde öncelikle antropolojik bulguları psikanalizle yorumlayarak saplantılı nevrozlarla tabu yasaklamaları arasında benzerlikler kurar (Köse, 2016: 83). Ona göre birçok ilkel kabilede *egzogami* (dış evliliğin), toteme dokunma yasağı gibi nedensiz yasaklamalar görülmektedir. İnsanların içsel gereksinimlerle bu yasaklara uyması ve totemin başka bir nesneyle *yer değiştirebilmesi*, bu yasağa uyulmadığında bazı yaptırımlarının bulunması *saplantılı nevrozlarla totem* inancının benzer özellikleridir. Ayrıca toteme karşı bir yandan aşırı sevgi diğer yandan düşmanlık ve endişe gibi ikircikli duyguların beslenmesi ikisi arasındaki bir diğer benzerliktir (Freud, 2018b: 46).

Freud, dinin kökenini açıklarken çok eski çağlarda insanların güçlü, saldırgan ve kıskanç bir babanın hâkimiyeti altında yaşadıklarını ve klanın tüm kadınlarının sadece bu babanın emrinde olduğu var sayımını ileri sürer. Ona göre, bu baba dışındaki erkekler ise hiçbir hakka sahip değildir. Baş kaldırdıklarında ya

öldürülürler ya da klanının dışına atılırlar. Bir gün bu babanın erkek çocukları birleşip babayı öldürür ve etini yerler. Kadınları kendi aralarında paylaşır, yeni düzen kurarlar. Ancak babaya karşı besledikleri *ikircikli* duygular sebebiyle nefretin yanında sevgi ve saygıda duydukları babalarını öldürdükleri için oldukça pişman olurlar. Bu olayı unutmamak ve tekrar yaşamak için hatırlatıcı olması adına bir totem hayvanı belirleyip ona saygı göstermeye ve belli zamanlarda totem yemeğinde totemi topluca kurban etmeye karar verirler. Böylece ilk (primal) baba, totem hayvanı ile *yer değiştirmiştir* (Mehmedoğlu, 2011: 71-72; Freud, 2018a: 351).

Bu varsayımdan hareketle Freud, Totemizm'deki ilkel babayı öldürüp klanın kadınlarının paylaşılması varsayımı ile Freud'un *psikoseksüel gelişim kuramına*⁵ ilham veren Oedipus'un işlediği iki suçun⁶ benzer olması Freud'u bu olayın bilinçaltında nesilden nesile kalıtımla aktarıldığı düşüncesine götürür. Yer değiştirme özelliği nedeniyle tarih içerisinde bu ilk (primal) baba, bazen totem hayvanına bazen ana tanrıçalara ve Tanrıya dönüşmüştür. Hristiyanlıktaki ilk günahın ilkel babayı öldürme suçu olduğunu düşünen Freud, İsa'nın kendi canını feda etmesini gerektirecek sebebi ancak bir başka cinayet olabileceğine bununda babanın

⁵ Beş devreden oluşur: 1. Oral Dönem: Hassas bölge, ağız ve çevresidir. Bir yaştan altında görülen bu devrede çocuklar emme ve ısırma ile haz alır. Bu dönemde saplantı yaşayan çocuk ilerde başkalarına güvenmek konusunda sorun yaşayabilir. 2. Anal Dönem: Bir ile üç yaş arası çocuklarda görülür ve hassas bölge anal bölgedir. Tuvaletini tutma ve salıvermekten haz alır. Bu dönemde öfke ve saldırganlığı kontrol ederek bağımsızlık kazanması amaçlanır. 3. Fallik Dönem: Üç ile beş yaş arasında görülür ve genital bölge hassastır. Cinsel kimlik oluşturmaya çalışan çocuk "ödüpal çatışma" yaşar ve çatışmanın çözülmesi ile aynı cins ebeveynle özdeşim sağlanır. Kızlarda bu çatışmaya "elektro kompleksi" denir. 4. Latans Dönem: altı- on iki yaş arasındadır. Bir önceki dönemde cinsellik üzerine yoğunlaşan ilgi, öğrenme ve fiziksel aktiviteye yönelmiştir. Sosyalleşme faaliyetlerinin başladığı dönemdir. 5. Genital Dönem: Fallik dönemin anılarının canlandığı dönemdir. Ergenlikle başlayıp yaşlılığa kadar süren bu dönemde sosyal sınırlamalara rağmen ergen, cinsel enerjisiyle başa çıkmak için sanat, spor ya da kariyer planlama gibi faaliyetlere yönelir (Corey, 2008: 76; Karaca ve İkiz, 2010: 53; Ayten, 2012: 64).

⁶ Eski Yunan Mitolojisinden alınmış bir hikâye kahramanı olan Thebes bir kral oğludur. Kâhinlerin bu çocuğun büyüdüğünde kralın hayatını ve tahtını tehlikeye atacağını söylemesi üzerine kral, bir çoban görevlendirip, çocuğun öldürülmesini söyler. Çocuğa acıyan çoban onu bir ağaca ayaklarından asar. Onu bulan köylünün efendisi çocuğu evlat edinerek ona "ayakları şişmiş" anlamına gelen *Oedipus* adını verir. Büyüyen Oedipus bir gün yolda kralla karşılaşır ve yol kavgası sonucu babasını bilmeden öldürür. Bu olaydan sonra anayollardan birine bir ejderha musallat olur ve gelen geçene sorduğu bilmeceye yanlış cevap alınca cevabı veren kişiyi öldürür. Bu ejderhanın sorusuna doğru cevap veren Oedipus ödül olarak kraliçe ile evlendirilir. Bilmeyerek hem babasını öldürmüş hem de annesiyle evlenmiş olan Oedipus, Freud için, bilinçaltında kalıtsal olarak aktarılan, ilk (primal) babayı öldüren çocuklarla aynı suçu işlemiştir. Fallik dönemde her çocuğun annesine cinsel istek duyması ve bu konuda babasını rakip görmesi de buradan yola çıkılarak Oedipus Kompleksi diye isimlendirilmiştir (Köse, 2016:38-39; Fiedorowicz, 2010: 45).

öldürülmesi olayı olduğuna inanır (Freud, 2018b: 226-227; Schultz ve Schultz, 2002: 533).

Freud bir başka hipotezinde, her çocuğun özellikle *fallik dönemin* sonunda, hayatı boyunca zorlukta kaldığında ve tehlike anlarında annesine ya da babasına, özellikle babasına sığınır. Babası bu gibi durumlar karşısında onu korur ve ona yardım eder. Bu durum zaman içinde koruyucu ve yardımcı bir baba imajı oluşturur. Zamanla bazı olaylarda anne-babanın aciz kaldığını fark eden çocuğun mutlak koruyucu baba imajı zedelenerek, emin bir sığınak olma özelliğini kaybetmeye başlar. Ergenlik ve yetişkinlikte tamamen ortadan kalkan koruyucu baba yerini hayalinde uydurduğu ve bir takım sıkıntılarda sığınacak yer olarak gördüğü *tanrı baba* imajına bırakır ve kişide bir din inancı ve anlayışı meydana gelir (Şentürk, 2004: 224). Bu nedenle Freud, yaptığı psikanalizlerin sonucunda her bireyin Tanrı'sının o kişinin babası ile olan ilişkisine bağlı olarak değiştiğini ve Tanrı'nın özünde *yüceltilmiş bir baba figüründen* başka bir şey olmadığını düşünür (Freud, 2018b: 218).

Freud, çocuklardaki hayvan fobilerinin de dinin kökeni konusundaki tezini desteklediğini iddia eder. Annesine karşı cinsel duygular beslediği için babası tarafından *iğdiş edilmekten* korkan çocuk, totem hayvanındaki gibi, aynı zamanda saygı duyduğu babasının yerine bir hayvanı koyabilir ve ona karşı fobi geliştirir (Freud, 2018b, 191-196).

Freud, 1926'da yazdığı "*Bir Yanılsamanın Geleceği*" adlı makalesinde ise Katolikliği kastederek dinin, yalnızca sıradan insanları, güçlü liderler tarafından oluşturulan medeniyetin işlerini yaptırmak için ikna aracı olduğunu; ödüllendiren ve cezalandıran Tanrı'nın korkusu ve onun oluşturduğu kurallarla kontrol edilen yığınları tutan bir sistem olarak kullanıldığını düşünmektedir. Ve dinin *evrensel bir saplantı nevrozu* olduğunu yineler (Heller, 2005: 193).

Freud (2000: 28), başka bir din eleştirisi yaparak şu ifadeleri kullanır:

Sağlıklı bir çocuğun pırıl pırıl zekâsıyla sıradan bir erişkinin cılız zihinsel güçleri arasındaki umut kırıcı karşıtlığı bir düşünün. Bu görelî bozulmanın suçunun, büyük ölçüde tam da dinsel eğitimde olmadığından kesinlikle emin olabilir miyiz? Etki altında bırakılmamış bir çocuğun Tanrı ve öbür dünya işleri hakkında kafa yormaya başlamasına kadar epey uzun bir zaman geçeceği

kanısındayım. O zaman, çocuğun bu konudaki düşüncelerinin de atalarının düşüncelerinin izlediği yolu izlemesi olasıdır. Ama biz bu gelişmeyi beklemiyoruz; bunlara ilgi duymadığı ve önemini kavrama yeteneğinden yoksun olduğu bir çağda dinin doktrinlerini çocuğa aşıyoruz. Bugün çocuk eğitim programlarındaki iki ana noktanın, cinsel gelişmenin geciktirilmesi ile erken dinsel etkilene olduğu bir gerçek değil midir? Böylelikle dinin doktrinleri, daha çocuğun zihni gelişmeden kafasında sarsılmaz bir yer etmektedirler. Yoksa siz, bu derece önemli bir alanın cehennem ateşi tehdidiyle aklın etkisine kapalı tutulmasının zihinsel işlevin gelişmesine çok yardımcı olduğu görüşünde misiniz? İnsan bir kez dinsel doktrinlerin önüne koyduğu her safsatayı eleştirmeksizin kabul etme ve hatta bunlar arasındaki çelişkilere önem vermeme noktasına geldi mi, aklının zayıflığı doğrusu bizi pek şaşırtmamalıdır. Ama içgüdüsel doğamızı denetlemek için aklımızdan başka bir araç yoktur. Düşünce yasaklamalarının etkisi altında olan insanlardan psikolojik ideale, aklın üstünlüğü idealine varmalarını nasıl bekleyebiliriz?

Bu ifadeleri kullandıktan sonra, çok güçlü olmayan, kendisinden önceki Tanrıların vaat ettiklerinin küçük bir bölümünü yerine getirebilecek, Logos (Mantık) adlı bir Tanrıya inandığını ifade eden Freud, bu Tanrı'nın yaşamdan acı çekenlere bir telafi sunmadığını, ancak geçiş süreci zorlu da olsa dine karşı mantık ve deneyimin, başarılı olacağını iddia etmektedir. Bu şekilde *Bir Yanılsamanın Geleceğinde* Freud'a göre bilim ve akıl kazanacaktır (Freud, 2000: 49).

Freud, Roma'ya yaptığı bir seyahat sırasında Michelangelo'nun Musa heykelinin heybetinden etkilenecek kaleme aldığı, hayattayken yayımlanan son eseri *Musa ve Tek Tanrıcılık* adlı kitabına, Hz. Musa'nın kimliğini ve Yahudileri monoteizme çevirilişini ele alarak başlar. Daha sonra onların kendisine karşı çıkışlarını zamanla onu öldürüşlerini totemizme benzeten Freud, Yahudiliğinde *yüceltilmiş bir baba* olan Hz. Musa'nın babalığı altında doğduğundan bahsetmektedir (Yavuz, 1987: 27). Sünnet uygulamasının varlığını da babanın oğullarına uyguladığı iğdişin sembolik ifadesi olduğuna inanan Freud, bu benzerliğin de etkisiyle, İslam'la ilgili sınırlı bilgisine rağmen Muhammed dininin de Yahudi dininin bir taklidi gibi olduğunu ifade etmektedir (Freud, 2018a: 363-399).

Freud'un Tanrı tasavvurunun oluşumu ve gelişimi ile ilgili genel hatlarıyla ele aldığımız bilgilerden sonra konuyu daha fazla uzatmamak ve kendi ana konumuzdan sapmamak adına Freud'a yönelik yapılan itirazlara ve cevaplara tezimiz içerisinde yer verilmemiştir. Freud'a din konusundaki düşüncelerinden dolayı en

fazla itiraz eden ve başlangıçta Freud'un "varisim" dediği Carl Gustav Jung'un Tanrı tasavvuru ile ilgili görüşleriyle devam edilecektir (Jones, 2004: 360).

2.2.2.2. Jung'a Göre Tanrı Tasavvuru

Carl Gustav Jung (1875-1961) İsviçre'de küçük bir kasabada dünyaya gelmiş ve duygusal rahatsızlıkları olan bir anne ve inancını kaybettiği açıkça belli olan rahip bir babayla yalnız, izole ve mutsuz bir çocukluk geçirmiştir. Erken yaşta önce ebeveynine, sonra dış dünyaya güvenmemesi gerektiğini öğrenen küçük Jung, iç âlemine, rüyalarına, hayallerine, yani bilinçaltı dünyasına yönelmiştir. Bir rüyasının yönlendirmesiyle bilimsel çalışmalar yapmaya karar veren Jung, tıp eğitiminin ardından psikiyatriye ilgi duymuştur (Schultz ve Schultz, 2002:558).

Jung, Freud'un *Rüyaların Yorumu* adlı kitabını okuduktan sonra psikanalizi merak etmeye başlamıştır. O ana kadar zaten kendi ününü elde etmiş olan Jung, Freud'la önce mektuplarla, daha sonra yüz yüze görüşmüş ve bu ilk görüşme on üç saat sürmüştür. Kendisinden "*benim halefim ve kurduğum kraliyetin prensi*" diye bahsettiği Jung'u, ABD'ye yaptığı yolculukta da yanında götüren Freud için iki önemli madde vardır: Cinsellik ve din (Schultz ve Schultz, 2002: 559; Mehmedoğlu, 2011: 81). Özellikle bu iki konuda indirgemeci ve kısıtlayıcı bulduğu Freud'dan ayrılan C. G. Jung'un, Freud'un öğrencisi sayılmasa da, onunla ilişkisinden çok şey öğrendiği inkâr edilemez. Her ne kadar birbirlerini tamamlıyor gözükseler de, Jung'un yaşam felsefesi, temelde, ilerlemeci Freudien dünya görüşünün -dolayısıyla da psikoterapötik çözüm kurgularının- antitezidir. (Jung, 2005: 8).

Jung, Freud'a göre cinsel ağırlıklı bir kavram olan "libido" kavramını beslenme ve gelişme işlevi gören genel hayat enerjisi olarak ele almıştır. Cinselliği tümüyle reddetmeyen ancak onu libidoyu oluşturan dürtülerden yalnızca biri olarak nitelendiren Jung, nevrozun içeriğinin bastırılmış çocuk cinselliği veya istenç gücünden başka bir şey olmadığına inanmanın nevrozun değerini azaltacağını ifade etmiştir. Jung'un sembolizme olan ilgisi, onun, *bastırmanın* yegâne sebebinin ödipal dönemde yaşanan travmalar olduğunu reddetmesine neden olmuştur (Jung, 2017: 43; Schultz ve Schultz, 2002: 561; Ayten, 2012: 71).

Jung’la Freud’u ayıran diğer bir konu ise onların din hakkındaki düşünceleridir. Jung’un din, Tanrı ve Tanrı tasavvuru hakkındaki düşüncelerini anlamak için öncelikle, “kolektif/ortak bilinçdışı”, “arketip”, “kendilik” ve “bireyleşme” kavramlarını açıklamak gerekmektedir (Mehmedoğlu, 2011: 81). İki bilim insanının da, bilinçdışına yaptıkları vurgu açısından benzer düşüncelere sahip olduğu düşünülse de; Freud’da karanlık güçlerin hüküm sürdüğü kötü ve kaotik bir yapı olan bilinçdışı, Jung’ta insanın gelişimini destekleyen figürlerden oluşmaktadır (Merter, 2013: 35).

Jung’a göre *psike* (ruh) üç seviyeden oluşur: Bilinç, kişisel bilinçaltı ve kolektif (ortak) bilinçaltı. *Bilincin* merkezinde *ego* bulunur ve bu yapı algıları ve anıları kapsayarak çevremize adapte olmamızı, gerçeklikle bağlantı kurmamızı sağlar. Bu alan bir adanın sadece suyun üstünde görünen kısmına benzetilebilir. *Kişisel bilinçaltı* ise dürtüleri, arzuları, silik algıları, kişinin yaşamında bastırılmış veya unutulmuş deneyimleri içine alır. Kolaylıkla bilince gelebilen bu olaylar gelgit akıntılara maruz kalan suyun altındaki topraklara benzetilebilir. *Kolektif bilinçaltının* ise çok daha derinlerde bulunduğunu ifade eden Jung, onun bütün insanlık için ortak semboller taşıdığına inanır. Tüm adaların üzerine oturduğu okyanus zemini olarak nitelendirdiği *kollektif bilinçaltının* rüyalar, masallar, efsaneler ve mitler aracılığıyla nesilden nesile aktarıldığını belirten Jung, bu kalıtsal eğilimlere arketip adını vermiştir (Schultz ve Schultz, 2002: 562-563).

Arketipleri bulan ilk kişinin kendisi olmadığını, Platon’un idealarına benzeyen bir yapı kurduğunu açıklayan Jung, “çok uzak çağlardan beri var olan evrensel tasavvurlar” dediği arketipleri her bireyde bulunan ancak bireyi aşan psişik yapılar olarak tanımlamıştır. En temel arketipleri ise bürünülen kişilik, kendimizi korumak için taktığımız maske olan *persona*; her iki cinsiyette de bir arada bulunan erkeksiliğin ve kadınsılığın biyolojik ve psikolojik yönünü içeren hayat kaynağı *anima* ve kötü niyet *animus*; çok derin kökleri bulunan ve karanlık yüzümüzü temsil eden, sosyal yönden kabul edilemez yanımızı belirten *gölge* olarak açıklamaktadır (Mehmedoğlu, 2011: 82; Jung, 2017: 49; Jung, 2005: 17-20; Corey, 2008: 88).

Jung’un teorisinde arketipik öğeler arasında en dikkat çeken, tüm arketiplerin kusursuz örneği veya zirvesi olarak nitelendirdiği kavram ise, insandaki tüm psişik fenomenleri toplamı olan, kişiliğin birlik ve bütünlüğünü ortaya koyan *kendilik*

kavramıdır. Kendiliği keşfetme, Jung’a göre aynı zamanda Tanrı’yı keşfetme serüvenidir. Dolayısıyla kendilik, içimizdeki en yüksek ve en nihai emelimizin kendisine ulaşmak olduğu Tanrı olarak da ifade edilebilir (Mehmedoğlu, 2011: 85-86).

Jung, dinin insan aklının en eski ve en yaygın uğraşlarından biri olduğunu ve bütün dinlerin kendilerini arketipler aracılığıyla açıkladığını, Tanrı’nın da arketipsel bir imge olduğunu belirtir. Tanrı arketipinin sübjektif bir fenomen olduğunu iddia eden Jung, Tanrı’nın bireysel olarak insanlar tarafından yaratıldığı görüşüne karşı çıkarak, onun her arketip gibi kendi canlılığına sahip olduğunu ve kişisel olmanın ötesinde bir kimlik taşıdığını söyler (Jung, 2017: 5; Ayten, 2012: 74). Jung, Tanrı tasavvurunu ifade etmek için “*imago Dei*” terimini kullanırken, Tanrı’ya ruhtaki en güçlü kuvvet olarak atıfta bulunur. Onun önem verdiği konu, Tanrı’nın metafizik varlığından çok insanın psikolojik açıdan Tanrı’yı nasıl deneyimlediğidir (Gollnick, 2001: 181). Jung’a göre karmaşık ya da ilkel, üçlü ya da politeist bütün tanrılar, algının kalıtsal ve önceden belirlenmiş arketipal Tanrı formundan ortaya çıkmıştır. Arketipal Tanrı, her birey için psişik bir gerçekliktir ve kişilerin yaşamında aktif bir rol üstlenerek onların en iç derinliklerinden gelen güçtür (Kısa, 2004: 53).

Jung’un Tanrı Tasavvurunu anlamaya çalışırken değineceğimiz son kavram *bireyleşme* kavramı olacaktır. Bireyin kişiliğinin bilinç ve bilinçaltının bölümlerini birleştirme girişimi olarak adlandırılabilir *bireyleşme*, kişinin tek ve homojen bir varlık yani kendisi olma sürecidir. Bu nedenle bireyleşme “kendini gerçekleştirme” “kendine gelme” anlamlarına gelmektedir. Jung’a göre bireyleşme süreci dinî bir süreçtir, çünkü *Tanrı arketipi* ve *kendilik arketipi* birbirinden net bir şekilde ayıramamaktadır. Bireye kendisini psişik varlığın derinliklerindeki bir arketip olarak tanıtan Tanrı, dindar bir zihin tarafından birlik ve bütünlüğün Tanrısı olarak algılanmaktadır. Ancak modern dünyada insan aklına güvenerek her şeyi bilimsel metodoloji ile açıklaya çalışmıştır. Ancak Jung’a göre psikoterapinin amacı insanın kendi bireyleşme serüvenine geri dönmesini sağlamaktır (Kısa, 2004: 85-117; Mehmedoğlu, 2011: 88; Merter, 2013: 38-39).

Freud’a yönelik en muhalif açıklamaları yapan Jung’u ana hatlarıyla ele aldıktan sonra psikoloji de Freud’un hem kişilik kuramı hem de dinî inançların

oluşumu ile ilgili açıklamaları eleştiren bir süzgeçten geçirerek genişleten Nesne ilişkileri kuramcılarının fikirlerine yer vermeye çalışacağız (Hayta; 2017: 64-65).

2.2.2.3. Nesne İlişkileri Kuramına Göre Tanrı Tasavvuru

“Nesne-İlişkileri Kuramı (Object-Relations Theory)” çocuklar üzerine çalışmalar yürüten M. Klein (1923), D. W. Winnicott (1971), H. S. Sullivan (1925), R. D. Fairbairn (1952) gibi ikinci nesil psikanalistler tarafından geliştirilmiştir. Kısmen Freud’un görüşlerinin detaylandırılmış yorumlarını içerse de psikanalitik kuramlardaki dürtü teorisi geri plana itilmiş ve bireyin geçmişteki kişilerarası ilişkilerinin, şu andaki ilişkilerini nasıl etkilediği ve şekillendirdiğiyle ilgilenerek ilişki ve ilişki arayışı üzerine odaklanmıştır (Yıldız, 2007: 18; Hayta, 2010: 41). Birincil bakım veren nesne (özellikle anne) ile kurulan ilişkinin niteliği son derece önemlidir. Kurama göre nesne, kişinin bağlanma geliştirebileceği anne, baba, büyükanne gibi bir insan olabileceği gibi, annenin memesi gibi bedenin bir parçası ya da oyuncak ayı ya da battaniye gibi bir geçiş nesnesi de olabilmektedir (Erbaş, 2015: 20).

Bir tıp doktorunun kızı olan Melaine Klein, *Nesne ilişkileri Ekolünün* kurucusu kabul edilmektedir. Ünlü psikanalistler Sandor Ferenczi ve Karl Abraham’la tanışıp, onlarla çalışmıştır. 1932’de yazdığı *Çocuk Psikanalizi* adlı kitaptan sonra Freud’un kızı olan *Anna Freud’un* başını çektiği bir grup tarafından eleştirilerek psikanalizden dışlanmıştır. Böylelikle Kernberg, Winnicot, Bowlby gibi birçok araştırmacının süpervizyonundan geçtiği *Nesne İlişkileri Ekolü* ortaya çıkmıştır (Merter, 2013: 46-47). Klein, yaşamı boyunca din hakkında herhangi bir görüş belirtmemiştir. Bazı araştırmacılar Klein’in bu tutumunu nedenin, annesinin aşırı dindar olması ve bu durumun Klein’ı rahatsız etmesi olabileceğini düşünürken, bazıları babasının dine karşı ilgisizliği ve Klein’in küçüklükten itibaren kendisini onunla özdeşleştirmesi olabileceğini düşünmektedir. Ancak o dönemde sadece Klein değil, ikinci nesil psikanalistlerin çoğu, Freud’un özellikle ele aldığı bu iki fenomene değinmekten kaçınmıştır (Kısa, 2013: 186).

Klein’dan sonra *Nesne İlişkileri Kuramında* öne çıkan bir diğer isim Winnicott’tur. Winnicott, Klein’in terminolojisine diğer araştırmacılar arasında en

yakın olanıdır. O, çocuklarla ve psikopatolojik açıdan ağır vakalarla çalışmış ve *kendilik duygusunun* gelişimiyle ilgilenmiştir. Çocukların başlangıçta zamanda ve mekânda dağınık, bütünleşmemiş deneyimler yaşadığını bu deneyimlerin kendiliğin çekirdeğini oluşturduğunu fark etmiştir. Anne ile ilişki içine giren çocuk, annenin sağladığı *kucaklayıcı çevre* ile kendiliğini bütünleştirir. Annenin eş duyumlu olmayan yanıtları çocuğun “sahte kendilik” geliştirmesine neden olur. Kendiliğinin ihtiyaç ve taleplerini geri plana iterek annenin ve başkalarının taleplerine göre bir kendilik oluşturur. “Hakiki kendilik” oluşturamamış bir kişi “sahte kendilik” ile kuşatılacaktır (Gerson, 2004: 774; Winnicott, 2014: 7-13).

Winnicott’un psikolojiye kazandırdığı diğer özgün kavramlar ise “geçiş alanı (transitional space)” ve “geçiş nesnesi (transitional object)” kavramlarıdır. Çocukların anneden ayrı oldukları ve ben ile ben olmayan arasındaki ayrımı yapmaya başladığı, ne tam anlamıyla öznel ne de tam anlamıyla nesnel olan alana “geçiş alanı” denir. Bu evreyi sağlıklı bir şekilde geçirmek için çocuğun bir oyuncak, battaniye yastık gibi bir geçiş nesnesine sahip olması gerekir. Winnicott bu objelerin anneyi temsil ettiğini ve ayrılma, bireyleşme sürecinde çocuğu üzüntü ve kaygıdan uzaklaştırdığını ifade eder. Sonraki gelişim düzeylerinde bu “geçiş nesnesi” hayal dünyası, sanat, din ve sonuçta Tanrı olabilmektedir. Winnicott, bu ifadeleriyle Freud’un dinin ve Tanrı inancının nevrotik bir gerileme olduğu iddiasıyla ters düşmüştür (Hayta, 2017: 66-68).

Nesne ilişkileri kuramının Tanrı tasavvuru çalışmalarında, Winnicott’un düşüncelerine çok yoğun atıf yapılsa da, kendini Freud’un kuramına karşıt bir kuram oluşturmaya adanmış, aynı zamanda bir din adamı olan Fairbairn’e de değinmek gerekmektedir. Fairbairn, zihnin oluşumunu kavramsallaştırırken, tecrübede ortaya çıkan, içsel ve dışsal engellemelerin neden olduğu çok önemli bir bölünmeden söz etmektedir. Kişi zorluklarla karşılaştığı ilişkilerde ilk olarak içselleştirdiği anne nesnesine başvurur, daha sonra ise bu nesnelere bağlayacağı *ego*’yu farklı parçalara ayırır. Birçok psikologun patolojik olarak değerlendirdiği bu bölünme, Fairbairn için normal bir bölünmedir ve sadece anne tecrübesiyle sınırlı kalmaz. İçsel dünyanın oluşturulmasıyla, anneye olan bağın korunması, sosyal bağın kutsalla kurulan ilişki sayesinde korunmasının temelini oluşturur. Bu şekilde kutsal, insani varoluşun kalıcı bir özelliği olmaktadır. Ona göre içselleştirilmiş anne nesnesinin yansıtılmasıyla

kutsal varlıkların bir bölümü tanrıçalar olarak tasavvur edilmiştir (Kısa, 2013: 198-206).

Nesne ilişkileri kuramının Tanrı tasavvuru alanında en etkin ismi ise Ana-Maria Rizzuto'dur. 1979'da yazdığı *Yaşayan Tanrı'nın Doğuşu (The Birth of The Living God)* adlı kitabı nesne ilişkileri kuramının Tanrı tasavvuru konusundaki kaynak kitabı olmuştur. Bu eserde Rizzuto, Tanrı tasavvurunun oluşmasında ve şekillenmesinde hayatımızdaki ilk ilişkilerin özellikle anne-babanın oynadığı rolü araştırmış. O, Freud'un aksine, oluşumu doğumla başlayan ve sonraki süreçte statik bir yapıda olmayan imge ve tecrübelerin Tanrı tasavvurunun oluşumu ve gelişimi için anahtar rol oynadığını belirtmiştir. Ona göre yaşamın farklı evrelerinde birçok etken Tanrı olarak adlandırılan bu karmaşık gerçekliğin şekillenmesine katkıda bulunmaktadır (Mehmedoğlu, 2011: 101; Yıldız, 2007: 22-23; Popovici, 2016: 37).

Rizzuto, din hakkında çok az ve dolaylı yorumlar içermesine rağmen Winnicott'un *nesne ilişkileri* ve *geçiş nesnesi* ile ilgili yazılarının Tanrı tasavvuruna uygulanabileceğini fark etmiştir. Rizzuto'ya göre Tanrı tasavvuru sürekli değişme potansiyeli ile evrensel çok yönlü (multi-faceted) bir geçiş nesnesidir. Ancak diğer geçiş nesnelerinden farklı olarak geçici değildir ve anlamını kaybetmez. Diğer geçiş nesnesi olabilen oyuncaklar, örme hırka ve kazaklar, battaniye ya da diğer örtüler, yıpranmış oyuncaklar gibi nesneler zamanla unutulur ve ortadan kalkar, dolaplara kaldırılır ancak Tanrı kişinin hayatında anlamlı bir şekilde yer almaya devam eder. Tanrı tasavvurunun oluşumu ve gelişimi, doğumdan ölüme kadar tüm hayat döngüsünü kapsayan gelişimsel ve psişik bir süreçtir (Mehmedoğlu, 2011: 102-105; Hayta, 2017: 69; Rizzuto, 1979: 177-178).

Rizzuto'ya göre yeni karşılaştığımız her insan, Tanrı tasavvurunun şekillenmesine katkı sağlar ve genellikle sessiz ve farkında olmadan gelişen bu değişimler farklı zamanlarda kişinin dinî duruşunda derin krizler olarak ortaya çıkar (Popovici, 2016: 37). Rizzuto, yetişkinlikte belirlenen din ve Tanrı tasavvurlarının bireyin çocuklukta yaşadığı hayat şartlarına ve geçirdiği travmatik olaylara bağlı olarak değiştiğini düşünmektedir. Anne-çocuk ilişkisinin güvenli olduğu durumda bireyin ötekileri, evreni ve Tanrı'yı güvenilir bulduğunu ifade etmektedir. Rizzuto için bunun tersi de mümkündür: bazen anne-baba reddedici, sevgisiz ve soğuksa Tanrı'yla sıcak ve sevgi dolu koruyucu bir ilişki geliştirilebilir. Bu durum, Tanrı

tasavvurunun oluşumunda sadece anne-baba ilişkilerinin yer almadığını, sonraki yaşantıların da önemli olduğunu gösterir (Hayta, 2017: 71-72).

Rizzuto'ya göre, Tanrı tasavvurunun üç kaynağı vardır. İlki, anne-baba ile başlayan ve sonra diğer ilişkilerle şekillenen *nesne ilişkileri*; ikincisi *benlik tasarımı* olarak ifade edilen kişinin benliği vasıtasıyla edindiği tasarımları bütünleştirmesi ve üçüncüsü kişinin içinde büyüdüğü çevredeki dinî kültürü ifade eden *çevresel inanç sistemleridir*. Tanrı tasavvurunun diğer geçiş olguları gibi ortadan kaybolmaması, Tanrı'nın kültürel olarak yaygın olmasının bir nedeni sayılabilir. Bu üç kaynak sayesinde, Tanrı tasavvuru dinamiktir ve gerçekte *yaşayan bir Tanrı'nın* canlı bir tasavvurudur (Mehmedoğlu, 2011: 106-108).

Bu bölüme kadar Tanrı tasavvurunun nasıl oluştuğu ile ilgili açıklamalara yer verilmeye çalışılmıştır. Bir sonraki kısımda ise dinî gelişimin doğasını anlama konusunda kendisinden sonraki birçok dinî gelişim kuramına ilham kaynağı olan Jean Piaget'nin *bilişsel gelişim kuramına* değinilecektir.

2.2.2.4. Piaget'nin Bilişsel Gelişim Kuramına Göre Tanrı Tasavvuru

Jean Piaget (1896-1980) zooloji eğitimi aldıktan sonra psikolojiye yönelmiş, C. G. Jung ve Alfred Binet gibi ünlü psikanalistlerle çalışmış ve özellikle kendi çocukları üzerinde yaptığı gözlemler yoluyla yapısalcı bir bilişsel gelişim modeli geliştirmiş İsviçreli bir psikologdur. 20. yüzyılın en önemli gelişim teorisyenlerinden biri olarak kabul edilen Piaget, fizik, biyoloji, psikoloji, epistemoloji gibi birçok alanda sentez yaparak yüzlerce makale ve altmıştan fazla kitap yazmıştır (Budak, 2017: 583-584). Piaget'nin bu makale ve kitaplarda ortaya koyduğu bilişsel gelişim kuramı, bireyin kendi dünyasına anlam kazandırmak için çevresindeki insan ve objelerle kurduğu ilişkinin oluşum sürecini açıklar. Bu süreçte iki önemli kavram çevreye *uyum (adaptation)* ve eylem, bellek, algı ve diğer zihinsel faaliyetlerde *organizasyondur*. Bu uyum ve organizasyon yetileri doğumla başlayan Piaget'nin *şema (schema)* adını verdiği geçmiş yaşantılar ve şimdiki deneyimlerin birleştirilmesiyle oluşan zihinsel yapılar sayesinde gelişir. Piaget'ye göre, doğumdan sonra oluşmaya başlayan bu *şemaları* yeni objelere aktarmaya ve yeni deneyimlere girişmeye *özümleme (assimilation)* ve bu aktarım sonucunda problemlerin

çözümlemesine *uyumsama (accomodation)* denir. Özümleme ve uyumsama süreçlerinin birbirleriyle etkileşimi sonucu *dengeleme* adı verilen süreçte birey, yeni karşılaştığı bir durumla kendisinde önceden var olan bilgi ve deneyimler arasında denge kurmak için bazı zihinsel işlemler yapmaktadır (Yavuzer, 2007: 40-41; Yıldız, 2012: 29-30; Yıldıoan, 2012: 15; Oktay, 2007: 40).

Piaget, bireyin her biri bir öncekinden daha karmaşık ve nitelik olarak farklı dört bilişsel evreden geçerek bu bilişsel etkinlikleri kullandığını fark etmiştir. Bilişsel gelişim kuramında belirlenen yaşlar dönemlerin değişmez kesin noktaları olmayıp bireysel farklılıkları da dikkate alan yaklaşık sayılar olarak belirtilmiştir. Piaget'nin bu evreleri açıklarken, dinî gelişimle ilgili doğrudan bir ifadesi olmamasına rağmen, araştırma bulgularını yorumlarken yaptığı açıklamalar günümüzde dinî gelişme ile ilgili öne sürülen teorilere kaynak oluşturmuştur (Karaca, 2011: 122; Yıldız, 2007: 53). Bilişsel gelişimdeki bu dört devreyi ele alırken, onların temel özelliklerini ayrıntılı bir şekilde vermek yerine bu aşamaların hangi özelliklerinin inanç konusuyla ilgili olduğunu belirleyip bunların inançla olan ilişkisi anlatmaya çalışılacaktır (Kartal, 2016: 19).

İlk devre olan, 0 ile 2 yaş arası gelişen *duyusal-motor* döneminde özellikle dil gelişimine paralel olarak zihnin olağanüstü gelişim gösterdiği görölmektedir. Bu dönemde kazanılan en önemli özelliklerden biri *nesne sürekliliği (object constancy)*dir. İlk başlarda bebek, bir nesnenin sadece kendi görsel alanındayken var olduğunu ve nesne duyusal alandan uzaklaştığında onun tamamen kaybolduğu düşünür. Bebek için dünya her an yeniden var olur ve bir çingirak gözden kaybolup tekrar göz önüne geldiğinde o, bebek için artık yeni bir çingiraktır. Bir yaşına gelirken göz önünden kaybolan nesneyi arama davranışı oluşur. Piaget bu durumu *nesne sürekliliği* kavramıyla açıklar. İki yaşına ulaştığında bebek, dış nesne ve olaylara dair *işsel temsiller (internal representations)* oluşturmaya başlar ve bu sayede dil gelişimi de başlar (Yıldız, 2007: 39; Yıldıoan 2012: 17; Cüceloğlu, 2004: 346).

Bilişsel gelişimin bu devresinde bebekte gördüklerini taklit etme ve daha sonra gördüğü model karşısında olmasa bile taklit davranışını devam ettirme gözlenmektedir. Ayrıca bu dönemde karşımıza bebeğin tesadüfen elde ettiği

döngüsel tepkileri, ısrarlı bir şekilde tekrar etme çabası ve sonuçlarını izleme davranışı bulunmaktadır (Kaya, 2018: 17).

Kartal (2016: 19)'a göre bu dönem dinî gelişimle şu şekilde ilişkilendirilmektedir:

“Nesne devamlılığında edinilen gözle görülmeyene inanma, gözle görülmeyen bir Tanrıya inanmayla ilişkilendirilebilir. Her ne kadar bu dönemdeki bir bebeğin Tanrı inancından bahsetmek mümkün olmasa bile nesne devamlılığı, iç temsil gibi özellikleri edinmiş olmanın gelecek dönemler için bir Tanrı'ya inanma konusunda zihinsel hazır bulunuşluk düzeyini arttıracakı kesindir.”

İkinci devre olan *işlem öncesi* dönem, ortalama 2 yaş ile 7 yaş arasında görülmektedir. Bir önceki devrede kazanılan iç temsil süreçleri daha karmaşık hale gelerek çocuğun sözcükleri kullanmasına ve sembolle sözcüğün temsil ettiği nesne arasında ilişki kurmasına olanak sağlar (Yıldız, 2012: 32). Çocuklar, bu devrede bir nesnenin biçimi ya da mekândaki konumu değiştiğinde miktar, ağırlık, hacminde değişiklik olduğunu fark edemezler, bu duruma *korunum (conversation)* ilkesi adı verilmektedir. Çocukların korunum özelliğini kazanamamış olmasının nedeni *tersine çevirememektir* (Yıldıoğan, 2012: 19). Örneğin uzun ince bir silindire ve geniş ama kısa bir bardağa aynı miktarda konulan suyun eşit olduğuna inanamaz ve silindirdeki suyun daha çok olduğunu düşünebilir (Yavuzer, 2007: 87).

Bu devrede çocuklar, simgesel işleve, tamamen *benmerkezci (egocentric)* bir düşünce yapısı ile yaklaşmaktadırlar. *Tek yönlü ve özelden özele akıl yürütme* özelliğine sahip olan bu devredeki çocuklar, doğa olaylarını birisinin yaptığını ya da birinin bunlara neden olduğunu varsayarlar. *Yapaycılık (artificialism)* olarak adlandırılan bu özelliğe göre çocuklar güneşi birinin kibritle yaktığını düşünmekte ve sihirli şeylere çok kolay inanabilmektedirler. Çocuklar, dikkatlerini bir durumun ya da nesnenin yalnızca bir özelliği üzerine yoğunlaştırmaktadırlar. Örneğin ayın hareket ettiği için canlı olduğunu düşünürler. Bu duruma da *animist düşünce* adı verilir (Aliyeva, 2011: 15).

Piaget, *animizmin* ve *yapaycılığın* çocukların dinî gelişimleri için önemli olduğunu, önceleri anne- babasına ya da diğer insanlara atfettiği her şeye gücü yetme her şeyi bilme, her şeyin nedeni olma özelliklerinin zamanla din eğitimi sonucunda Tanrı'ya aktarıldığını gözlemlemiştir. Burada Freud'un aksine *Tanrı'nın anne-*

babalaştığı fark edilir. Yani bu devrede çocuk Tanrı'yı insan gibi düşünür ve insanların bir önderi olarak kabul eder. Piaget'ye göre, çocuğun ilk Tanrı tasavvuru *antropomorfiktir* yani somut, fiziksel özellikleri ile hayal edilebilen, insan türünün dev bir üyesi olarak, bir kral, yaşlı bir adam, doğa olaylarını harekete geçiren bir 'süpermen' gibi düşünülmektedir (Yıldız, 2007: 53-57).

Üçüncü devre olan 7 ile 11 yaş arasında gözlenen *somut işlemler* devresinde ise çocuk, mantıksal düşünme sayı, zaman, mekân, boyut, hacim, uzaklık kavramlarını ayırt etmeye başlar. Bu sayede gruplandırma, sıralama, sınıflandırma gibi zihinsel işlemleri yapabilir duruma gelir ve *korunum* özelliğini kazanmıştır (Yavuzer, 2007: 112-114). Daha önceki devre kendisine anlatılan masalları gerçekmiş gibi dinlerken artık gerçek olmadıklarını kavrayarak dinler. Hayal-gerçek ayrımı yapabildiği gibi, benmerkezci düşünce de kaybolur ve diğer insanların gözüyle de dünyayı görmeye başlar (Cüceloğlu, 2004: 349-352).

Piaget'ye göre, bu dönemde çocuk somut akıl yürütmelerde bulunur ve sonuçlara ulaşır. Gözle görülüp elle tutulan nesneleri anlayıp onlarla işlem yaparken, soyut nesne ve olguları henüz kavrayamaz. Bu devredeki çocukların basit matematiksel bir işlem sorulduğunda parmaklarıyla hesap yaptıkları, sonra cevap verdikleri görülmektedir (Kartal, 2017: 22).

"Toplumsallaşma dönemi" olarak adlandırılabilen bu dönem çocukların okullarda öğretmen, arkadaş, dost gibi ilişkileri kazandıkları artık rollü oyun veya kurallı oyunların oynandığı bir döneme dönüşmüştür. Çevresi ve anlayışı genişleyen çocuk için, anlaşılmasız olan kavramlar yavaş yavaş açıklık kazanmaya başlar. Önceki devrede Allah'ı insana ait modeller çizgisinde düşünen çocuktaki antropomorfik düşünce, yerini sembolik ve soyut anlayışa bırakır. On iki yaş civarında çocuk tam olarak Allah'ı soyut bir kavram olarak düşünür ve anlayabilir (Aliyeva, 2011: 16). İşlem öncesi dönemdeki bir çocukla kıyaslandığında bu devredeki çocuğun Tanrı tasavvurunun daha realistik, daha makul olduğu ve daha tutarlı bir Tanrı anlayışına sahip olduğu görülmektedir (Kartal, 2017: 23).

Son devre ise 12 yaş ve üstü çocukları kapsayan *soyut işlemler* dönemi olarak adlandırılan devredir. Birey, bu devre de artık üst düzey akıl yürütebilir, tümevarım ve tümdengelimsel düşünce yollarını kullanarak problemlere çözüm önerilerinde bulunabilir. *Benmerkezci* düşünce yeniden ortaya çıkar ve birey kendisinin tiyatrosu

sahnesinde gibi herkes tarafından gözlemlendiğini, yaşadığı şeyleri sadece kendisinin yaşadığını ve yalnız kendi fikirlerinin doğru olduğunu düşünerek benmerkezci bir özellik gösterir. Soyut düşünebilir ve soyut kavramlar hakkında fikir yürütebilir. Soyut kavramlaştırma yeteneği ile birey, felsefi, siyasi ve dinî konulara ilgi duymaya başlarlar. Kendine ideal bir fikir, inanç, değer geliştirir ve onun koyu bir savunucusu haline gelebilir (Yıldıoan, 2012: 22; Yıldız, 2007: 44).

Dinî ve metafizik konuları da düşünmeye başlayan birey, daha önce eleştirmeden kabul ettiğı dinî görüşleri sorgulamaya başlar. Şüphe duymaya başladığı dinî uygulamalar ve imanî konular on yedi yaşına geldiğinde doruğa ulaşır ve ailenin, arkadaşların, öğretmenlerin, dinî eğitimin ve bilişsel gelişim özelliklerinin de etkisiyle olumlu ya da olumsuz bir Tanrı tasavvuru oluşur (Mehmedoğlu, 2011: 125-127; Kuşat, 2006: 123).

Bu bölüme, Tanrı tasavvurunun, Tanrı kavramı ve Tanrı imgesinden farkı ortaya konularak başlanmış ve felsefe tarihi boyunca önemli filozofların Tanrı tasavvurlarına yer verilerek Tanrı tasavvurunun tarihsel arka planı açıklanmıştır. Ardından, Freud, Jung ve nesne ilişkileri kuramcılarında Klein, Winnicott, Fairbairn ve Rizzuto gibi ünlü psikiyatrist ve psikanalistlerin Tanrı tasavvurunun gelişim ve oluşum süreçleri hakkındaki açıklamalarına yer verilmiştir. Son olarak bireylerin dinî gelişim sürecini açıklamak için dayanak olarak kullanılan Piaget'nin bilişsel gelişim kuramı ele alınıp, Tanrı Tasavvuru ile ilgili geniş bir teorik çerçeve oluşturmaya gayret edilmiştir. Tezimizin son bölümünde ise bağlanma kuramı çerçevesinden Tanrı tasavvuru ele alınarak asıl konumuz durumdaki Kur'an'da ideal bağlanma figürü olarak Tanrı tasavvuru incelenecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İDEAL BAĞLANMA FİĞÜRÜ OLARAK ALLAH

3.1. DİN PSİKOLOJİSİNDE BAĞLANMA KURAMI

Lee A. Kirkpatrick, birinci bölümde geniş şekilde ele aldığımız John Bowlby tarafından geliştirilen ve daha sonra birçok araştırmacı tarafından genişletilen bağlanma kuramının, bireylerin kutsal kabul ettikleri varlık ya da varlıklarla kurdukları ilişkileri araştıran din psikolojisi çalışmalarına da uygulanabileceğini ortaya koymuştur (Karaca, 2010: 124-125; Kirkpatrick ve Shaver, 1990: 315). Hatırlanacağı gibi Bowlby, bağlanma davranışının yalnızca çocuklukta etkili olmadığını, yetişkin yaşamında da önemli yer tuttuğunu belirtmektedir (Bradshaw ve diğerleri, 2013: 130). Bu nedenle, Kirkpatrick, bağlanma kuramının dinî tecrübenin kavramsallaştırılmasında önemli bir psikolojik çerçeve oluşturduğunu iddia ederek insanların, özellikle tek-tanrılı dinlerde, Tanrı ile kurdukları kişisel ilişkisinin onların dinî inanç ve tecrübelerinin merkezini oluşturduğunu öne sürmüştür. Ona göre sevgi duygusuyla bağlanılan Tanrı ile kurulan ilişki, anne-bebek ilişkisinde tecrübe edilen ya da aranan sevgi ve bağlanmaya benzetilmektedir. Tanrı'nın her yerde hazır olması, insanların yaşamıyla ilgilenmesi, dua ve ibadetlerin varlığı aktif bir bağlanma süreci olarak örnek verilebilir (Kelley ve Chan, 2012: 201).

İngilizcedeki *religion* (din) kelimesi, Latince 're-ligare', 're-legere' kökünden türemiş bir sözcük olmakla birlikte 'bir araya gelme, bağlanma' anlamına gelmektedir. İnsanın dinî hayatında ilişkiselliğin merkezî konumda olması Kirkpatrick'i bağlanma kuramını bu konuyu aydınlatmada bir zemin olarak kullanmaya sevk etmiştir. İnanan bireyler için dinî hayattaki ilişkiselliğin ilk adımı, öncelikle Tanrı veya bir din için önemli görülen şahıslar veya peygamberlerdir. Hristiyanlık için *Mesih İsa* veya *Meryem Ana*, Budizm için *Buda* veya İslam açısından *Allah*, benzer konumdadırlar. Ancak, insanların, Tanrı ile olan ilişkisinden veya Tanrı'ya bağlanmalarından söz ederken mutlak bir bağ veya ilişkiden söz etmek mümkün olmadığından, bireylerin Tanrı tasavvurları veya O'na bağlanma tipleri oldukça önemlidir (Hayta, 2017: 107; Subaşı, 2012: 177).

Bowlby, psikanalitik düşünce geleneğinin çocuksu, sağlıklı, olgunlaşmamış olarak tasvir ettiği dinden, bireyin, hayatını tehdit eden durumlarda bir bağlanma figüründen, korunma ve güvenlik talep etmesi durumu olarak bahsetmiştir. Ona göre, bağlanma sisteminin etkin/fonksiyonel bir duruma gelmesi demek, bu sistemin gerileyici bir tarzda nevroitik korkular şeklinde ortaya çıkması değil, aksine -olması gereken bir şekilde- bireyin korunma ve güvenlik ihtiyacına cevap vermesi anlamına gelmektedir (Kirkpatrick, 2006: 142).

Bağlanma kuramı dine uygulandığında dinin motivasyonu, duygusu ve davranışı ile ilgili alanlarda anlaşılabilmesi için teorik bir çerçeve oluşturur. İnsanların neden dindar olduğu ya da farklı insanların dindarlıklarının neden farklı olduğu gibi normatif ya da bireysel farklılıkları içeren birçok soruya cevap olabilmektedir. Freud'un teorisi gibi bağlanma teorisi de insanın rahatlık ve korunma konusundaki kaygılarına odaklanırken, dinin doğuştan çocuksu, gerici ve zihinsel olarak sağlıklı olduğunu varsayan önceki psikanalitik düşüncelerin aksine, bağlanma kuramında Tanrı, psikolojik açıdan bir tür ana figür olarak temsil edilir (Kirkpatrick, 2005: 18-19). Hayatın birçok alanında davranış ve inançları açıklamak için kullanılan bağlanma mekanizması, antik dinlerin Ana-Tanrıçalarına ya da Katolikliğin Meryem Anasına duyulan bağlılığın açıklanmasında da kullanılabilir (Kirkpatrick, 1999: 934).

Bağlanma sisteminin işleyişine bakıldığında, Hristiyan inançlarındaki seni önemseyen ve seven, güvenli cennet ve sağlam temel sağlayan bir bağlanma figürü olarak Tanrı algısının yer aldığı görülebilir. Ancak, dünyanın dört bir yanındaki birçok dinin Tanrı'ları bağlanma figürlerine benzemekten ziyade, daha çok insanlara faydası olan şeyler yapabilen sosyal değiş tokuş ortakları olarak algılanmaktadır. Bu değiş tokuşta, onlar insanlar için bir şeyler yapmakta, karşılık olarak inananlar da belirli şekillerde kurban sunmaktadırlar. Bağlanma sisteminin aksine, bazı Hristiyan geleneklerde de görülen Tanrı ile ilgili sosyal takas mantığı, Tanrı'nın sevgisi ve desteğinin insanın yaptığı "iyi işlere" ve günahlardan pişmanlığa bağlı olduğuna dair inançta olduğu gibi farklı dinî anlayışlarda bulunabilir. Bu durum Tanrı ile birey arasındaki özel ilişkiyi diğer psikolojik sistemleri dışlayarak tek bir sisteme indirgemenin doğru olmadığını ortaya koyar (Kirkpatrick, 2013: 266).

Bowlby'e göre bağlanmanın tanımlayıcı özelliği olarak bağlanma ilişkisinin şu beş kriterle uyması gerekir: *Yakınlığın korunması (proximity)*, *güvenli sığınak (safe haven)*, *güvenilir dayanak (secure base)*, *ayrılma kaygısı (separation anxiety)* ve bağlanma figürünün *daha bilge ve güçlü olması (wiser and stronger)*. Dindar bir kişinin Tanrı ile olan ilişkisine bakıldığında, bu kriterleri Tanrı'ya uygulamak çok da zor değildir. Bu nedenle bağlanma teorisinin kişisel dinî hayatı anlamak için yararlı bir psikolojik çerçeve olduğu söylenebilir (Vitz ve Lynch, 2010: 63). İlk başta, bağlanma figürü olarak Tanrı'ya yakın olmayı ele alacağız.

3.1.1. Bağlanma Figürü Olarak Tanrı'ya Yakınlık ve Ulaşılabilirlik

Bağlanma figürü genellikle bebeğin tehdit ve tehlike anlarında *güvenlik sığınağı olarak (haven of security)* ve tehlikenin olmadığı zamanlarda çevreyi keşfetme için *güvenilir bir dayanak (secure base)* olarak iki temel fonksiyon üstlenir (Kirkpatrick ve Shaver, 1990: 317; Kirkpatrick ve Shaver, 1992: 267). Bir çocuğun bağlanma figürüne karşı yaptığı haykırış ve seslenişle, Tanrı'ya yönelik yalvarış ve yakarış ihtiva eden duaya ilişkin yapılan davranışlar arasında bir paralellik bulunmaktadır. Samimi dindar bir birey dua ettiği zaman, doğrudan doğruya taleplerine cevap vermeye hazır bir Tanrı'yla konuştuğuna inanır ve dua ettiğinde kendini bu Tanrı'ya çok yakın hisseder. Kişisel olan ve dua ederek direkt ulaşılabilen Tanrı'yla ilgili bu vurgulama, bağlanma yorumuyla bir paralellik arz eder. Bu nedenle dua, dinsel bir bağlanma davranışı olarak adlandırılabilir (Kirkpatrick, 2006: 154).

Bağlanma sistemi, tehlike ve stres durumlarında bağlanma figürüne yaklaşma çabalarını harekete geçirecek şekilde tasarlanmıştır. Bir kişinin dinî inançlarının temelini oluşturan bağlanma mekanizmasına bakıldığında ise tehlike anlarında Tanrı'ya daha çok yaklaşma denemeleri ve daha çok duaya yönelmenin gerçekleşmesi beklenir (Kirkpatrick, 1999: 944).

Yapılan araştırmalar, dinî hareketlerin özellikle bireylerin kriz zamanlarında, krizi aşmada önemli bir psikolojik etkiye sahip olduğunu ve stresli durumlarla karşı karşıya kalan bireylerin bu durumdan kurtulmak için kiliseye gitmekten ziyade özellikle dua etmeye başvurduklarını tespit etmişlerdir. Konuya bağlanma açısından

bakıldığında bu önemli bir tespittir; çünkü bu durum, bireylerin huzur ve güvenlikte olmaları için diğer ilişkilerden daha çok, bağlanma figürlerine başvurdıklarını ifade eder (Kirkpatrick, 2006: 143).

Ani, karşı konulamaz dinî veya manevî dönüşümleri, daha çok insanların duygusal sıkıntı zamanlarında deneyimledikleri dinin psikolojik incelemesini yapan ilk psikologlar tarafından ele alınmıştır. Bu tür duygusal deneyimler, bireyleri Tanrı'yı aramaya, Tanrı'yı günlük yaşam düzenine dâhil etmeye veya hâlihazırda var olan bir ilişkinin derinleşmesine yöneltir. Amerikalıların % 36'sı karşı konulamaz, ani bir ruhsal kavrayış ya da uyanış yaşadığını belirtirken, % 43'ü, ilahi varlığı hissetme, huzur bulma, dualara karşılık bulma, yeniden güçlenme gibi manevi deneyimler tecrübe ettiğini ve aşkın varlıklara atfettiği olumlu, sıra dışı, şans eseri olaylar yaşadıklarını bildirmişlerdir (Pickard ve Nelson-Becker, 2011: 145).

Bir bireyin kendisini yaratıcıya yakın hissetmesi, ondan yardım dilemesi; onun yardımıyla sorunların üstesinden gelebileceğini düşünmesi, buna uygun olarak dua ve ibadetleriyle başa çıkarken Tanrı'dan destek araması, kişinin zorlu yaşam koşullarıyla başa çıkma sürecine olumlu bir şekilde etki etmektedir. Diğer taraftan bakıldığında, kişinin başına gelenleri Tanrı'nın bir cezalandırması olarak algılayıp onun sevgi ve merhametinden ümit kesmesi, O'na öfke duyarak ondan uzaklaşma şeklinde davranması başa çıkma sürecini olumsuz anlamda da etkileyebilir (Ayten ve Sağır, 2014: 6).

Birçok araştırmanın sonucu, korkulu ve sıkıntılı zamanlarda emniyetli bir sığınak sağlama açısından dua etmenin ve Tanrı'ya inanmanın önemini ortaya koymuştur. Savaşa katılan askerlerin sık sık dua ettiklerini ve bu ettikleri dua sebebiyle kendilerini iyi hissettikleri için duanın onların üzerinde psikolojik faydası olduğu araştırmalarda tespit edilmiştir. Ross (1950), 1700'den fazla dindar genç üzerinde yaptığı çalışmada, onlara niçin dua ettiklerini sormuş ve cevap olarak, Tanrı'nın onları dinleyerek isteklerine cevap vermesi ile stresli ve bunalımlı zamanlarında onlara yardım etmesi gibi iki temel neden tespit etmiştir. Stresi gidermeye yönelik bir rehber olan Tanrı'ya başvurma, Tanrı'nın adaletsiz dünya karşısında alternatif bir çözüm olarak daha fazla psikolojik destek kaynağı olduğuna inanma gibi bu araştırmalarda ortaya çıkan sonuçlar, bağlanma açısından yorumlanabilir (Kirkpatrick, 2006: 144).

Birey, dua aracılığıyla ulaştıklarını düşündükleri Tanrı'nın kendine cevap verdiğini düşündüğünde zorlu yaşam olayları ile olumlu başa çıkma yolları bulur. Genelde dua, bireyin beden ve ruh sağlığını olumlu anlamda geliştirirken, kişinin dualarına karşılık cevap bulamadığına inandığında ise olumsuz dinî başa çıkma metotları oluşturarak beden ve ruh sağlığını olumsuz olarak etkileyebilir. Dua ile dinî başa çıkmada, birey dua ettikten sonra istek ve taleplerinin yerine gelmemesi durumunda dualarının kabul edilmediğini hissederse hayal kırıklığına uğrayıp isyan edebilir (Koç, 2005b: 30). Tanrı'ya bağlanma konusunda dua ile O'na yakınlık hissetmenin ve ulaşabilmenin yanında incelenmesi gereken bir diğer nokta ise Tanrı'nın *güvenli bir sığınak* ve *güvenilir bir dayanak* olmasıdır.

3.1.2. Güvenli Bir Sığınak ve Güvenilir Bir Dayanak Olarak Tanrı

Tanrı'ya bağlanmanın bir ebeveyne bağlanma olarak algılanması, birçok dinî gelenek, inanç ve öğretiyle tutarlıdır ve sevgi dolu bir Tanrı, birçok dininin altında yatan temel bir dinamiktir. Bu dinî geleneklerde bireyler, doğrudan tehditle karşılaştıklarında kendilerini korumak ve rahatlatmak için dua ile yakınlık arayışı içerisinde doğrudan etkileşime girebilecekleri inancıyla hareket ederler. Bu bariz bir güvenlik sığınağıdır. İnsanlar çoğu kez yetersizdir, oysa aslında, Tanrı, *bir, her şeye kadir, her şeyi bilen, her yerde ve yanılmaz bir varlık* olarak yeterli bir bağlanma figürü olabilir (Bradshaw ve diğerleri, 2013: 131).

Yapılan farklı bir araştırmada inananların, Tanrı'yı, zor deneyimlerle ve belirsiz geleceklerle karşı karşıya kaldıklarında, daha güçlü ve daha bilge bir güvenli sığınak olarak algıladıkları ortaya konmuştur. Çocukların, kendilerinden daha güçlü ve daha akıllı gördükleri, özellikle de uygun güvenilir dayanak olarak algıladıkları bağlanma figürlerine besledikleri duygular ile inananların, Tanrı'ya besledikleri duygular benzerdir. Her şeye kadir, her şeyi bilen ve her yerde hazır bulunan Tanrı, bu niteliklere göre bir bağlanma figürü olabilmektedir (Boccia, 2011: 24).

Birçok yaşlı yetişkin, yaşlanma sürecinde karşılaşılan zorluklarla baş etmek için rahatlatıcı ve koruyucu Tanrı tasavvurunu kullanır. Bu gibi manevi uygulama mekanizmalarının kullanımını kavramlaştırmak için bağlanma teorisi güçlü bir mercek sağlar. Kişinin, bir diğerine karşı, içinde duyduğu güvenlik ve iyilik duygusu

olarak tanımlanabilecek bağlanma, aşkın varlıklara da uygulanabilir (Pickard ve Nelson-Becker, 2011: 138-139).

Çeşitli araştırma bulguları, dinin farklı boyutlarının, dinî başa çıkma dâhil olmak üzere, ruh sağlığı ile ilgili olduğunu göstermiştir. İslam kültüründe çeşitli başa çıkma değişkenleri incelendiğinde, Tanrı'ya güven stratejisinin ruh sağlığı ile ilişkili olduğu ifade edilebilir. Tanrıya güven, Hristiyanlıkta da benzer şekilde bir dinî başa çıkma stratejisidir (Bonab ve Namini, 2010: 1099).

Bireylerin kendi iç dünyalarında ve sosyal çevrelerinde, gece-gündüz kusursuz bir dinginliğin ve mükemmel bir sakinliğin kaynağı olan kutsal güç/Tanrı, bireylerin başına gelebilecek tüm korkuları uzaklaştırma gücüne sahiptir. Tanrı'nın bu yakınlığı, bireylerdeki psikolojik karışıklığa ve kaygılara karşı sürekli bir güvenlik sağlar (Kirkpatrick, 2006: 147). Tanrı'ya bağlanmayı ele alırken, farklı bağlanma stilleri olduğu gibi, Tanrı'ya bağlanmada da farklı bağlanma stilleri olup olmadığını da ele almak gerekir. Bir sonraki başlık altında, bu amaçla yapılan çalışmalar incelenecektir.

3.1.3. Tanrı'ya Bağlanma Stilleri

Bireylerin Tanrı'ya yönelik bağlanmasını ölçmek için kullanılan ilk değerlendirme yöntemi, Rowatt ve Kirkpatrick'in kullandığı *Tanrı'ya Bağlanma Ölçeği* (*Attachment to God Scale*) olmuştur. Bu ölçekte *güvenli*, *kaçınan* ve *kaygılı-kararsız* bağlanma stillerini ölçmek için üç ifade kullanılmıştır. Ancak deneklerden bazıları bu ifade kalıplarının bir kısmına katılıp bir kısmına katılmadıklarını belirtmişlerdir. Bu nedenle ölçeğin güvenilirliğini değerlendirme zorlaşmıştır (Rowatt ve Kirkpatrick, 2002: 639). Bir sonraki çalışma, Brennan ve arkadaşlarının geliştirdiği *Yakın İlişkilerde Yaşantılar Envanterine* paralel olarak hazırlanan *Tanrı'ya Bağlanma Envanteri* inananların Tanrı ile kurduğu ilişkiyi kaygı ve kaçınma olarak iki boyutta değerlendirmiştir (Beck ve McDonald, 2004: 94). Daha sonra bu iki çalışma birleştirilerek oluşturulan *Tanrı'ya Bağlanma Ölçeği* (*Attachment to God Scale*) Calvert (2010) tarafından geliştirilmiştir. Bu alanda kullanılan son ölçek ise Bartholomew'nun 1990 yılında geliştirdiği dört kategorili modelden yola çıkarak oluşturulan *Tanrı'ya Bağlanma İlişkisi Ölçeği* (*Relationship*

Scale Questionary-to God) Gomes L. tarafından 2000 yılında geliştirilmiştir. Bu ölçekte *güvenli*, *saplantılı*, *kaygılı* ve *kaçınan* boyutları olmak üzere dört kategori bulunmaktadır (Erdoğan, 2012: 36).

180 kadın ve 33 erkek denekten oluşan 213 kişilik araştırmasında Kirkpatrick ve Shaver, Tanrı'nın Ainsworth'un ileri sürdüğü ideal "ikame" bağlanma figürü olduğunu tespit etmiştir. Anneleriyle *kaçınan bağlanma* yaşayanların ergenlikte ani dinî dönüşümler yaşama oranının %25'ten fazla olduğu tespit edilmiştir (Kirkpatrick ve Shaver, 1990: 329).

Benson ve Williams (1982), Amerikan parlamento üyelerini gruplara ayırarak tesadüfî örneklem yöntemiyle, onların Tanrı imajlarını incelemek üzere bir araştırma yapmıştır. Yaptıkları çalışmada Tanrı figürünün, psikolojik açıdan tedavi eden bir imaj olarak güvenli bir bağlanma figürüne yakınlık gösteren "bireyin tüm ihtiyaçlarını karşılayan ve ona sevgi gösteren bir figür olduğunu tespit etmişlerdir. Bunun yanı sıra Heller (1986), bağlanmayla ilgili güvenli olmayan iki modele alternatif olarak iki Tanrı imajı tanımlamıştır. Birbiriyle uyuşmayan özellikler içeren bu Tanrı imajlarından biri, kaygılı/ikircikli bağlanmayı karşılamakta; diğeri ise gökyüzünde uzak bir şeymiş gibi algılanan Tanrı imajı olarak kaçınmalı bağlanmaya benzemektedir (Kirkpatrick, 2006: 152).

Hazan ve Shaver (1987) tarafından ortaya konulan üç bağlanma türüne (yani, güvenli, kaçınan ve endişeli) paralel olarak, Kirkpatrick (1999), Tanrı'ya üç farklı tipte bağlanma gerçekleştiğini ileri sürmüştür. İlki *güvenli bağlanma* (yani, Tanrı ulaşılabilir ve duygusal olarak duyarlı), ikincisi *kaçınan bağlanma* (yani, Tanrı uzak, ilgisiz ve umursamaz) ve üçüncü olarak *kaygılı bağlanma* (yani Tanrı sürekli olarak ulaşılabilir ve güvenilir değil) olarak ifade edilebilir (Wei ve diğeri, 2012: 164).

Tanrı'ya bağlanma genel itibari ile bakıldığında yetişkinlikteki romantik bağlanmalara benzer şekilde oluşmaktadır. Bu nedenle insanlar, Tanrı ile ilişkilerinde güvenli, kaçınan ve kaygılı-kararsız bağlananlar olarak sınıflandırılabilir. Tanrı ile güvenli ilişki oluşturan bireyler, yetişkinlikteki romantik ilişkilerde güvensiz bağlananlardan daha çok, güvenli bağlanan bireyler arasında görülmektedir. Ancak çocuklukta ebeveynine güvensiz (kaçınan ya da kaygılı-kararsız) bağlanan kişiler de Tanrıya güvenli bağlanabilmektedir. Bu durum çocuklukta oluşan içsel çalışan

modellerin daha sonra yeniden organize edilip edilememesiyle açıklanabilir (Kirkpatrick ve Shaver, 1992: 272-273).

Tanrı'ya bağlanma ile ilgili iki hipotez orta konulmuştur. İlk *uygunluk (correspondence) hipotezi* olarak adlandırılan, kişinin ilk bakım veren kişiyle ve daha sonrasında başkalarıyla kurduğu bağlanmaların, Tanrı ile kurduğu bağlanma ile benzer olduğunu ifade eden hipotezdir. Tanrı'ya bağlanmanın da, genellikle ebeveynler ve diğerleri ile olan ilişkiler kadar kaygılı-kararsız veya kaçınan bağlanma stillerine de sahip olduğunu göstermiştir. Bu hipotez, bireylerin, diğer insanlarla yaşadığı deneyimin sık sık Tanrı ile yaşadıklarına uyduğunu göstermektedir (Reiner ve diğerleri, 2010: 176).

Öte yandan, *Telaflı (compensation) hipotezi* ise, Tanrı'nın dönüşüm yoluyla bağlanma yaralarını iyileştirebildiğini ortaya koymuştur. Güvensiz ebeveyn bağlanmasına sahip bazı kişiler telaflı yoluyla Tanrı'ya güvenli bir bağ kurabilirler (Reiner ve diğerleri, 2010: 176). Hazan ve Shaver'ın yetişkinlikteki romantik ilişkilere bağlanma kuramının uygulanmasında olduğu gibi dinî inanç ve deneyimlerin birçok yönünün bağlanma kuramına uygulanabileceğini belirten Kirkpatrick, Hristiyan geleneğin tanrısının güvenli bir bağlanma figürü olarak düşünülebileceğini iddia etmektedir. Ona göre, insanlar bazen *telaflı hipotezinde* ortaya konulduğu gibi daha önce güven duymadığı ilişkilerin yerine sevgi dolu, kişisel ve her zaman ulaşılabilen bir Tanrı ile ilişki kurarak eski ilişkilerini telaflı etmeye çalışır (Kirkpatrick ve Shaver, 1990: 318-320; Kirkpatrick ve Shaver, 1992: 268; Boccia, 2011: 25).

Araştırmalarda, çocukluk döneminde kaçınan bağlanma geliştiren kişilerin ateist olup, ergenlik ve yetişkinlikte ani din değiştirme oranlarının diğer kişilere göre anlamlı düzeyde farklılık gösterdiği bulunmuştur. Annelerine kaçınan tipte bağlananların %28'i ergenlik döneminde ani bir dinî değişim yaşamaktadır. Güvenli bağlananların yalnızca %1'i, kaygılı-kararsız bağlananların ise %4'ü bu şekilde bir tecrübe yaşamaktadır. Diğer taraftan din psikolojisi araştırmalarında, çocukluğunda güvensiz bağlanma yaşayan bireylerin, gençlik ve yetişkinlik hayatında güçlü dindar kişilik geliştirdikleri, Tanrı'yı ebeveynleriyle kurdukları ilişkideki güven eksikliğini telaflı eden *güvenli bir yedek bağlanma figürü* olarak benimsedikleri de ortaya konulmuştur (Hayta, 2017: 124-127).

Aşkın olana bağlanma ile ilgili inançlar, ilk bakım verenle kurulan ilişkiden başlayarak diğer insanlarla kurulan ilişkilerin bir yansıması olduğu kadar çocuklukta kurulan bağlanma eksikliklerini telafi edici rolde üstlenir. Birçok kişi, zor kararlarla karşı karşıya kaldıklarında, rehberlik, rahatlık ya da en iyi hareket tarzını gösterecek bir tür işaret talep ederek, aşkın veya Kutsal Kaynağa başvurur (Pickard ve Nelson-Becker, 2011: 144-145).

Diğer kişiler ile oluşan güvensiz bağlanmalar sonucunda oluşan deneyimler, Tanrı'ya yedek bağlanma figürü olarak yaklaşılmasına olanak sağlar. Tanrı'ya güvenli bir şekilde bağlanan bireyler, yaşamlarının sonraki dönemlerinde, romantik ilişkiler de dâhil olmak üzere, diğer alanlarda güvenli ve güvenilir ilişkiler kurmalarına yardımcı olan *içsel çalışan modeller* geliştirme eğilimindedir (Kirkpatrick, 1999: 945; Li, 2014: 439)

Tahran Üniversitesi'nde okuyan 494 öğrenci (299 kadın ve 195 erkek) ile oluşturulan bir örnekleme *Tanrı'ya Bağlanma Envanteri ile* zorlu yaşam olaylarında işbirlikçi başa çıkma stratejileri arasındaki ilişki incelenmiş ve Tanrı'ya güvenin boyutları ile güvenli bağlanma arasında anlamlı düzeyde pozitif ilişki bulunmuştur (Bonab ve Namini, 2010: 1099). Amerika'da yaşayan 183 Hristiyan Çinli öğrenci ve göçmenlerle yapılan bir araştırmada ise, Tanrı'ya güvenli bağlanma yaşayan bireylerin, göçmenlerin normalde karşılaştıkları sorunlarla baş etmede olumlu yaşantılar edindikleri ve yaşam doyumlarının daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Kaçınan bağlanma ile Tanrı'ya bağlanan bireylerin ise Tanrı'yı zorlu yaşam deneyimlerinde ilgisiz, kayıtsız ve ulaşılamaz olarak algıladıkları ve yaşam doyumlarının düşük olduğu ortaya konulmuştur (Wei ve diğerleri, 2012: 174-175).

Yapılan araştırma da Tanrı'ya güvenli bağlandığını belirten kişilerin, diğer katılımcılara göre daha az fiziksel olarak hastalandıkları, depresyon, kaygı ve yalnızlık duygularına daha az kapılarak, daha fazla yaşam doyumunu aldıkları saptanmıştır (Kirkpatrick ve Shaver, 1992: 274). Ancak bu araştırmalar da yalnızca Hristiyan dini üzerine odaklanılmıştır. Diğer tek tanrılı dinlerde özellikle Yahudilik ve İslamiyet'teki Tanrının bir bağlanma figürü olarak psikolojik işlevleri de incelemeye alınmalıdır (Kirkpatrick ve Shaver, 1992: 274).

Bu literatür incelemesi sonucunda bağlanma teorisinin, Tanrının birey için sınırlanacak bir yer olduğu ve kişinin psikolojik problemlerle başa çıkmasına dinin

yardımcı olacak güvenli bir alan fonksiyonu gördüğü şekilde bir model sunduğu görülmektedir. Tanrının güvenilir ve koruyucu olduğunu bilen ve hisseden kişi kendisini güvenli bir alanda, dingin ve emniyetli bulur. Daha da önemlisi Tanrının güvenli bir alan ve sığınılacak bir üs fonksiyonu görmesi, bireyin korkularını ve kaygılarını yatıştırarak rahat ve mutlu olmasına olanak sağlar (Hayta, 2006: 44).

Din psikolojinin bağlanma kuramı açısından ele alınması ile ilgili literatür incelemesi sonrası İslam’da Allah tasavvurunun bağlanma kuramı açısından ele alınması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bu nedenle bir sonraki kısımda Kur’an’da ideal bağlanma figürü olarak Allah tasavvuru incelenecektir.

3.2. BAĞLANMA KURAMI PERSPEKTİFİNDEN KUR’AN’DA ALLAH TASAVVURU

Tanrı-insan ilişkisi, tüm dinî düşünce sistemlerinde olduğu gibi İslam düşünce sisteminde de önemli bir yer teşkil eder. Bu nedenle İslam dininde de bireylerin Allah tasavvuru başat role sahiptir. İnsanın diğer insanlara, tabiata ve Allah’a yaklaşımı, onların zihinlerindeki Allah tasavvuruna göre şekil alırken, dinin ulûhiyet anlayışı, kendi tarihiyle bütünleşerek o toplumun geçmiş dinî hayatı ile ilgili tarihi birikiminin ayrılmaz bir parçası haline gelir. Nesilden nesile aktarılan bu anlayış o dine inanan kişilerin itikadî ve amelî hayatına yön verir (Çoşkun, 2009: 18).

Kur’an’da Allah’a bağlanma ile ilgili birçok ayet yer almaktadır. Bu ayetlerde mü’minlerin Allah’a gönülden bağlanmaları övülmüş ve onlar cennetle müjdelenmiştir. Bakara Sûresi’nde (2/139) Hz. Muhammed’e hitapla şöyle denilmektedir: *“Onlara de ki: ‘Allah hakkında mı bizimle tartışıp duruyorsunuz? Hâlbuki O, bizim de Rabbimiz, sizin de Rabbinizdir. Bizim işlediklerimiz bize, sizin işledikleriniz size aittir. Biz O’na gönülden bağlanmış kimseleriz.’”* Yine Hud Sûresi’nde (11/23), *“İman edip, salih ameller işleyen ve Rablerine gönülden bağlananlara gelince, işte onlar cennetliklerdir. Onlar orada ebedî kalacaklardır.”* diyerek Allah’a bağlananların cennetle mükâfatlandırılacakları belirtilmektedir. Al-i İmran Sûresi’nde (3/143) ise *“Size Allah’ın ayetleri okunup dururken ve Allah’ın Resulü de aranızda iken dönüp nasıl inkâr edersiniz? Kim Allah’a sımsıkı bağlanırsa, kesinlikle o, doğru yola iletilmiştir.”* şeklinde mü’minlerin Allah’a

sımsıkı bağlanmaları öğütlenmektedir. Fakat bağlanılan Allah'ın ideal bir bağlanma figüründe var olması gereken özelliklere sahip olup olmadığını belirlemek için, mü'minlerin Allah tasavvurlarını incelemek gerekmektedir. Daha önce felsefedeki ve psikolojideki Tanrı tasavvurlarından bahsederken değindiğimiz gibi İslam'da da inanan kişi sayısınca farklı Allah tasavvurundan söz edilebilir. Ancak biz burada daha çok İslam'ın kutsal metni olan Kur'an'daki ayetlerden ve birincil kaynak kabul edilen bazı hadislerden yola çıkarak bağlanma kuramı perspektifinden görünen Allah tasavvurunu ele almaya çalışacağız. Bu bağlamda ilk olarak ideal bağlanma figürünün özelliklerinde *yakın olma (proximity)* açısından Allah'a bağlılık incelenecektir.

3.2.1. İdeal Bağlanma Figürü olarak Allah'a Yakınlık

Bağlanma figürünün, ulaşılabilir olma, yanıt verebilme, duyarlı olma gibi özellikleriyle, çocuğun keşfetme ve öğrenme sürecinde yakınlık arayışına cevap vermesi, güvenli bağlanmayı kolaylaştırır. İslami metinler incelendiğinde de Allah'ın bu niteliklere sahip olduğu anlaşılabilir (Bonab ve diğerleri 2013; 87). Bu açıdan ilk olarak, bağlanma figürünün şefkatli, yakın ve duyarlı olma gibi yakınlık bildiren özellikleriyle İslami metinlerdeki Allah tasavvuru karşılaştırılmaya çalışılacak ve bu bağlamda Allah'ın isimlerini kapsayan Esmâü'l-Hüsna'daki Allah tasavvuruna ve ona dua ile bağlanan bireylerin hissettiği yakınlığa değinilecektir.

3.2.1.1. Esmâü'l-Hüsna'daki İdeal Bağlanma Figürü Allah'a Yakınlık

İslam teolojisine göre Allah hiçbir tasavvurun kuşatamadığı, hiçbir idrakin ulaşamadığı ve hiçbir aklın kavrayamayacağı aşkın ve yüce zattır. O ancak isimleri ve sıfatları aracılığıyla tasavvur edilebilir. Kur'an'da dört farklı yerde geçen *Esmâü'l-Hüsna* terkibi (20/7-8; 17/110-111; 7/180; 59/24) Allah'ın en güzel isimleri anlamına gelirken, bu terkinin Hz. Muhammed'in bir hadisinde doksan dokuz isimden oluştuğu belirtilmektedir (İslamoğlu, 2013: 3). Allah'ın bu doksan dokuz ismi Celal ve Cemal olmak üzere iki farklı gruba ayrılır. Allah'ın Celal isimleri kendisini inkâr edenlere karşı adaletli bir yargılayıcı, gazaplı, cezalandıran, el-Celil

ve el-Adil gibi uzaklık ve endişe anlamları içeren isimlerdir. Ancak Cemal isimleri merhamet, sevgi, koruyup kollayan, bağışlayan gibi bağlanıldığında kendisini kucaklayacağı anlamına gelen er-Rahman, er-Rahim, el-Latif, el-Gafur ve el-Cemil gibi isimlerdir. Bu isimlerle bakıldığında güvenli bir bağlanma geliştirilebilecek bir annenin özellikleri ile benzer oldukları fark edilebilir (Hayta, 2017: 140).

Müslümanların her hayırlı işe başlarken kullandıkları, Kur'an'da da biri hariç her surenin başında yer alan *Besmele-i Şerif* (Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla) iki önemli isimden oluşur. Çok merhametli, esirgeyen ve acıyan anlamlarına gelen "r-h-m" kökünden türeyen bu isimlerden *er-Rahman* hiçbir şarta bağlı olmaksızın, ilahi takdirin gereği olarak her şeyde tezahür ederken, *er-Rahim* ismi sadece aklını kullanan, iradesine hâkim olarak davranışlarını düzelterip güzelleştiren ve iyilik yapanlara duyduğu rahmettir (Yılmaz, 2006; 105-114). *Er-Rahman* ve *er-Rahim* isimlerinin kökeni rahmet de birçok ayette geçmektedir. Allah, Enam Sûresi'nde (6/12) merhamet etmeyi kendisine gerekli kıldığını bildirmektedir.

İsra Sûresi'nde (17/110) "De ki: "(Rabbinizi) ister Allah diye çağırın, ister Rahman diye çağırın. Hangisiyle çağırırsanız çağırın, nihayet en güzel isimler O'nundur." denilmektedir. Meryem Sûresi'nde (19/96) ise "İnanıp salih ameller işleyenler için Rahman, (gönüllere) bir sevgi koyacaktır." Kaf Sûresi'nde (50/32-33) de "Onlara şöyle denir: İşte bu, size (dünyada) vaat edilmekte olan şeydir. O, her tövbe eden, O'nun emrini gözetken için, görmediği hâlde sırf saygıdan dolayı Rahman'dan korkan ve O'na yönelmiş bir kalp ile gelen kimseler içindir." denilerek gerçek anlamda Allah'a bağlananlar için vaat edilen Allah'ın sevgi ve rahmet kaynağı olduğu vurgulanmaktadır. (Diğer ayetler için bakınız: 2/163; 13/30; 19/45; 20/5; 20/109; 21/36; 25/59; 26/5; 36/23; 55/1; 67/3 vb.)

Bakara Sûresi'nde (2/54) "Mûsâ, kavmine dedi ki: 'Ey kavmim! Sizler, buzağıyı ilâh edinmekle kendinize yazık ettiniz. Gelin yaratıcınıza tövbe edin de nefislerinizi öldürün (kendinizi düzeltin). Bu, Yaratıcınız katında sizin için daha iyidir. Böylece Allah da onların tövbesini kabul etti. Çünkü O, tövbeleri çok kabul edendir, çok merhametlidir (Rahim'dir).'" denilmektedir. Nisa Sûresi'nde (4/29) "Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda batıl yollarla yemeyin. Ancak karşılıklı rıza ile yapılan ticaretle olursa başka. Kendinizi helâk etmeyin. Şüphesiz Allah, size karşı çok merhametlidir (Rahim'dir)." Haşr Sûresi'nde (59/22) "O, kendisinden başka

hiçbir ilâh olmayan Allah'tır. Gaybı da, görünen âlemi de bilendir. O, Rahman'dır, Rahîm'dir." şeklindeki ifadelerle inananlara ne kadar merhametli olduğunu hatırlatmaktadır. (Diğer ayetler için bakınız: 5/3; 6/54; 9/128; 11/90; 12/53; 16/7; 22/65; 23/118; 66/1 vb.)

Peygamberin bir hadisinde ise "Allah rahmeti yüz parça yaratmış ve doksan dokuzunu kendi katında tutmuş, yeryüzüne sadece bir parçasını indirmiştir. İşte bütün mahlûkat bu bir parça merhametle bir birine acırlar. Bir hayvan bile (bu bir parça rahmetin eseri olarak yavrusunu emzirirken) üzerine basarım endişesiyle ayağını kaldırır." ifadelerine yer verilir (Buhari, Edeb: 19; Muslim, Tevbe, 21; Tirmizi, Deavat: 99; İbn Mace, Zühd; 35). Yine bir hadiste şöyle bildirilmektedir:

"Bir gazve sonrası Resûlullah'a bir grup esir getirildi. İçlerinden bir kadın telaş içinde esirler arasında yavrusunu arıyordu. Sonunda bir çocuk buldu ve onu kucaklayıp bağrına bastıktan sonra emzirmeye başladı. Bu durumu gören Hz. Peygamber yanındakilere 'Bu kadının çocuğunu ateşe atacağına inanır mısınız?' diye sordu. Onlar da 'Hayır.' diye cevap verdiler. Bunun üzerine Peygamber (sav), 'Bilin ki, Allah'ın kullarına olan rahmeti, bu kadının çocuğuna olan şefkat ve merhametinden çok daha fazladır.' buyurdu." (Buhari, Edeb, 18; Muslim, Tevbe: 22; İbn Mace, Zühd: 35).

Bu ayet ve hadislerde, Allah'ın kendine inanan kullarına gösterdiği şefkat ve merhametin, annenin çocuğuna gösterdiği şefkat ve merhametten fazla olduğu ortaya konulmaktadır. Ayrıca mü'minler, bağlanma davranışının görüldüğü yabani hayvanlar dâhil tüm canlıların yavrularına gösterdikleri şefkat ve merhametin toplamından Allah'ın merhametinin çok daha büyük olduğuna inanırlar. Bu açılardan bakıldığında Allah, *ideal bir bağlanma figürü* olarak tasavvur edilebilir.

Esmaü'l-Hüsna'da bağlanma ile ilişkilendirilecek bir diğer isim *el-Veli* ismidir. Bu isim "yanında olmak, yakın olmak, bitişik olup takip etmek, dost olmak, desteklemek, yardım etmek, korumak, eğitmek" anlamlarına gelmektedir (Bayraklı, 2016: 105-107). Bakara Sûresi'nde (2/257) "*Allah, iman edenlerin dostudur (velisidir). Onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. Kâfirlerin velileri ise tâğûttur. (O da) onları aydınlıktan karanlıklara (sürükleyip) çıkarır. Onlar cehennemliklerdir. Orada ebedî kalırlar.*" şeklindeki ifadeyle Allah'ın inananların yanında olduğu belirtilmiştir.

Allah'ın bir başka ismi olan *es-Selam* ise esenlik ve emniyet veren anlamına gelir. Haşr Sûresi'nde (59/23) “*O, kendisinden başka hiçbir ilâh bulunmayan Allah'tır. O, mülkün gerçek sahibi, kutsal (her türlü eksiklikten uzak), barış ve esenliğin kaynağı, güvenlik veren, gözetip koruyan, mutlak güç sahibi, düzeltip ıslah eden ve dilediğini yaptıran ve büyüklükte eşsiz olan Allah'tır. Allah, onların ortak koştuklarından uzaktır.*” şeklindeki ifade ile *es-Selam* isminden bahsedilmektedir. Bu isim ideal bağlanma figüründe yer alan özelliklerle ilişkilendirilebilecek bir diğer isimdir (Ünlü, 2007: 226).

İdeal bir bağlanma figüründe aradığımız özelliklerden bir diğeri ise *sevgidir*. Kur'an'daki temel kavramlara baktığımızda Allah'ın merhameti ve insanlara olan sevgisini anlatan birçok ismi vardır. Bunlardan en çok vurgu yapılanlarının başında *el-Vedüd* ismi gelir. Sevgisi her şeyi kuşatan anlamındaki *el-Vedüd* ismi sadece sevilen değil aynı zamanda seven bir Tanrı'yı tasavvur ettirmektedir. İslam peygamberi Hz. Muhammed Allah'ın sevgilisi anlamına gelen “Habibullah” ismiyle bilinir (Hayta, 2017: 144-145).

Bağlanma ile ilişkili Allah'ın bir diğer ismi, koruyup kollayan, gözeten anlamlarına gelen *el-Hafız* ismidir. Şura Sûresi'nde (42/6) yer alan ayette “*Allah'tan başka dostlar edinenlere gelince, Allah onları daima gözetlemektedir. Sen onlara vekil değilsin.*” denilerek Allah'ın inanan inanmayan herkesi gözettiğinden bahsedilmektedir. Haşr Sûresi'nde (59/23) “*O, kendisinden başka hiçbir ilâh bulunmayan Allah'tır. O, mülkün gerçek sahibi, kutsal (her türlü eksiklikten uzak), barış ve esenliğin kaynağı (es-Selam), güvenlik veren (el-Mü'min), gözetip koruyan (el-Muheymîn), mutlak güç sahibi, düzeltip ıslah eden ve dilediğini yaptıran ve büyüklükte eşsiz olan Allah'tır. Allah, onların ortak koştuklarından uzaktır.*” ayeti ile *el-Hafız* isminin yanında gözetip kollayan anlamında *el-Muheymîn* isminden, güvenlik veren anlamında *el-Mü'min* isminden ve esenlik veren anlamında *es-Selam* isminden de bahsetmektedir (Ünlü, 2007: 215-285).

Bağlanma figüründe var olması gereken özelliklerden bir diğeri, *güçlü ve bilge* olmasıdır (Vitz ve Lynch, 2010: 63). Bu açıdan Esmâü'l-Hüsna'ya bakıldığında birçok isimle karşılaşılabilir. *El-Âlim* ismi her şeyi bilen anlamına gelmekteyken, güç ve kuvvet sahibi anlamına gelen *el-Aziz*, *el-Kadir*, *el-Muktedir*, *el-Kaviyy*, *el-Metin* ve *el-Vasi* gibi isimler bulunmaktadır. Ayrıca her şeyi bilmesiyle

bağlantılı *es-Semi* her şeyi işiten, *el-Basir* her şeyi gören, *el-Habir* her şeyden haberdar olan anlamlarında kullanılmaktadır. Her şeyin ona muhtaç olduğu ve O'nun hiçbir şeye muhtaç olmadığı anlamındaki ismi *es-Samed* ile bir çocuğun annesine muhtaç olması arasında ilgi kurulabilir. Aynı şekilde *er-Rezzak* ismi ise bedenlerin ve ruhların gıdasını veren anlamına gelirken annenin çocuğunu beslemesiyle benzerlik teşkil etmektedir (Ünlü, 2007: 215-285). Zariyat Sûresi'nde (51/58) “Şüphesiz Allah rızık verendir, güçlüdür, çok kuvvetlidir.” denilmektedir.

Nisa Sûresi'nde (4/170) “Ey insanlar! Peygamber size Rabbinizden hakkı (gerçeği) getirdi. O hâlde, kendi iyiliğiniz için iman edin. Eğer inkâr ederseniz bilin ki, göklerdeki her şey, yerdeki her şey Allah'ındır. Allah, hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir.” buyrulurken *el-Âlim* ve *el-Hâkim* isimlerinden bahsedilmektedir. Yine Neml Sûresi'nde (27/78-79) “Şüphesiz senin Rabbin, onların arasında hükümünü verecektir. O, mutlak güç sahibidir, hakkıyla bilendir. Öyle ise Allah'a tevekkül et. Çünkü sen apaçık bir hak üzere bulunuyorsun.” şeklinde *el-Alim* ve *el-Aziz* isimlerinden bahsedilmektedir.

Allah'ın tüm bu isimlerine bakıldığında ideal bağlanma figüründen beklenen her şeyi görme, işitme ve bilme özellikleriyle *yakınlık sağlayan* besleyip, sevgi ve merhametle gözetip kollama özellikleri ile *güçlü ve bilge olan* anlamlarında birçok isminin bulunduğu görülmektedir. Bunları göz önüne aldığımızda Allah'ın anne-çocuk ilişkisindeki güvenli bağlanma kurulmasını sağlayacak bu özelliklere sahip olduğu anlaşılmaktadır (Vitz ve Lynch, 2010: 63). Bu özelliklere sahip Allah'la kişinin en yakın olduğu an ise *dua* anıdır. Bir sonraki kısımda duanın Allah-kul arasındaki güvenli bağlanmada yakınlık sağlama açısından rolüne değinilecektir.

3.2.1.2. İdeal Bağlanma Figürü Allah'a Dua ile Yaklaşma

İslam inancında tevhid anlayışının davranışlara yansıyan en önemli yönlerinden biri kişinin yalnızca Allah'a dua etmesi ve ondan yardım talep etmesidir (Bayraklı, 2016: 139). Namaz kılan bir Müslüman'ın her gün en az kırk defa okuduğu Fatiha Sûresi'nde (1/5) “(Allahım!) Yalnız sana ibadet ederiz ve yalnız senden yardım dileriz.” ifadesi kullanılarak Allah'tan yardım dilemenin önemi vurgulanmaktadır. Bakara Sûresi'nde (2/186) “Kullarım, beni senden sorarlarsa,

(bilsinler ki), gerçekten ben (onlara çok) yakınım. Bana dua edince, dua edenin duasına cevap veririm. O hâlde, doğru yolu bulmaları için benim davetime uysunlar, bana iman etsinler.” şeklinde Allah kendisine dua edenlere yakın olduğunu ve dua edenin duasına cevap vereceğine söz vermektedir.

Kur'an-ı Kerim içindeki ayetler incelendiğinde, bir bağlanma figürünün sağladığı yakınlığı Allah'ın da sağladığı görülmektedir. Bakara Sûresi'nde (2/115) “Doğu da, Batı da (tüm yeryüzü) Allah'ındır. Nereye dönerseniz Allah'ın yüzü işte oradadır. Şüphesiz Allah, lütfu geniş olandır, hakkıyla bilendir.” denilmektedir. Kaf Sûresi'nde (50/16) ise Allah, mü'minlere şah damarlarından daha yakın olduğunu şöyle belirtmektedir: “And olsun, insanı biz yarattık ve nefsinin ona verdiği vesveseyi de biz biliriz. Çünkü biz, ona şah damarından daha yakınız.”

Hadid Sûresi'nde (57/4) “O, gökleri ve yeri altı günde (altı evrede) yaratan, sonra Arş'a kurulandır. Yere gireni, ondan çıkana, gökten ineni, oraya yükseleni bilir. Nerede olsanız, O sizinle beraberdir. Allah, bütün yaptıklarınızı hakkıyla görendir.” denilerek bir inanan yakınlık aradığında Allah'ın o kişiyle beraber olduğu vurgulanmaktadır. Bu ve benzeri ayetler, Müslümanları Allah'a bir bağlanma figürü olarak yaklaşma ve güvenli bağlanma modellerini geliştirme konusunda teşvik eder.

Mücadele Sûresi'nde (58/7) “Göklerdeki ve yerdeki her şeyi Allah'ın bildiğini görmüyor musun? Üç kişi gizlice konuşmaz ki, dördüncüleri O olmasın. Beş kişi gizlice konuşmaz ki altıncıları O olmasın. Bundan daha az yahut daha çok da olsalar, nerede olurlarsa olsunlar, O mutlaka onlarla beraberdir. Sonra onlara yaptıklarını Kıyamet günü haber verecektir. Allah, her şeyi hakkıyla bilir.” ifadeleriyle Allah'ın her şeyi bilip gördüğü anlatılmaktadır. Şu'ara Sûresi'nde (26/62) “Mûsâ, ‘Hayır! Rabbim şüphesiz benimledir, bana yol gösterecektir.’ dedi.” şeklindeki ayette Hz. Musa'nın Allah'a kendisini yakın hissetmesinden bahsedilmektedir. Bu ayetler incelendiğinde mü'minlerin Allah'a yakın oldukları ölçüde Allah'ın da onlara yakın olduğu görülmekte ve bu açıdan Allah-kul ilişkisinin anne-çocuk ilişkisinde aranan yakınlığı sağladığı görülmektedir. Diğer taraftan bakıldığında, bağlanma figürünün güvenli bir sığınak (safe haven) ve güvenilir bir dayanak (secure base) olma gibi diğer özelliklerine incelendiğinde, Allah'ın güvenli bir sığınak ve güvenli dayanak olmasıyla alakalı İslami temel kavramlardan, duadan

ve zor anlarında Allah’a sığınan peygamberlerin kıssalarında birçok veri ile karşılaşmaktadır. Bir sonraki kısımda bunlar ele alınmaya çalışılacaktır.

3.2.2. Güvenli Sığınak ve Güvenilir Dayanak Olarak İdeal Bağlanma

Figürü Allah

İslam teolojisinde Allah’a güvenli bağlanma diyebileceğimiz bir şekilde inanıp güvenme, tehlike anlarında O’na sığınma imanî açıdan önemli bir yer tutar. Manevi bağlanma ile Allah’a güven arasında teori ve deneysel bir temel söz konusudur. Tehlikeli durumlarda Allah’a güvenen bireyler hazır bulunma, her şeye gücü yetme, her yerde var olma ve ulaşılabilir olma özellikleri ile kriz zamanlarında ve ihtiyaç anlarında Allah’ın kendilerine cevap verdiği inancı. Bu inanç sistemleri bağlanma figüründe olması gereken özelliklerle paralellik gösterir (Bonab ve Koohsar, 2011: 218)

İslam’ın kutsal metinlerine bakıldığında, Allah’ın psikolojik açıdan Müslümanlar için bir bağlanma figürü olarak işlev gördüğü iddia edilebilir. Örneğin, Kur’an-ı Kerim içindeki ayetler, Allah’ın niteliklerinin bir bağlanma figürünün psikolojik işlevleriyle (güvenli bir sığınak ve güvenilir bir dayanak olma) uyumlu olduğunu göstermektedir (Miner ve diğerleri, 2017: 185). Bu gözle bakıldığında İslam’ın temel kavramlarında, Allah’ın Esmâü’l-Hüsna olarak bilinen sıfatlarında ve Kur’an’da geçen birçok peygamber kıssasında Allah’ın inananlar için güvenli bir sığınak ve güvenilir bir dayanak olarak öne sürüldüğü fark edilebilir.

3.2.2.1. İslam’ın Temel Kavramlarında Güvenli Sığınak ve Güvenilir

Dayanak Olarak Allah

Bir kişi, Müslüman olmak istediğinde yeri getirmesi gereken ilk şart, Allah’a iman etmektir. İslam’ın giriş bileti sayılabilecek *iman (faith)* kelimesi “*emn*” kökünden türeyen, sözlükte güvenmek, güvenilir olmak, korkmamak, emniyette olduğuna inanmak anlamlarına gelmektedir (Arslan, 2011: 230; Esen, 2008: 79). İman kelimesi Kur’an’da birçok yerde geçmektedir. Örneğin, Nisa Sûresi’nde (4/65) “*Hayır! Rabbine and olsun ki onlar, aralarında çıkan çekişmeli işlerde seni hakem*

yapıp, sonra da verdiği hükme, içlerinde hiçbir sıkıntı duymaksızın, tam bir teslimiyetle boyun eğmedikçe iman etmiş olmazlar.” diyerek mü’minlerden peygambere güvenmelerinin beklendiği ifade edilmiştir.

Kur’an ayetleri ve hadisler incelendiğinde Allah’a güvenin üç önemli boyutu olduğu görülmüştür. Bunlardan ilki *bilişsel boyut* olarak adlandırılabilir olacak olayların Allah’ın iradesine atfedilmesi ve Allah’ın izni olmadan hiçbir şeyin gerçekleşmeyeceğine olan inançtır. İkincisi *duygusal boyut* olarak ifade edilen Allah’ın merhametine, erişilebilirliğine; bireylerin kendilerini güvende hissetmelerine, görünüşte kontrol edilemeyen durumlarda rahatlamalarına ve Allah’ın kendilerine yardım etmeye istekli olduğuna dair bir güven duymadır. Üçüncüsü ise davranışsal boyut olan, istenilen sonuca ulaşmak için meşru ve ulaşılabilir en uygun yolu seçmektir (Bonab ve Koohsar, 2011: 218).

En’am Sûresi’nde (6/82) “İman edip de imanlarına zulmü (şirki) bulaştırmayanlar var ya işte güven onların hakkıdır. Doğru yolu bulmuş olanlarda onlardır.” şeklinde imandan bahsedilirken şirke düşmeden inanan kişiye güven vaat edilmektedir. Nisa Sûresi’nde (4/175) “Allah’a iman edip ona sınımsız sarılanları ise (Allah), kendisinden bir rahmet ve lütfâ kavuşturacak ve onları kendisine varan doğru bir yola iletecektir.” denilerek kişiye rahmet ve lütuf olarak bir annede var olan sevgi ve merhametin inananlara verileceği müjdelanmaktadır. Ayrıca, Ahkaf Sûresi’nde (46/31) “Ey kavmimiz! Allah’ın davetçisine uyun, ona iman edin ki, günahlarınızı bağışlasın ve sizi elem dolu bir azaptan kurtarsın.” diyerek kişiye güvenli bir sığınak olunacağı bildirilmektedir.

Bakara Sûresi’nde (2/108) “Yoksa daha önce Musa’nın sorguya çekildiği gibi, siz de peygamberinizi sorguya çekmek mi istiyorsunuz? Her kim imanı küfre değişirse, o artık yoldan sapmış olur.” denilmiştir. Nur Sûresi’nde (24/62) ise şöyle buyrulmuştur:

“Mü’minler ancak Allah’a ve peygamberine inanan, onunla beraber, toplumu ilgilendiren bir iş üzerindeyken ondan izin almadan çekip gitmeyen kimselerdir. Senden izin isteyenler var ya işte onlar Allah’a ve resulüne iman eden kimselerdir. O halde bazı işlerini görmek için senden izin isterlerse içlerinden dilediğine izin ver ve onlar için Allah’tan bağışlama dile. Şüphesiz Allah çok bağışlayandır ve merhamet edendir.”

İslam peygamberi Hz. Muhammed'in peygamberlik öncesinde dahi kendisine Mekkelilerin layık gördükleri lakap *Muhammed'ül Emindir*. İman ile aynı kökten gelen emin lakabının peygambere verilmesi güvenli bir sığınak ve güvenilir bir dayanak olarak Allah'a ve peygamberine güvenilmesi bağlanma kuramı açısından dikkate değerdir (Arslan, 2011: 230). Ayrıca Hud, Nuh, Salih, Lut, Şuayb ve Musa gibi daha birçok peygamberin kavmine “*Şüphesiz ben size gönderilmiş güvenilir bir peygamberim.*” ifadesini kullanması İslam'ın güven ve emniyete verdiği önemi göstermektedir (7/68; 26/107; 26/125; 26/143; 26/162; 26/178).

İmanla birlikte insan, bir çocuğun anne kucağında huzur ve güven hissetmesi gibi, Allah tarafından geldiğini hissettiği bir güven ve içsel tatmin duygularıyla kuşatıldığını düşünebilir (Albayrak, 2013: 92). Allah'a iman ile ilgili ayetler arttırılabilir ancak bu ayetlerin her birinde Allah kendisine ve peygamberine güvenerek iman eden kişilere tehlike anlarında, zorlu yaşam olaylarında ideal bir bağlanma figüründe beklenebilecek emniyet, güven ve rahatlama hissini vereceğini söylemektedir. (Diğer ayetler için bakınız: (7/96; 7/158; 10/106; 24/2; 48/8-9; 57/7-8; 61/10-12; 64/7-9,11).

Bir diğer bağlanma ile ilgili İslami temel kavram *tevekkül* kavramıdır. Sözlükte Allah'a teslim olmak, O'na dayanıp güvenmek anlamlarına gelen *tevekkül*, terim anlamı itibari ile kulun, herhangi bir konuda yapabileceği her şeyi yaptıktan sonra neticeyi Allah'a bırakmasıdır, O'na güvenip dayanmasıdır (Arslan, 2011; 563-564). Enfal Sûresi'nde (8/2), “*Mü'minler ancak o kimselerdir ki; Allah anıldığı zaman (bu) onların imanlarını arttırır. Onlar sadece Rablerine tevekkül ederler.*” denilerek imanla birlikte anılan *tevekkül*, kişinin sıkıntı ve zor anlarında, elinden geleni yaptıktan sonra rahatlama ve Allah'a güvenerek feraha kavuşması olarak açıklanmaktadır.

Al-i İmran Sûresi'nde (3/122) Uhud Savaşı'nda çözülme yaşayan *Evs ve Hazrecli* sahabelere Allah'ın onların yardımcısı olduğu ve yalnızca Allah'a tevekkül etmeleri gerektiği şu şekilde açıklanmıştır: “*Hani sizden iki takım (paniğe kapılarak) çözülmeye yüz tutmuştu. Hâlbuki Allah onların yardımcısı idi. Mü'minler, yalnız Allah'a tevekkül etsinler.*” Bu ayetlerde görüldüğü gibi bir kimse Allah'a olan tevekkülü sayesinde huzur, kanaat ve güven içerisinde, kaygıdan, sıkıntıdan,

endişeden uzak bir şekilde yaşayarak güzel bir hayata sahip olabilir (Kasapoğlu, 2010: 226).

Maide Sûresi'nde (5/11) bir savaş esnasında Hz. Muhammed ve ashabının cemaatle namaz kıldıkları sırada kendilerine saldırmayı planlayan müşriklere karşı inananları nasıl koruduklarını hatırlatan Allah *“Ey iman edenler! Allah'ın size olan nimetlerini hatırlayın. Hani bir topluluk size el uzatmaya (tecavüze) kalkışmıştı da, Allah (buna engel olmuş) onların ellerini sizden çekmişti. Allah'a karşı gelmekten sakının. Mü'minler yalnız Allah'a tevekkül etsinler.”* buyurmuştur. Tevbe Sûresi'nde (9/51) *“Bizim başımıza ancak, Allah'ın bizim için yazdığı şeyler gelir. O, bizim yardımcımızdır. Öyleyse Mü'minler, yalnız Allah'a güvensinler (tevekkül etsinler).”* denilerek Allah'ın dileği haricinde hiçbir şeyin gerçekleşmeyeceği, her türlü sıkıntıda Allah'ın inananlara yardım edeceği güveni verilmektedir.

Ankebut Sûresi'nde (29/58-59) iman edip salih amel işleyen kimseler, sabreden ve yalnız Allah'a tevekkül eden kişiler olarak tanımlanırken onlara içinden ırmakların akacağı içinde ebedi kalacakları cennetler verileceği müjdelenmektedir. Ahzap Sûresi'nde (33/48) kâfir ve münafıklara karşı Allah'ın yanında yer alanlara şöyle hitap edilmektedir: *“Kâfirlere ve münafıklara itaat etme! Onların eziyetlerine aldırma ve Allah'a tevekkül et. Vekil olarak Allah yeter.”* Ayrıca Mücadele Sûresi'nde (58/ 10) *“O kötü fısıltılar iman edenleri üzme için ancak şeytandan kaynaklanmaktadır. Oysa şeytan mü'minlere hiçbir zarar verebilecek değildir. Öyle ise mü'minler ancak Allah'a tevekkül etsinler.”* denilerek mü'minlere en kötü düşmanları sayılacak şeytana karşı bile Allah tarafından korunacaklarından emin olmaları öğütlenir. (Diğer ayetler için bakınız: 3/159-160; 4/81; 5/23; 7/88-89; 10/71, 84-85; 11/53-56; 12/67; 13/30; 14/10-12; 39/38; 42/10, 36; 60/4; 64/13; 65/2-3).

Kur'an'da elinden geleni yaptıktan sonra işin sonucunu Allah'a bırakmak, ona güvenmek anlamındaki tevekkülden bu kadar çok ayette bahsedilmesi bağlanma figüründe bulunması gereken güvenli bir dayanak olmak özelliği ile paralellik arz eder. Allah'a tevekkülle bağlanan bir mü'min elinden geleni yapmak için gayret sarf eder ve sonunda bir çocuğun keşfetme davranışında annesine dönüp baktığı gibi Allah'a yönelerek sonucu O'na havale eder. Bu tespiti Subaşı (2012: 180) şu şekilde ifade eder:

Bağlanma kuramına göre, bağlanma sistemi etkin olmayan bir bebek/çocuk, oyun sayesinde keşif sürecine girer. Bebek/çocuk keşif

sürecindeyken bakım vereninin ulaşılabilir olup olmadığından emin olmak için onu ara sıra kontrol eder. Benzer durum Tanrı-kul ilişkisi için de söz konusudur. Örneğin, Müslüman bir bireyin stres ve sıkıntı yaşamadığı zamanda dahi beş vakit namazını eda etmesi ve bebeğin keşif sürecinde (deaktif sistem) annesinin varlığını ara sıra kontrol etmesi (check-back) yaşanan psikolojik süreçler bakımından benzer durumlardır. Bu örnek, olağanüstü durumlar olmadığı zamanlarda bile Tanrı'nın mü'min için güvenli bir zemin olarak işlev gördüğüne işaret etmektedir.

Bu ayetlere baktığımızda Allah'a güvenin *bilişsel boyutu* olarak iman ve tevekkül kavramlarının ele alınabileceği görülmektedir. Bir sonraki kısımda ise Allah'a güvenin *duygusal boyutu* olarak *dua* ele alınacaktır (Bonab ve Koohsar, 2011: 218).

3.2.2.2. İdeal Bağlanma Figürü Olarak Allah'a Dua ile Sığınma

İnsanın kendisini gözetme ve terbiye etme gücüne sahip bir varlığa kulluk bilinciyle dua etmesi, Allah'ın rablık ve ilahlık hakikatine derinden sığınması anlamına gelmektedir. Duaya ellerini kaldıran bir birey, güvenli bir limana demir atmakta ve iç dünyasında maddi veya manevi bir istek için umut ışığı belirmektedir (Albayrak, 2013: 45-49). Dua, kişinin Tanrı'ya yakın olduğu bilinciyle kendisinde güvenlik duygusu hissetmesini ve bu sayede kaygılarının azalmasını sağlar. Yapılan çalışmalar insanın ruhsal kriz zamanlarında duanın yatıştırıcı ve kaygıları azaltıcı etkisi olduğunu ortaya koymuştur (Albayrak, 2013: 80).

Kutsal bir varlığa yaklaşma çabası içerisine giren inançlı bir birey, dua, ibadet, dinî ayin ve törenlerle O'na güven ve bağlılığını ifade eder. Bu bağlamda dua ve ibadet ile ilgili yapılan dinî davranışlar, birey ile kutsal varlık arasında iman bağıyla kurulan çok özel bir ilişki oluşturur. Bu noktada dua ile Allah'a bağlanmanın güvenli bir sığınak olma özelliğinin doğrudan ilişkisi olduğu söylenebilir (Koç, 2005a: 77).

Kur'an'a bakıldığında da birçok ayette Allah'ın güvenli bir sığınak olduğundan bahsedilmektedir. Kehf Sûresi'nde (18/27) “*Rabbinin kitabından sana vahyedileni oku. O'nun kelimelerini değiştirecek hiçbir kimse yoktur. O'ndan başka asla bir sığınak (mültehide) da bulamazsın.*” şeklindeki ifade ile Allah'ın yakın

olmanın yanında güvenli bir sığınak olduğuna da vurgu yapılmaktadır. Tevbe Sûresi'nde (9/118) de *“Savaştan geri kalan üç kişinin de tövbelerini kabul etti. Yeryüzü bütün genişliğine rağmen onlara dar gelmiş, vicdanları da kendilerini sıktıkça sıkılmış, böylece Allah’ın azabından yine O’na sığınmaktan (melcee) başka çare olmadığını anlamışlardı. Sonra (eski hâllerine) dönsünler diye, onların tövbelerini de kabul etti. Şüphesiz Allah, tövbeyi çok kabul eden ve çok merhamet edendir.”* diyerek Allah’ın hoşlanmayacağı işler yapanlarında yine tövbe ile Allah’a sığınmaları öğütlenmektedir. (Diğer ayetler için bakınız: 2/67; 3/112; 7/200; 9/6; 11/47; 12/79; 16/98; 19/18 vb.)

Allah’tan her konuda yardım istenebileceğini ve Allah’ın bu isteklere cevap vereceğini Kur’an’ın birçok ayetinde görmek mümkündür. Bayraklı (2016: 141), dua ederken mü’minlerin Allah’tan neler isteyebileceğiyle ilgili şu ifadelere yer vermektedir:

“Bizi doğru yola iletmesini (1/6); düşmanların hilesini engellemesini (12/33-34); çeşitli şekillerde yardım etmesini (2/250); yükü hafifletmesini (2/286); hastalığı gidermesini (21/83); dünya ve ahirette iyilik vermesini (2/201); sıkıntıyı gidermesini (39/8); iyi evlat vermesini (7/189; 25/74); kalpleri saptırmamasını (3/8); mü’minleri kâfirlerin oyuncağı yapmamasını (60/5); Allah’ın nimetlerine şükretmeyi nasip etmesini (46/15), razı olacağı amelleri yapmayı temin etmesini (46/15); neslini ıslah etmesini (46/15), kalplerde kin bırakmamasını (59/10); inkâr eden toplumlara karşı yardım etmesini (2/286), zorluklara tahammül gücü vermesini (2/250); çocuklarının ve kendisinin ibadet yapmasını temin etmesini (14/40)...”

Tüm bu ayetlere bakıldığında kişinin her türlü sıkıntısı ile Allah’a dua ederek duayı bir başa çıkma yöntemi olarak kullanması, her istediğinde O’na ulaşabileceğine ve O’nun da karşılık vereceğine olan inancı, bağlanma kuramı açısından değerlendirildiğinde dikkate değerdir. Psikolojik bir sıkıntının ağırlığı içindeki insan, Allah’tan başka sığınağı olmadığını anlayarak her zaman, her yerde kendisini gören ve kollayan Allah’a dua ile yönelerek Allah’ı sıkıntılarını çözecek yegâne sığınak, dost ve makam olarak görmektedir (Bayraklı, 2016: 133). Duanın temelinde insanı çepeçevre kuşatan sonsuz bir gücün kabulü bulunmaktadır. Bu sayede insan etrafında kurşunlar dolaşırken dahi rahatça dua edebilmekte ve bu

gücün desteğiyle, kendini aşma arzusunu gerçekleştirebilmektedir (Albayrak, 2013: 51).

Duanın bazı psikolojik rahatsızlıklarda iyileştirici güce sahip olduğu psikolog ve psikiyatrlar tarafından da bilinen bir psikolojik realitedir. Konuyla ilgili yüksek öğrenim gençliği üzerinde yapılan bir alan araştırmasında, dua esnasında Allah'la ara sıra psikolojik yakınlık kurduklarına inananların oranı %60,3 iken, devamlı yakınlık içinde olanların oranı %32,3'tür. Aynı araştırmada, duanın kabul olup olmamasının, dinî inançlarında ve tutumlarında bir değişiklik meydana getirmediğini söyleyenlerin oranı ise %56,6'dır. Buna ilaveten, "dualar kabul olsa da olmasa da dua etmeye devam edilmelidir", diyenlerin oranı %29,4 olurken, gençlerin %91,5'inin duayı, 'tevekkül merkezli' algıladıkları tespit edilmiştir. Aynı evren üzerinde yapılan bir başka ampirik çalışmada ise; duanın psikolojik faydasına inananların oranı %92 olarak saptanmıştır (Koç, 2005b: 30).

Bu açıdan bakıldığında İslam'ın Allah tasavvuru *her an, her yerde, gören, işiten, haberdar olan ve bilen* özellikleriyle inananları için her zaman ulaşılabilir ve yanıt verebilir bir Tanrı'dır. Bireyin zorlu yaşam olaylarında kayıp ve yaslarında, tehlikeli durumlarında yanında Allah'ın olduğunu bilmesi ve dua ile ona ulaşıp rahatlama bağlanma figürünün sağladığı yakınlık, güvenli bir sığınak ve güvenli dayanak olma özellikleriyle paralellik gösterir. Allah'a güvenin bir diğer aşaması ise davranış boyutudur (Bonab ve Koohsar, 2011: 218). Araştırmanın bundan sonraki kısmında, Allah'a güvenin davranışlara yansıdığı en net örneklerinin yer aldığı Kur'an'daki peygamber kıssaları, bağlanma kuramı açısından ele alınmaya çalışılacaktır.

3.2.2.3. Peygamber Kıssalarında Allah'a Güven

İnsanın dua anında acizlik içinde olması, istediği şeye muhtaç ve mecbur olması gerekir. Kişinin duada "güçsüzlük bilinci" içerisinde olması ve sadece dudaktan dökülen kelimelerle değil, ruhta ve kalpte Allah'la kurduğu iletişimle her işte, her yerde ve her anda dua halinde olması önemlidir (Albayrak, 2013: 65-66). Bu hali, en güzel davranışa dökenlerde kuşkusuz peygamberlerdir. Allah'a güven, stresli durumlarda peygamberler ve inananlar tarafından başa çıkma stratejisi olarak

kullanılmıştır (Bonab ve Koohsar, 2011: 218). Âdem, İdris, Nuh, Hud, Salih, İbrahim, Lut, Yusuf, Yakup, Yunus, Musa, Zekeriya, İsmail, İsa ve Muhammed dâhil diğer peygamberlerle ilgili Kur'an'ın çeşitli öyküleri, Allah'ın hazır bulunma, erişilebilir olma, yardım çağrısına duyarlı olma, koruma ve bakım sağlama gibi birçok bağlanma figürü özelliğini kendisinde bulundurduğunu gösterir (Bonab ve diğerleri, 2013: 89).

İslam'a göre ilk insan olarak yaratılan Hz. Âdem ve eşi Hz. Havva şeytan tarafından kandırılarak (20/120) Allah'ın yaklaşımlarını yasakladığı ağacın meyvesinden yemeleri (7/20-22) üzerine tövbe ederek Allah'a sığınıp, dua ile yine O'na yönelmişlerdir (7/23). Diğer bir peygamber olan Hz. Nuh ise yıllarca kavmini Allah'a çağırdığı halde (29/14), kavmi kendisine inanmamış ve onu mecnun diyerek alaya alıp, taşlamakla tehdit etmişlerdir (26/116). İnanmayanları Allah'a şikâyet eden Hz. Nuh'un duası kabul olmuş (26/118-119; 71/1-28), Allah inanmayanları büyük bir tufanla helak edeceğini bildirmiştir (11/36-39; 25/37). Hz. Nuh, inşa ettiği gemiye, ona inananlarla birlikte binerek büyük tufandan Allah'ın izni ile korunmuştur (23/26-29). Ancak Nuh'un oğlu, Allah'ı inkâr edenlerden olduğu için kendisinin gelen tufandan dağa sığınarak kurtulabileceğine inanmış ancak bir peygamber oğlu olduğu halde Allah'a sığınıp güvenmediği için helak olmuştur (11/42-47).

Nuh Tufanı'ndan sonra helâk edilen bir diğer kavim, Hûd peygamberin kavmi, yani Âd kavmi olmuştur. Âd kavminin, Fussilet Sûresi'nde (41/15) kendilerini çok kuvvetli kimseler olarak gördükleri için kibirlenerek Allah'ı unuttuklarından bahsedilir. Ve onlar, uğultulu ve dondurucu şiddetli bir rüzgârla helâk edilirken (69/6; 51/41-42) Hz. Hud'u ve beraberinde iman etmiş kimseleri ise Allah rahmetiyle korumuştur (7/72; 11/53-58).

Kur'an kıssalarından Allah'a bağlanma ile ilişkilendirilebilecek bir diğer kıssa ise Hz. İbrahim'in kıssasıdır. Hz. İbrahim kavminin taptığı putların bulunduğu put haneye giderek onları kırmış ve ceza olarak yakılması emredilmiştir. Hz. İbrahim ise Allah tarafından ateşe serin ve selametli olması emredilerek korunmuştur (21/51-70; 29/24). Hz. İbrahim, eşi Hz. Hacer ve oğlu İsmail'i Allah'ın emri ile Mekke'ye bıraktığında da Hz. Hacer "Bizi burada kime bırakıyorsun?" sorusuna cevap alamamış ve sonrasında "Bunu Rabbim mi emretti?" diye sormuştur. "Evet." cevabını aldığı anda ise "Öyleyse Rabbim bizim muhafızımızdır. Bizi burada perişan

etmez” diyerek Allah’a olan bağıllık ve güven noktasında güzel bir örnek teşkil etmiştir (Buhari, Enbiya, 9).

Kur’an’da adı geçen bir diğer peygamber Hz. Salih de kavmi Semud tarafından yalancılıkla suçlanmış ve Allah onları alçaltıcı bir azap yıldırımı ve şiddetli bir sarsıntı ile helak ederken Salih peygamberi korumuştur (26/141-159; 41/17; 54/23-31; 69/5). Lut peygamberin kavmi Lut da Kur’an’da kötü işler yapan bir kavim olarak adlandırılırken Hz. Lut’un, dualarının neticesinde (26/169; 29/30), salih kimselerden olduğu için Allah tarafından rahmetle onlardan kurtarıldığı anlatılmaktadır (21/74-75).

Yakup peygamber de büyük oğullarının, kardeşleri Yusuf’u kıskanarak bir kuyuya atması ve sonra Hz. Yakup’a “Kardeşimizi kurt yedi.” diyerek yalan söylemeleri üzerine (12/16-18) Hz. Yakup, “Ben tasa ve üzüntümü ancak Allah’a arz ederim. Ben, Allah tarafından sizin bilmediğiniz şeyleri bilirim.” diyerek Allah’a sığınmıştır (12/18; 12/67; 12/86). Hz. Yusuf ise atıldığı kuyudan Allah’ın yardımıyla kurtulmuş (12/19), daha sonra başka imtihanlar yaşamış, zindana atılmış ve hepsinde yine Allah’a sığınmıştır (12/22-33). Allah da onu bir köle iken, Mısır’ın hazinelerinden sorumlu yüksek bir makama getirmiş ve sonunda babasıyla buluşturmuştur (12/55; 12/99).

Şuayb peygamberin de özellikle ölçü ve tartıda hile yapan Medyen kavmini uyardığı (11/84-87) ve netice alamayarak onlara Hud Sûresi’nde (11/88) şöyle hitap ettiği belirtilmektedir: “*Şu’ayb, şöyle dedi: ‘Ey kavmim! Söyleyin bakayım, ya ben Rabbimden gelen açık bir delil üzere isem ve katından bana güzel bir rızık vermişse! Ben size yasakladığımı kendim yapmak istemiyorum. Ben sadece gücüm yettiğince (sizi) düzeltmek istiyorum. Başarım ancak Allah’ın yardımı ile dir. Ben sadece O’na tevekkül ettim ve sadece O’na yöneliyorum.’*”

Hz. Musa’nın asası da, Firavun’un onun peygamber olduğuna inanmak için delil istemesi üzerine, Allah tarafından bir ejderhaya dönüşmüş ve mucize olarak eli bembeyaz olmuştur (7/103-117; 28/3-5). Yunus Sûresi’nde (10/84) Hz. Musa’nın kavmine “*Musa, ‘Ey kavmim! Eğer siz gerçekten Allah’a iman etmişseniz, eğer O’na teslim olmuş kimseler iseniz, artık sadece O’na tevekkül edin’ dedi.*” şeklinde öğüt verdiği anlatılır. Ancak yine de inanmayıp, Hz. Musa ve inananların peşinden giden Firavun’un elinden Hz. Musa Kızıldeniz’in ikiye bölünmesiyle kurtulmuştur. Hz.

Musa'nın ve ona inananların yalnızca Allah'a bağlanıp güvendikleri ve tehlikelerden ona sığındıkları görülmektedir. (7/136; 10/75-90; 17/101-103; 20/59-79; 26/10-68).

Allah'a dayanıp güvenen bir diğer peygamber ise Hz. Eyyüp'tür. Sad Sûresi'nde (38/44) *“Gerçekten biz Eyyûb'u sabreden bir kimse olarak bulduk. O ne güzel bir kuldu! O, Allah'a çok yönelen bir kimse idi.”* denilerek onun sıkıntı ve hastalıklarında hep Allah'a yöneldiği anlatılmaktadır (21/83; 38/41-44). Aynı şekilde Yunus peygamber de uzun süren tebliğin sonucunda kavminin imanından ümidi kesip öfkelenerek yanlarından ayrılmış ve bir gemiye binmiştir. Geminin fırtınaya kapılmasıyla denize düşen Yunus peygamber bir balığın karnına düşmüş ve pişman olarak Allah'a sığınmıştır (21/87; 37/123-148). Al-i İmran Sûresi'nde (3/38) *“Orada Zekeriya Rabbine dua etti: ‘Rabbim! Bana katından temiz bir nesil bahşet. Şüphesiz sen duayı hakkıyla işitensin’ dedi.”* şeklinde Hz. Zekeriya'nın da hayırlı evlat konusunda Allah'a yalvardığı ve duası kabul olunarak kendisine Yahya isimli bir evlat verildiği anlatılmaktadır (19/7-14).

Hız. İsa ve Meryem kıssası da Allah'ın kendisine bağlanan kişilere lûtfuna bir örnek teşkil eder. Kendisine insan eli değmediği halde Hz. İsa ile müjdelenen Hz. Meryem'in, Cebrail'e Meryem Sûresi'nde (19/18) şöyle dediği belirtilmektedir: *“Meryem, ‘Senden, Rahmân'a sığınırım. Eğer Allah'tan çekinen biri isen (bana kötülük etme)’ dedi.”* Sonrasında Hz. İsa'yı dünyaya getiren Hz. Meryem iffetsizlikle suçlanmış ancak Allah daha kundakta bir bebek olan Hz. İsa'nın konuşmasını sağlayarak onu bu suçlamadan kurtarmıştır (5/110; 9/47; 19/16-34; 21/91). Daha kundaktayken başlayan mucizeleri peygamberliğinde de devam eden Hz. İsa ise, Allah yolunda yardımcısı olan havarileri ile birlikte gökten sofraya inerek rızıklandırılmıştır (3/52; 5/112-115). Allah'ın izniyle çamurdan yapılmış kuşlara can veren, ölüleri diriltiren, anadan doğma körü iyileştiren Hz. İsa, kendisini öldürmeye gelenlerin elinden yine Allah'ın izni ile kurtulmuş ve Allah'ın katına yükseltilmiştir (3/49).

Aynı şekilde Hz. Muhammed Mekkelilerin İslam'ı kabul etmemeleri üzerine Taif'e gitmiş ancak oradan da taşlanarak ayrılmıştır. Bu olay sonrasında *“Merhametlilerin en merhametlisi”* ve yardım istenecek tek varlık olarak Allah'a sığınan peygamber (sav) dua etmişti. Yaratanla bağ kurmanın, ona sesini duyurmanın en kolay yolu olan dua netice bulmuş ve Cebrail vasıtasıyla Allah, isterse kendisine

zulmeden kavmi helak edeceğini söylemiştir. Ancak Hz. Peygamber, bu kavmin çocuklarından iman edenler çıkar ümidiyle bunu istememiştir (Buhari, Bed'ü'l-halk: 7).

Kur'an'da Al-i İmran Sûresi'nde (3/173) Hz. Muhammed ve sahabelerinin de bir savaş öncesi kendilerini toplanan bir ordu ile korkutanlara “ Allah bize yeter, O ne güzel vekildir.” dedikleri anlatılmaktadır. Hz. Muhammed, “*Hasbunallah ve nimel vekil ve nimel Mevla ve nimen-nesir*” olarak kalıplaşan “*Allah-ü Teâlâ, bize yeter, O ne güzel vekildir. Ne güzel Mevla ve ne güzel yardımcıdır.*” şeklindeki zikir ile mü'minlerin Allah'a sıkıntılı ve zor zamanlarda sığınmaları gerektiği öğütlenmektedir. Nitekim Hz. Muhammed ve sahabeler, Allah'a sığınmaları neticesinde meleklerle korunmuş ve neticesinde inananlar büyük bir zafer kazanmıştır (3/123-125; 8/9-10). Başka bir savaşta da Ahzab Sûresi'nde (33/22) “*Mü'minler, düşman birliklerini görünce, 'İşte bu, Allah'ın ve Resûlünün bize vaad ettiği şeydir. Allah ve Resûlü doğru söylemişlerdir.'* dediler. Bu, onların ancak imanlarını ve teslimiyetlerini artırmıştır.” denilerek, daha birçok savaşta Allah'ın yardımını hisseden Müslümanların Allah'a duydukları bağlılığın zor durumlarda daha da arttırdığından bahsedilmektedir (9/25-26; 9/91; 9/111).

Kur'an'da ve hadislerde yer alan bu ve benzeri kıssalar incelendiğinde, yaşamlarının önemli ve belirleyici anlarında Allah'ı ideal bir bağlanma figürü olarak gören birçok karakterin olduğu gözlenebilir. Çoğu Kur'an kıssasında güvenli bağlanma örnekleri mevcutken bazı güvensiz bağlanma stillerine referanslar da vardır. Ayrıca bu hikâyeler bugünün Müslümanlarına şunu hatırlatmaktadır: Siz de onlar gibi Allah'a sığınıp, yalnız ondan yardım istediğinizde, Allah size de yardım edecektir (Bonab ve diğerleri 2013: 92). Bu bölümde İslam'ın temel kavramlarında, Allah'a duada ve peygamber kıssalarında güvenli bir sığınak ve güvenilir bir dayanak olarak Allah'ın ideal bağlanma figürü olabileceği açıklanmaya çalışılmıştır. Şimdi ise bir diğer nokta olan ibadetlerde bağlanma kuramının yansımaları ele alınacaktır.

3.2.3. Bağlanma Kuramı Açısından İslami İbadetlere Bir Bakış

şuana kadar ele aldığımız dua ile Allah’a yaklaşma ve sığınma durumları, ibadet kavramı içinde geçerlidir. Dua ve ibadetin ortak amacı, insanı Allah’a yaklaştırmaktır. Dua ve bir çeşit fiilî dua olarak dűřünebileceğimiz namaz kavramı simgesel ritűellerdir. Dua daha evrensel bir simge olmakla birlikte, namaz İslam dinin özel bir simgesidir (Albayrak, 2013: 88-92). Miraç hadisesinde mü’minlere belirli vakitlerde farz kılınan namaz Allah’a bağlılığın sadece onun huzurunda olmanın en somut şeklidir. Her rekâtında daha önce de belirttiğimiz gibi okunan Fatiha Sűresi’nde “yalnız ona ibadet edip yalnız ondan yardım dilediğini” söyleyen bir mü’minin, secde anı da O’na en yakın olduğu an olarak kabul edilir. Namaz, Allah’a ulaşma, O’nu anlama ve O’nunla muhabbet etme fırsatı bulmak olarak addedilebilir. Hz. Muhammed’in mirata, Allah’a en yakın olduğu anda, gűnde en az beř kere miraca ıkma Allah’la buluşma fırsatıdır (Brodbeck, 2017: 97-101).

Bireyi kötűlűklerden korunma imkânı veren namaz, kul ile Allah arasında bir buluřmadır. Namaz, ruhun Allah’a baęlılıęını hissettięi, nefsin dűnya hayatının deęerlerinden daha üstűn deęerler bulduęu bir baęlanma řeklidir. İslâm inaniřında bir itaat davranıřıdır olan namazda amaç, sevaptan ziyade Allah’ın sevgisini kazanmaktır. Bir zikir çeřidi olarak namaz, insanı Rabb’ine yaklařtırır ve namazla kiřinin baęıřlanma umudu gűçlenir, içinde gönűl rahatlıęı olurur. Kur’an’da namazın felaha erdirdięinden bahsedilir (2/2-5). Hz. Peygamber de “Bir topluluk Allah’ı zikretmek üzere oturursa, melekler onları kuřatır, rahmet onları kaplar, üzerlerine sekine (huzur, feyiz) iner ve Allah onları yanındakilere (meleklerle) zikreder.” řeklindeki beyanı ile Allah’ı zikretmenin insanın içinde huzur ve sűkűnet yaydıęını dile getirmiřtir (Aydın, 2009: 96-97).

Mü’minlerin oluřturduęu uzun saflar, namaz anında, “Allahű Ekber” nidalarının çınlaması namazı kurumsal bir dua haline dűnűřtűrmektedir (Albayrak, 2013: 61). Bu açıdan kiřinin gűnde beř vakit bűyle bir ibadetle Tanrı’ya yűnelmesi, bir çocuęun keřfetme sürecinde annesini gűvenli bir dayanak olarak gűrűp aralıklarla onun yanına gidip yakınlık aramasına benzetilebilir. Baęlanma figűrűne duyulan yakınlık hissi açısından deęerlendirildięinde namaz, Allah’a en yakın olunan ve bu yakınlıęın sűrekli hissedilebildięi bir ibadettir.

İslam'ın temel ibadetlerinden bir diğeri olan oruç da sadece aç kalmak gibi görünse de, kendini Allah huzurunda hazır bulma halidir. Diğer ibadetlerde olduğu gibi oruç ibadetinde de hem beden, hem de ruh eş zamanlı olarak ilahi şuurda sabitlenir. Fakat oruçta dikkati çeken, kulun gün boyunca hem bedenen hem de zihnen Allah'ın huzurunda olma bilinciyle tam bir teyakkuz halinde olmasıdır (Uysal, 2007: 20).

İslam dinindeki temel ibadetlerinden birisi olan oruç ibadeti, ruhun nefsin emrine girmeme mücadelesinde koruyucu tedbirlerin başında gelir ve nefsi kontrol altına almanın bir metodu, nefs-i emmârenin özellikleri olan kötü söz ve kötü davranışları, eli, dili vs. bütün organları kontrol etmenin de bir yöntemidir. Oruç ibadeti ile öfke arasındaki ilişkinin araştırıldığı bir çalışmada, oruç Allah rızası için ve ibadet niyetiyle yeme, içme, cinsel istek ve arzularını belli bir süre engelleyerek kendisi üzerinde otokontrol sağlayabilen ve bunu bir ay devam ettirerek kişiliğinde alışkanlık haline getirebilen bir ibadet olarak tanımlanmıştır. Bu şekilde oruç tutan bir kimse, öfkelenildiği zaman öfke duygusu üzerinde de kontrol sağlayabilmektedir (Kımtır, 2015: 9-48). Bağlanma açısından bakıldığında bu ibadette de Allah'ın sürekli kendisini gördüğü bilinciyle O'na yaklaşma çabası içinde olan kul, Allah'a ideal bir bağlanma figürü olarak güvenli bağlanmış sayılabilir.

Müslüman kalma şuurunu diri tutan ve Allah'a yaklaştıran ibadetlerden bir diğeri olan hac ibadeti de “Lebbeyk Allahümme Lebbeyk!/ Huzuruna geldim, emrine amadeyim, buyur Allah'ım” seslenişiyle başlar. Yakınlık anlamına gelen *Kurban* ibadetiyle Allah'a tam anlamıyla yaklaşıp kötülüklerden uzaklaşıp her türlü isteğine cevap verildiğine inanarak Kâbe'den ayrılmayla son bulur (Görmez, 2015: 95-99). Kurban keserken hayvanı kesmeden önce içlerindeki nefsanî arzu ve istekleri kurban eden Müslümanlar, bu ibadetle Allah'a yaklaştıklarına inanırlar (Şeker ve Karakurt, 2018: 184)

Hac ibadetinin en önemli rükünlerinden olan Kabe'yi tavaf etmek, birinin etrafında dönmek, sembolik anlamda derin bir bağlılığı ve onun istediği her şeyi yapabileceğini gösteren bir harekettir. Bu bakımdan tavaf, yalnızca Allah'a yönelmenin, yalnızca onun huzurunda eğilmenin ve ondan başkasına ibadet etmemenin fiilî bir göstergesidir. Annesine karşı suç işlemiş bir çocuğun, onun eteğine sarılarak affını istemesini temsil etmektedir. Kul, bu şekilde manen ve

mecazen eteğine sarılarak af dilediği, yakınlık ve lütuf talep ettiği Allah’a sığınmakta, dayanmakta ve kulluğunu arz etmektedir. Kâbe’nin Müslümanlar tarafından Allah’ın evi olarak kabul edilmesi, Allah’ın varlığının hacılar tarafından bu mekânda daha yakından hissedildiğini söylemek mümkündür (Geçioğlu, 2016: 226). Bu açıdan bakıldığında hac ibadetinin de Allah’a yakınlık ve bağlılık açısından ideal bağlanma figürü ile kurulan ilişkiyi sağlayan bir ibadet olduğu söylenebilir.

Namaz, oruç, hac, kurban gibi ibadetler, bireyin kendini aşkın varlık olan Tanrı’ya çok yakın hissettiği, onunla deruni ilişkiler kurduğu hissi veren özel bir tecrübe ve bu tecrübeye dayalı her türlü eylem ve uygulamalardır (Koç, 2005b: 31) . Bu ibadetlerin tümünde kişi, yanında kimse olmasa bile Allah’ın her an onunla olduğuna inanıp bu yakınlığı hisseder ve bu şekilde Allah’a güvenli bir bağlanma gerçekleştirdiğine dair bir düşünce ortaya konabilir.

Yakınlık arayışı, bilge ve güçlü olması, güvenli bir sığınak ve dayanak olması gibi özelliklerinin yanında bağlanma figüründe gözlenen bir başka özellik, bağlanma figürü olmadığında kişinin duyduğu kaygıdır. Bir sonraki başlık altında bu “ayrılık kaygısı”nın Allah’a bağlanmadaki durumu incelenecektir.

3.2.4. Ayrılık Kaygısıyla Baş Etme Yöntemi Olarak Allah’a Bağlanma

Bir bağlanma figürüne güvenli bağlanma gerçekleştiren bir birey, bağlanma figüründe yakınlık arayışı içerisinde olduğu süreçte aynı zamanda ayrılık kaygısı da yaşar (Bowlby, 2015: 258). Birinci bölümde genişçe değinildiği gibi annenin ya da bakım verenin bulunmadığı anlardan üç tür tepki görülür: Protesto, umutsuzluk ve kopma. Bağlanma figürü bulunmadığında bu tepkileri veren çocuk, daha sonra kaygı öfke ve üzüntü duyguları yaşar (Bowlby, 2012: 61-65; Bowlby, 2014b: 41-42; Bowlby, 2014c: 63; Jerga ve diğerleri, 2011:3).

Bağlanma figürünün kaybedilmesinden dolayı ayrılık kaygısı yaşayan insan için her yerde hazır bulunan Allah, sıradan bir bağlanma figüründen oldukça farklıdır. Hadid Sûresi’nde (57/4) “*Nerede olsanız, O sizinle beraberdir. Allah, bütün yaptıklarınızı hakkıyla görendir.*” şeklindeki ifadelerle kulunu her zaman görüp gözettiğini, O’nunla beraber olduğunu ifade eden Allah, bir Müslüman için tam anlamıyla ideal bir bağlanma figürü sayılabilir (Bonab ve diğerleri, 2013: 96).

Aynı zamanda Allah, bağlanma figürünü kaybeden insanlar için de güvenli bir sığınaktır. Allah, İnşirah Sûresi'nde (94/1-8) zor durumlarla karşılaşıldığında “*Ancak Rabbine yönel ve yalvar*” ifadeleriyle bu zorlukları aşmada Rabb'in bir kolaylık vereceğini hatırlatmaktadır. Ebeveyni ölen yetişkinler arasında yapılan araştırmalarda katılımcıların ölümü, Allah'ın takdiri olarak gördüklerinden dolayı sabır ve tevekkülle karşıladıkları, cenaze işlemlerine bir fiil katılarak taziyeleri kabul ettikleri ve cennette kaybettikleri kişi ile kavuşmak için Allah'a dua ettikleri sonucuna ulaşılmıştır. Bu sayede Allah'a güvenli bağlanan bir kişinin ölümü kabullenmesi de daha kolay olmaktadır (Çınar, 2017: 71).

Diğer taraftan Tanrı'ya güvensiz bağlanan bireylerin, ahiret hayatının bilinmezliği, günahlarının cezalandırılacağı endişesi nedenleriyle ölüm, onlar için bir tehdit, endişe verici bir durum olabilir. Tanrı'ya güvenli bir bağlanma geliştiren bireyler için ise, Tanrı'nın sürekli yanında olduğunu algıladığı için, bağlanma teorisinde annenin, bebeğinden ayrılması durumunda ortaya çıkan ayrılık protestosu Tanrı-kul ilişkisi için söz konusu değildir. Çünkü Tanrı bu dünyada da, ahirette de kuluyla beraber olmaya devam edecektir (Çınar, 2016: 324). Ölümün bir son olmadığının bilincinde olan bir mü'min için ölüm, ideal bağlanma figürü Allah'a kavuşma olarak da algılanılabilmektedir. Örneğin, ünlü mutasavvıf Mevlana için ölüm, *şeb-i arus* “Sevgili”ye yani ezeli ve ebedi gerçek olan Allah'a kavuşma, onunla buluşma anıdır (Emiroğlu, 2017: 192).

SONUÇ

Bu nitel çalışmada, Kur'an'daki Allah tasavvurunun ideal bir bağlanma figürü olarak değerlendirilip değerlendirilemeyeceğini incelenmiştir. Müslümanların Kur'an'dan edindikleri Allah tasavvurunun güvenli bağlanma stili ile bağlanılabilecek ideal bir bağlanma figürü olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Beşikten mezara birçok ilişkinin temelini oluşturan ilk bakım veren kişi, -çoğu zaman anne- ile çocuğun arasında oluşan bağlanma davranışının, Allah ile ona inanan bir mü'min arasında da kurulabileceği tespit edilmiştir.

Araştırmanın ilk bölümünde ele aldığımız John Bowlby'nin ortaya koyduğu bağlanma kuramı ve sonrasında bu kuramı genişleten Mary Ainsworth gibi bilim insanlarının bulgularıyla anne-çocuk ilişkisinin hayatın ilerleyen zamanlarında dahi kullanılacak bağlanma davranışı için temel oluşturduğu görülmüştür. Özellikle Hazan ve Shaver'ın belirttiği, kişinin kurduğu romantik ilişkilerde dahi anne ile ilişki sonucu oluşan *güvenli*, *kaygılı-kararsız* ve *kaçınan* bağlanma tiplerinin etkili olduğu anlaşılmıştır.

Kirkpatrick'ın iddia ettiği şekliyle bu romantik ilişkilerde etkili olan bağlanma davranışı aynı şekilde Tanrı ile kurulan ilişkiye de temel oluşturmaktır. Bu nedenle çalışmamızda Tanrı tasavvurunun oluşum ve gelişim süreci tarihsel süreç göz önüne alınarak felsefi ve psikolojik geri planda incelenmiştir.

Anne-çocuk arasındaki bağlanma ilişkisinin, Allah-kul arasındaki ilişkiye etkisi ile ilgili sınırlı sayıda araştırma olduğu düşünüldüğünde özellikle İslam'ın kutsal kitabı Kur'an'dan yola çıkarak oluşturulan Allah tasavvurunun ortaya konulması önem arz etmektedir. *Her şeyi bilme*, *her şeye gücü yetme*, *her şeyi görüp işitme* ve *her zaman ulaşılabilir olma* gibi ideal bağlanma figüründen beklenen özellikler ile Allah'ın el-Âlim, el-Veliyy, el-Kadir, el-Basir, es-Semi gibi Esmâü'l-Hüsna'da yer alan isimleri karşılaştırıldığında, Allah'ın kendisine inananlar için ideal bir bağlanma figürü olabileceği ortaya çıkmıştır. Ayrıca *seven*, *bakım veren*, *yakınında olan* özellikleri de Allah'ın er-Rahman, er-Rahim, el-Vedüd, er-Rezzak, yine el-Veliyy gibi isimlerini hatırlatmaktadır.

Bağlanma figüründen beklenen özelliklerin bir diğeri olan *güvenli bir sığınak* ve *güvenilir bir dayanak olma* özelliklerinin İslam'ın temel kavramlarında,

Kur'an'da geçen peygamber kıssalarında ve tehlike anlarında dua ile Allah'a sığınan ve yapacağı her işe onunla başlayan, onu güvenli bir dayanak olarak gören her mü'minin hayatında yer aldığı görülmüştür. Diğer taraftan bağlanma figürünün kaybı sırasında kişinin ayrılık kaygısı yaşaması durumuna Allah-kul arasındaki ilişkide rastlanmamıştır. Çünkü Allah'ın her an ve mekânda kullarının yanında, onları el-Hafız ismiyle koruyup kollayan olduğuna inanılmaktadır. Dua ile Allah'a yaklaşmanın da güvenli bağlanma sürecine katkısı olacağı açıktır.

Yapılan araştırma neticesinde edinilen sonuçlar dikkate alındığında bu çalışmanın ilahiyat alanında özellikle din eğitimi ve öğretimi ile ilgili yapılacak çalışmalara katkısı olabileceğini düşünüyoruz. Bağlanma figürü ile kaygılı-kararsız ya da kaçınan bağlanma tipi geliştiren her yaştan bireye, Allah'ın ideal bir bağlanma figürü olduğu anlatılabilir. Bu sayede tehlikelerden ve zorlu yaşam olaylarından Allah'a sığınabileceği ya da bir çocuğun keşfetme davranışındaki gibi yeni bir hayatı keşfederken Allah'ı güvenli bir dayanak olarak görebileceği hatırlatılabilir. Ayrıca bağlanma kuramı temelli eğitim programları, hem okul öncesi dönem hem de okul dönemi öğrencileri için dinî eğitim çalışmalarında kullanılabilir.

Bu araştırma sadece teorik zeminde ele alındığı için deneysel veriden âzâdedir. Müslümanların Allah'a bağlanmasına yönelik, kültüre ve dinî altyapıya uygun nicel veya nitel ampirik araştırmalar yapılmalıdır. Çünkü bu çalışmada sadece Kur'an'ın ve bazı hadislerin perspektifinden ortaya koyduğumuz Allah tasavvurunun, inanan bir kişi tarafından nasıl algılandığı, farklı çalışmalarla ortaya konulmalıdır. Biz çalışmamızın, bu araştırmalar için geniş bir teorik çerçeve oluşturduğunu düşünmekteyiz.

Ayrıca bizim çalışmamızda sadece Kur'an'daki ayetlerle ve destekleyici birkaç hadisle sınırlandığımız İslam'ın Allah tasavvuru ile ilgili din psikolojisi kapsamında yapılacak daha geniş kapsamlı ve ampirik çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır. Bununla birlikte namaz, oruç, hac gibi ibadetlerin Allah'a bağlanma açısından inananlar üzerinde nasıl etki bıraktığı da ayrıca araştırma konusu yapılabilir.

Psikolojik danışmanlık ve rehberlik alanında lisans eğitimi almış biri olarak yaptığım bu çalışma sonrasında, din psikolojisi sahasında daha fazla psikolog ve

psikolojik danışmanın araştırma yapmasının bu alana çok daha fazla katkı sağlayabileceğine inanıyorum.

KAYNAKÇA

Akbay, S. E. (2015). *Ana-Babaya Bağlanma ile Romantik Yakınlık ve Otantik Benlik Arasındaki İlişkilerde Bağlanma Stillerinin Aracı Rolünün İncelenmesi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Mersin: Mersin Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Akyüz, Z. (2010). *Gençlerde Benlik Saygısı ve Tanrı Tasavvuru*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Albayrak, A. (2013). *Gençlerde Dua Psikolojisi*. Bursa: Düşünce Kitapevi Yayınları.

Alçelik, Z. (2013). *Yaşlılık Döneminde Tanrı Tasavvuru ve Benlik Saygısı*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aliyeva, T. (2011). *Lev Vygotsky'nin Bilişsel Gelişim Teorisi Açısından Çocuklarda Dini Gelişim*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Altuntaş, H. ve Şahin, M. (2011). *Kur'an-ı Kerim Meâli*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

Arslan, A. (2006). *İlkçağ Felsefe Tarihi 1: Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Arslan, E. (2008). *Bağlanma Stilleri Açısından Ergenlerde Erickson'un Psiksosyal Gelişim Dönemleri ve Ego Kimlik Süreçlerinin İncelenmesi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Arslan, M. (2011). *365 Kur'an Kelimesi*. İstanbul: Erkam Yayınları.

Atik, E. L. (2013). *Liseli Ergenlerde Bağlanma Stilleri ve Psikolojik Sağlamlık Düzeyleri Arasındaki İlişkide Öz-Yansıtma ve İçgörünün Rolü*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Bilim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Aydın, A. R. (2009). İnanma İhtiyacı ve Dini Ritüellerin Psikolojik Değeri. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. IX: 3.

Ayten, A. (2012). *Din Psikolojisi: Din ve Maneviyata Psikolojik Yaklaşımlar*. İstanbul: İz yayıncılık.

Ayten, A. (2006). William James (1842-1910) ve Din Psikolojisinde Tecrübe Merkezli Bir Yaklaşım. *İslamî Araştırmalar Dergisi*. 457-464.

Ayten, A. ve Sağır, Z. (2014). Dindarlık, Dinî Başa Çıkma ve Depresyon İlişkisi: Suriyeli Sığınmacılar Üzerine Bir Araştırma. *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*. 47: 5-18.

Bartholomew, K. (1990). Avoidance of Intimacy: An Attachment Perspective. *Journal of Social Personality Relationships*. 7: 147-178.

Bartholomew, K. ve Horowitz, L. M. (1991). Attachment Styles Among Young Adults: A Test of a Four-Category Model. *Journal of Personality and Social Psychology*. 61(2): 226-244.

Bayraklı, B. (2016). *Allah Tasavvuru*. İstanbul: Düşün Yayıncılık.

Bayraktar, F., Sayıl, M. ve Kumru, A. (2009). Liseli Ergenler ve Üniversiteli Gençlerde Benlik Saygısı: Ebeveyn ve Akrana Bağlanma, Empati ve Psikolojik Uyum Değişkenlerinin Rolü. *Türk Psikoloji Dergisi*. 24(63): 48-63.

Beck, R. ve McDonald, A. (2004). Attachment to God: The Attachment to God Inventory Tests of Working Model Correspondence, and An Exploration of Faith Group Differences. *Journal of Psychology and Theology*. 32(2): 92-103.

Bennett, S. ve Nelson, J. K. (2010). Contemporary Theory and Research on Adult Attachment: Where is the Field Today? *Adult Attachment in Clinical Social Work* (ss. 31-55). Washington: Springer Science+Business Media.

Bettmann, J. E. (2006). Using Attachment Theory To Understand The Treatment Of Adult Depression. *Clinical Social Work Journal*. 34(4): 531-542.

Bilgin, N. (2011). *İnsan İlişkileri ve Kimlik*. İstanbul: Sistem Yayıncılık.

Boccia, M. L. (2011). Human Interpersonal Relationships and the Love of the Trinity. *Priscilla Papers*. 25(4): 22-26.

Bolat, S. (2016). *İslam Felsefesinde Teşekkül Dönemi Tanrı Tasavvuru:İbn Hazm'ın "Er-redd Ale'l-Kindi El-feylesuf" Risalesi Merkezli Bir İnceleme*. Ankara: Araştırma Yayınları.

Bolattekin, A. (2014). *Anne-Babanın Bağlanma Stilleri, Anne-Baba Tutumları ve Çocuklarındaki Davranış Problemleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bonab, B. G. ve Koohsar, A. A. (2011). Reliance on God as a core construct of Islamic psychology. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*. 30: 216-220.

Bonab, B. G., & Namini, A. S. (2010). The Relationship between Attachment to God and Reliance on God. *Procedia Social and Behavioral Sciences*. 5: 1098-1104.

Bonab, B. G., Miner, M. ve Proctor, M.T. (2013). Attachment to God in Islamic Spirituality. *Journal of Muslim Mental Health*. 7(2): 77-104.

Booth, P. B. ve Jernberg, A. M. (2017). *Theraplay: Bağlanma Temelli Oyun Aracılığıyla Ebeveynlere ve Çocuklara Daha İyi ilişkiler Kurmakta Yardım Etmek*. Çev. Melis Gültekin, İstanbul: Gün Yayıncılık.

Bowlby, J. (2012). *Bağlanma ve Kaybetme-1, Bağlanma*. Çev. Tuğrul Veli Soylu. İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Bowlby, J. (2014a). *Bağlanma ve Kaybetme-2, Ayrılma*. Çev. Müge Günay. İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Bowlby, J. (2015). *Bağlanma ve Kaybetme-3, Kaybetme*. Çev. Nur Nirven ve Nüket Diner. İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Bowlby, J. (2014b). *Güvenli Bir Dayanak: Ebeveyn-Çocuk Bağlanması ve Sağlıklı İnsan Gelişimi*. Çev. Sarp Güneri. İstanbul: Acar Matbaacılık.

Bowlby, J. (2014c). *Sevgi Bağlarının Kurulması ve Bozulması*. Çev. Meltem Kamer. İstanbul: Acar Matbaacılık.

Boyacıoğlu, İ. ve Sümer, N. (2011). Bağlanma Boyutları, Otobiyografik Bellek ve Geçmiş Kabul Etme. *Türk Psikoloji Dergisi*. 26(67): 105-118.

Bracy, J. (2011). *Yearnings: Stories of Insecure Attachment and the Journey to Connect to God*. California: ProQuest LLC.

Bradshaw, M., Ellison, C. G. ve Marcum, J. P. (2010). Attachment to God, Images of God, and Psychological Distress in a Nationwide Sample of Presbyterians. *Int J Psychol Relig*. 20(2): 130–147.

Bretherton, I. (1992). The Origins Of Attachment Theory: John Bowlby And Mary Ainsworth. *Developmental Psychology*. 28: 759-775.

Brodbeck, R. C. (2017). *Tozun Aşkı*. İstanbul: Kapı Yayınları.

Budak, S. (2017). *Psikoloji Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Buhari, M. İ. (2009). *Sahih-i Buhari ve Tercemesi*. Çev. Mehmet Sofuoğlu. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Burnet, J. (1950). *Greek Philosophy: Thales to Plato*. London: Macmillan.

Cattani, F. (2015). *A Benevolent God Image as a Psychotherapeutic and Theological Resource*. Toronto: The Faculty of Emmanuel College.

Cevizci, A. (2009). *Felsefe Tarihi*. Bursa: Say Yayınları.

Chopik, W. J., Edelstein, R. S., & Fraley, R. C. (2013). From the Cradle to the Grave: Age Differences in Attachment From Early Adulthood to Old Age. *Journal of Personality*. 81(2): 171-183.

Corey, G. (2008). *Psikolojik Danışma, Psikoterapi Kuram ve Uygulamaları*. Çev. Tuncay Ergene. Ankara: Mentis Yayıncılık.

Cüceloğlu, D. (2004). *İnsan ve Davranış*. İstanbul: Remzi Kitapevi.

Çamurlu Keser, C. (2006). *Annenin Bağlanma Düzeyi ve Çocuk Yetiştirme Sürecinin Çocuğun Bağlanma Düzeyine Etkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çıkılı Uytun, M., Öztop, D. B. ve Eşel, E. (2013). Ergenlik ve Erişkinlikte Bağlanma Davranışının Değerlendirilmesi. *Düşünen Adam The Journal of Psychiatry and Neurological Sciences*. 26(2): 177-189.

Çınar, M. (2016). Tanrı'ya Bağlanma Tarzı ve Ölüm Kaygısı İlişkisi Üzerine Bir Araştırma. *İLTED*. 1(45): 313-338.

Çınar, M. (2017). Yas Psikolojisi: Yas ve Dindarlık İlişkisi Üzerine Ampirik Bir Araştırma. *Turkish Studies*. 12(2): 57-74.

Çoşkun, İ. (2009). Matürîdî Düşüncede Allah-İnsan İlişkisi. *Hikmet Yurdu Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*. 2(4): 17-46.

Demirci, E. (2004). *Evlilikte Bağlanma ve Çatışmayı Yönetmede Bağlanma Stillerinin Etkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Demirdağ, M. F. (2017). Bağlanma Teorisi'nin Kökenleri: John Bowlby ve Mary Ainsworth. *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1(2): 76-90.

Descartes, R. (1991). *Meditations On First Philosophy*. Çev. Elizabeth S. Haldane. Cambridge: Cambridge University Press.

Elliot, A. J. ve Reis, H. T. (2003). Attachment and Exploration in Adulthood. *Journal of Personality and Social Psychology*. 85(2): 317-331.

Emiroğlu, İ. (2017). *Mevlana'nın Düşünce Dünyası*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.

Erbaş, S. (2015). *Yeme Tutumlarının Nesne İlişkileri Kuramı Çerçevesinde İncelenmesi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Erdoğruca Korkmaz, N. (2012). *Bağlanma, İnsan-Tanrı İlişkisi ve Psikolojik İyilik Hali*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Erözkan, A. (2011). Üniversite Öğrencilerinin Bağlanma Stilleri ve Karar Stratejileri. *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*. 2(3): 60-74.

Esen, M. (2008). İman Kavramı Üzerine. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 49 (1): 79-91.

Fakhretdinov, F. (2013). *Plotinus ve Fârâbi'de Tanrı Tasavvuru*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Farabi, (2001). *El-Medinetü'l Fâzıla*. Çev. Nafiz Danışman. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Fiedorowicz, L. (2010). *Components of Religious Beliefs, Religious Maturity, and Religious History as Predictors of Proscribed and Non-Proscribed Explicit and Implicit Prejudices*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Chicago: Loyola University Chicago.

Freud, S. (2000). *Bir Yanılsamanın Geleceği Uygarlık ve Hoşnutsuzlukları*. Çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınları.

Freud, S. (2018a). *Dinin Kökenleri*. Çev. Selçuk Budak. İstanbul: Öteki Yayınevi.

Freud, S. (1928). *Psychopathology of Everyday Life*. New York: T Fisher Unwin Limited.

Freud, S. (2018b). *Totem ve Tabu*. Çev. Elif Yıldırım. İstanbul: Oda Yayınları.

Gazâlî. (2002). *Felsefenin Temel İlkeleri (Makâsıdu'l-Felâsife)*. Çev. Cemaleddin Erdemci. Ankara: Vadi Yayınları.

Geçioğlu, A. R. (2016). Hac İbadetine Psikolojik Bir Yaklaşım. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 16(1): 219-243.

Gerson, G. (2004). Object Relations Psychoanalysis as Political Theory. *Political Psychology*. 25(5): 769-794.

Gollnick, J. (2001). Development of the God-image in Carl Jung's Psychology and Spirituality. *Studies in Religion/Sciences Religieuses*. 30(2): 179-192.

Gökberg, M. (2012). Hegel'in Felsefesi-Yaşayan Yönleriyle. *İstanbul Üniversitesi Felsefe Arkivi Dergisi*. 18: 11-22.

Görmez, M. (2015). *Kalbin Erbaini*. Ankara: Otto Yayınları.

Gündoğan, M. (2015). *Eşlerin Bağlanma Tarzları İle Çift Uyum Düzeyi Arasındaki İlişkinin Araştırılması*. (Yayımlanmamış Uzmanlık Tezi). Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi Tıp Fakültesi.

Gündüz, Ş. (2016). Dinler Tarihine Giriş. *Yaşayan Dünya Dinleri* (ss. 2-20). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

Günenç, M. (2009). *Kant'ın Tanrı Anlayışı*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Güvenç, B. (1999). *İnsan ve Kültür*. İstanbul: Remzi Kitapevi.

Hamilton, E. (2016). *Mitologya*. Çev. Ülkü Tamer. İstanbul: Varlık Yayınları.

Hayta, A. (2017). *Allah'a Bağlanmak*. İstanbul: Onto Yayınevi.

Hayta, A. (2006). Anneden Allah'a: Bağlanma Teorisi ve İslâm'da Allah Tasavvuru. *Değerler Eğitimi Dergisi*. 4(12): 29-63.

Hayta, A. (2010). Nesne İlişkileri Kuramı ve Tanrı Tasavvuru Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme. *Değerler Eğitimi Dergisi*. 8(20): 39-79.

Hazan, C. ve Shaver, P. R. (1998). Bağlanma: Yakın ilişkilerle ilgili Araştırmalar İçin Bir Çerçeve. Çev. Ali Dönmez, *Psychological Inquiry*. 5(1): 1-49.

Hazan, C. ve Shaver, P. (1987). Romantic Love Conceptualized as an Attachment Process. *Journal of Personality and Social Psychology*. 52(3): 511-524.

Hegel, G. W. F. (2011). *Seçme Parçalar*. Çev. Hüseyin Demirhan. Ankara: Onur Yayınları.

Heller, S. (2005). *Freud: A to Z*. Canada: John Wiley & Sons, Inc.

Hoffman, L. (2011). Religious Experience in a Cross-Cultural and Interfaith Context: Limitations and Possibilities. *Pastoral Psychol.* 1-14.

Hong, Y., Fang, Y., Yang, Y. ve Phua, D. Y. (2013). Cultural Attachment: A New Theory and Method to Understand Cross-Cultural Competence. *Journal of Cross-Cultural Psychology*. 44(6): 1024-1044.

Hökelekli, H. (2011). Din Psikolojisi Bilimi. *Din Psikolojisi* (ss. 2-23). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Hume, D. (1896). *A Treatise of Human Nature*. Oxford: Clarendon Press.

Hume, D. (1990). *Dialogues Concerning Natural Religion*. London: Penguin Books.

İbn Mace, M. Y. (2012). *Sünen-i İbni Mace Tercemesi ve Şerhi*. Çev. Haydar Hatipoğlu. İstanbul: Karaman Yayınları.

İbn Rüşd. (2016). *Din - Felsefe Tartışması*. Çev. Hüseyin Portakal. İstanbul: Cem Yayınevi.

İbn-i Sina. (2005). *Metafizik: El-İlahiyat, Kitab'ü-ş Şifa*. Çev. Ekrem Demirli ve Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık.

İlaslan, Ö. (2009). *Çocukların Bağlanma Davranışlarının Özlük Nitelikleri ve Anne Bağlanma Stillerine Göre İncelenmesi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İslamoğlu, M. (2013). Esmâ-i Hüsnâ: Arştan Bilincin Arzına Uzanan El. *Kur'ani Hayat* . 6(29): 3-10.

Jerga, A. M., Shaver, P. R. ve Wilkinson, R. B. (2011). Attachment Insecurities and Identification of At-Risk Individuals Following The Death of A Loved One. *Journal of Social and Personal Relationships*. 1–24.

Jones, E. (2004). *Sigmund Freud- Yaşamı ve Eserleri*. Çev. Emre Kapkın ve Ayşen Tekşen Kapkın. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Jones, E. (1953). *The Life and Work of Sigmund Freud*. New York: Basics Books INC.

Jung, C. G. (2005). *Dört Arketip*. Çev. Zehra Aksu Yılmaz. İstanbul: Metis Yayınları.

Jung, C. G. (2017). *Psikoloji ve Din*. Çev. Raziye Karabey. İstanbul: Okyanus Yayıncılık.

Kant, I. (1999). *Pratik Aklın Eleştirisi*. Çev. Ioanna Kuçuradi, Ülker Gökberk ve Füsün Akatlı. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.

Karaca, F. (2011). Dindarlığın Gelişimi. *Din Psikolojisi* (ss. 118-142). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Karaca, R. ve İkiz, E. (2010). *Psikolojik Danışma ve Rehberlikte Çağdaş Bir Anlayış*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Kartal, B. (2016). *Günlük Yaşamda Dindarlığın Psiko-Sosyal Sonuçları*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kasapoğlu, A. (2010). Kur'an'a Göre İnkâr ve Bunalım-İnkârcılığın Ruh Sağlığına Olumsuz Etkileri. *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 211-235.

Kaya, H. (2018). *4-6 Yaş Arası Çocuklarda Dini İnancın İlkel Biçimleri ve Psikolojik Temelleri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kaya Balkan, İ. (2009). *Bağlanma Stillerinin Evlilik İlişkisi Üzerindeki Etkisi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Kaynak, G. (2018). *Platon'da Tanrı ve Evrenin Oluşumu*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kelley, M. M. ve Chan, K. T. (2012). Assessing The Role of Attachment to God Meaning, And Religious Coping As Mediators In The Grief Experience. *Death Studies*. 36(3): 199-227.

Kenny, A. (1979). *The God Of The Philosophers*. Oxford: Clarendon Press.

Kesebir, S., Özdoğan Kavzoğlu, S. ve Üstündağ, M. F. (2011). Bağlanma ve Psikopatoloji. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*. 3(2): 321-342.

Kirkpatrick, L. A. ve Shaver, P. R. (1992). An Attachment-Theoretical Approach to Romantic Love and Religious Belief. *The Society for Personality and Social Psychology*. 18(3): 266-275.

Kirkpatrick, L. A. (2005). *Attachment, Evolution, and the Psychology of Religion*. New York: The Guilford Press.

Kirkpatrick, L. A. (2013). Bağlanma Teorisi ve Evrimsel Din Psikolojisi. Çev. Necmi Karlı. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 13(1): 257 -272.

Kirkpatrick, L. A. (2006). Din Psikolojisinde Bağlanma Teorisi. Çev. Mustafa Koç. *Bilimname X*. 1: 133-172.

Kirkpatrick, L. A. (1999). Toward an Evolutionary Psychology of Religion and Personality. *Journal of Personality*. 67(6): 921-952.

Kirkpatrick, L. A. ve Shaver, P. R. (1990). Attachment Theory and Religion: Childhood Attachments, Religious Beliefs, and Conversion. *Journal for the Scientific Study of Religion*. 29(3): 315-334.

Kımtır, N. (2015). Oruç ve Öfke Kontrolü Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma. *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. (7): 7-54.

Kısa, C. (2004). *Carl Gustav Jung'ta Din ve Bireyleşme Süreci*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.

Kısa, C. (2015). Filozofların, Teologların ve Psikanalistleri Tanrısı: Tanrı Kavramı ve Tanrı Tasavvuru. *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 10: 639-654.

Kısa, C. (2013). *Nesne İlişkileri Kuramı ve Tanrı Tasavvuru*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kısakürek, N. F. (2010). *Batı Tefekkürü ve İslam Tasavvufu*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları.

Koç, A. (2011). *Üniversite Öğrencilerinde Tanrı Tasavvuru, Benlik Algısı ve Öfke Yaşantısı*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Koç, M. (2005a). Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Döneminde Dua ve İbadet Psikolojisinin Gelişimi. *Ekev Akademi Dergisi*. 9(25): 75-88.

Koç, M. (2005b). Ruh Sağlığı İle Dini Başa Çıkma Metodu Olarak Dua ve İbadet Fenomeni Arasındaki İlişki Üzerine Psikolojik Bir Yaklaşım. *Ekev Akademi Dergisi*. 9(24): 11-32.

Koyrê, A. (2008). *Bilim Tarihi Yazıları*. Çev. Kurtuluş Dinçer. Ankara: TÜBİTAK Popüler Bilim Kitapları.

Köroğlu, B. (2014). Doğu İslam Filozofları. *İslam Düşünce Tarihi* (ss. 76-108). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Köse, A. (2016). *Freud ve Din*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Kurt, D., Sayıl, M. ve Kındap Tepe, Y. (2013). Ana Babanın Psikolojik Kontrolü ile Gencin Yalnızlığı Arasındaki İlişkide Kişilerarası Güven İnancı ve Bağlanmanın Rolü. *Türk Psikoloji Dergisi*. 28(71): 105-116.

Kurtbay, İ. (2012). *Spinoza'nın Tanrı Tasavvuru*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kuşat, A. (2006). Ergenlerde Allah Tasavvuru. *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi* (ss. 113-156). Adana: Karahan Kitapevi.

Li, S. D. (2014). Familial Religiosity, Family Processes, and Juvenile Delinquency in a National Sample of Early Adolescents. *Journal of Early Adolescence*. 34(4): 436–462.

Magda, R. (2014). *The Cognitive Aspects of God Representation*. Debrecen: University of Debrecen Doctoral School of Human Sciences.

Mandt-Anfindsen, A. M. (2016). *The Silence of the God Who Speaks: An empirical study on the experienced absence of God*. Oslo: MF Norwegian School of Theology.

Marx, K. (2013). *1844 El Yazmaları*. Çev. Murat Belge. İstanbul: Birikim Yayınları.

Mehmedoğlu, A. U. (2016). Tanrı Tasavvurları. *Din Psikolojisi* (ss 168-190). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Mehmedoğlu, A. U. (2011). *Tanrıyı Tasavvur Etmek*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.

Merter, M. (2013). *Dokuz Yüz Katlı İnsan*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Miner, M., Bonab, B. G. ve Dowson, M. (2017). Development of a Measure of Attachment to God for Muslims. *Religious Research Association*. 59: 183–206.

Morsünbül, Ü. (2005). *Ergenlikte Kimlik Statülerinin Bağlanma Stileri, Cinsiyet ve Eğitim Düzeyi Açısından İncelenmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Muslim, M. H. K. (2015). *Sahih-i Muslim Muhtasar*. Çev. Hanifi Akın. İstanbul: Karınca&Polen Yayınları.

Myrick, A. C., Green, E. J. ve Crenshaw, D. (2014). The Influence of Divergent Parental Attachment Styles on Adolescent Maturation: Implications for Family Counseling Practitioners. *The Family Journal: Counseling and Therapy for Couples and Families*. 22(1): 35-42.

Okudan, R. (2003). İnsani Bir İnsiyak Olarak Rabita. *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*. 200-218.

Olson, T. J. (2013). *A Narrative-Experiential Treatment for Attachment Tendencies, Narrative Identity, and God Images*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ann Arbor: UMI Dissertaion Publishing.

Öçal, Ş. (2017). Platon'un Timaios Diyalogunda Tanrı ve Evrenin Oluşumu. *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*. 7(I): 65-83.

Özdenören, R. (2014). *Yazı, İmge ve Gerçeklik*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Petrescu, A. (2014). The Idea of God in Kantian Philosophy. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*. 163: 199-203.

Pickard, J. G. ve Nelson-Becker, H. (2011). Attachment and Spiritual Coping: Theory and Practice With Older Adults. *Journal of Spirituality in Mental Health*. 13: 138–155.

Platon. (2005). *Devlet*. Çev. Cenk Saraçoğlu ve Veysel Atayman. İstanbul: BS Yayın Basım Dağıtım.

Plotinus. (2011). *Dokuzluklar V (Enneades)*. Çev. Zeki Özcan. Ankara: Birleşik Yayınevi.

Popovici, A. F. (2016). The Psychology of Religious Representations -Development and Implications for Psychotherapy. *Journal of Experiential Psychotherapy*. 19(76): 35-40.

Reçber, M. S. (2010). Plotinus: Tanrı'nın Birliği ve Basitliği Üzerine. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 51(1): 59-78.

Reiner, S. R., Anderson, T. L., Hall, M. E., ve Hall, T. W. (2010). Adult Attachment, God Attachment and Gender in Relation to Perceived Stress. *Journal of Psychology and Theology*. 38(3): 175-185.

Rizzuto, A. M. (1979). *The Birth of the Living God: A Psychoanalytic Study*. Chicago: The University of Chicago Press.

Rowatt, W. C. ve Kirkpatrick, L. A. (2002). Two Dimensions of Attachment To God and Their Relation to Affect, Religiosity, and Personality Constructs. *Journal for the Scientific Study of Religion*. 41(4): 637-651.

Sable, P. (2008). What is Adult Attachment? *Clin Soc Work J*. 36: 21–30.

Sartre, J. P. (1985). *Varoluşçuluk (existentialisme)*. Çev. Asım Bezirci, İstanbul: Say Yayınları.

Scharf, M., Mayseless, O. ve Kivenson-Baron, I. (2004). Adolescents' Attachment Representations and Developmental Tasks in Emerging Adulthood. *Developmental Psychology*. 40(3): 430–444.

Scheidle, J. (2009). *Ramparts of Graduate Student Stress: Religious Coping and God Image*. Ann Arbor: Pro Quest LLC.

Schultz, D. P., & Schultz, S. E. (2002). *Modern Psikoloji Tarihi*. Çev. Yasemin Aslay, İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Seyhan, B. Y. (2014). Üniversite Öğrencilerinde Tanrı Tasavvuru ve Psikolojik İyi Olma Hali Arasındaki İlişkiler. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. XVIII(1): 65-97.

Shaver, P. R. ve Mikulincer, M. (2010). New directions in attachment theory and research. *Journal of Social and Personal Relationships*. 27(2): 163–172.

Sönmez, V. (2017). *Eğitim Felsefesi*. Ankara: Anı Yayıncılık.

Spinoza, B. (2012). *Ethica: Geometrik Yöntemle Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Ahlak*. Çev. Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Subaşı, H. (2012). Üniversite Öğrencilerinin Tanrı ile İlişkilerinin Bağlanma Kuramı Açısından Değerlendirmesi. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 12(3): 175 - 198.

Sümer, N. ve Güngör, D. (1999). Yetişkin Bağlanma Stilleri Ölçeklerinin Türk Örnekleme Üzerinde Psikometrik Değerlendirmesi ve Kültürlerarası Bir Karşılaştırma. *Türk Psikoloji Dergisi*. 14(43): 71-106.

Şeker, N. ve Karakurt B. (2018). Dinî İbadetlerle Psikoterapi. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5(8): 165-187.

Şentürk, H. (2004). Freud'un Psikoloji ve Din Anlayışına Eleştirel Bir Yaklaşım. *Dini Araştırmalar*. 7(19): 221-229.

Şirvanlı Özen, D. ve Aytan, T. (2010). Bağlanma ve Zorbalık Sisteminde Yer Alan Başa Çıkma Stratejilerinin Aracı Rolü. *Türk Psikoloji Dergisi*. 25(65): 101-113.

Tanış, Z. İ. (2014). *Yetişkinlerde Bağlanma Stilleri ve Öfke Tarzları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Thomas, M. J., Moriarty, G. L., Davis, E. ve Anderson, E. L. (2011). The Effects of A Manualized Group-Psychotherapy Intervention on Client God Image and Attachment to God: A Pilot Study. *Journal of Psychology and Theology*. 39(1): 44-58.

Tirmizi, M. İ. D. (2007). *Sünen-i Tirmizi Tercemesi*. Çev. Abdullah Parlıyan. Konya: Konya Kitapçılık.

Tokdemir, H. G. (2008). *Felsefe*. Ankara: Pegem Akademi.

Turan Akdağ, S. (2011). *Ergenlerin Bağlanma Stilleri ile Ebeveynlerin Bağlanma Stilleri Arasındaki İlişki*. (Yayımlanmamış Uzmanlık Tezi). Antalya: Akdeniz Üniversitesi Tıp Fakültesi.

Ural, O. ve Ramazan, O. (2007). Eğitim Biliminin Temelleri. *Eğitim Bilimine Giriş* (ss. 27-63). Ankara: Pegem A Yayıncılık.

Uysal, V. (2007). Kentsel Hayatta Dindarlık ve Oruç İbadetinin Bireysel-Toplumsal Yansımaları. *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 32(1): 19-44.

Ünlü, S. (2007). İlk Türkçe Kur'an Tercümelerine Göre Esmâ-i Hüsnâ. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 16(2): 215-285.

Van Ijzendoorn, M. H. (1990). Developments in Cross-Cultural Research on Attachment: Some Methodological Notes. *Human Development*. 33: 3-9.

Varlık Özsoy, E. (2015). *Bağlanma, Anksiyete ve Bilgi İşleme* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Vitz, P. C. ve Lynch, C. P. (2010). Thérèse of Lisieux From the Perspective of Attachment Theory and Separation Anxiety. *International Journal for the Psychology of Religion*. 17(1): 61-80.

Wei, M., Ku, T.Y., Chen, H.J., Wade, N., Liao, K.Y.H. ve Guo, G.J. (2012). Chinese Christians in America: Attachment to God, Stress, and Well-Being. *Counseling and Values*. 57: 162-180.

Winnicott, D. W. (2014). *Oyun ve Gerçeklik*. Çev. Tuncay Birkan. İstanbul: Metis Yayınları.

Yavuz, K. (2012). *Çocukta Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Yavuz, K. (1987). *Psikanalizde İlk Dini Gelişmelerin Değeri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Yavuzer, H. (2007). *Çocuk Psikolojisi*. İstanbul: Remzi Kitapevi.

Yıldırım, F. (2016). *Tanrı İnancının Rasyonel Temeli ve Fideizm Eleştirisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yıldız, M. (2012). *İlköğretim Öğrencilerinin Tanrı İmgesinin Belirlenmesi ve Farklı Değişkenler Açısından İncelenmesi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yıldız, M. (2007). *Çocuklarda Tanrı Tasavvurunun Gelişimi*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları.

Yıldız, M. ve Ünal, V. (2017). Tanrı Tasavvuru ile Engelliliğe Yönelik Tutumlar Arasındaki İlişki. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. 6(4): 8-21.

Yıldıoan, Ç. (2012). 7-12 Yaş Arası Çocuklarda Tanrı Tasavvuru Kırşehir/Çiçekdağı İlçesi Örneği. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yılmaz, S. (2006). Elmalılı Hamdi Yazır'ın Allah'ın Rahman ve Rahim Sıfatlarını Tahlili. *Kelam Araştırmaları*. 4(2): 105-114.

Yörükan, T. (2015). *Bağınma ve Sonraki Yaşlarda Görülen Etkileri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Zahl, B. P. ve Gibson, N. J. (2012). God Representations, Attachment to God, and Satisfaction With Life: A Comparison of Doctrinal and Experiential Representations of God in Christian Young Adults. *The International Journal for the Psychology of Religion*. 22: 216-230.

Zeller, E. (1886). *Outlines of The History of Greek Philosophy*. Çev. Sarah Frances Alleyne ve Evelyn Abbott. London: Forgotten Books.